

स्मृतिचित्रांचें वैशिष्ट्य

स्मृतिचित्रांत जशें आहे तरी काय, की ह म प लक्ष्मणराय पागारकरा
रायन मामा बरेरकरापर्यंत व आचार्य प्र के अन्यापासून प्रा दत्तो वामन
भोतदारापर्यंत सर्वांनी त्याची मुक्तपठानें स्तुति करावी ? शोष्ट ऐकीत आहे पण
'तर तशाच' गोपी साहाजत जी जशस्व कोर्णलरी नाहीं असें म्हणवें अपेक्ष.
रत्नागिरीकडे एका अशिशित आजीमाईच्या हातीं स्मृतिचित्रें पडलीं त्याचा
नातू त्यांना ती वाचून दाखवी पण मधूनच रोळायला राहेर पळे शैवटीं
त्यानीं तीं स्वतःच वाचून काढण्याचें ठरविलें व श्रीगणेशा काढण्यास हातात
पाटीपेन्सिल घेतली

हा पुस्तकातील वैशिष्ट्याची यादी करावची झाली तर ती अशी होईल —

- (१) स्मृतिचित्रें हा गेल्या अर्धशतकातला सामाजिक इतिहास आहे
- (२) हातील सूक्ष्म विनोद अत्यंत हृदयगम आहे त्यात मोक्षपणा
यत्किंचित्ही नाही कोणादि व्यक्तीला त्या विनोदामुळे दुःखविलेले नाही
रागण्यासारखे काहीं असेल त्या ठिकाणीं नामाचा उल्लेख नैला नाही

वापरले नाहीत व कधी अगाला वोट लावले नाही ” किंवा “सामुगाई चारल्यानंतर त्यांनी दुसरे लग्न केले नाही की इतर भानगरी केल्या नाहीत त्यांचे वर्तन फार शुद्ध होते ”

(५) कोणतेही शालेय शिक्षण न घेता अनुकूल परिस्थितीने मन कसे सुसंस्कृत होऊ शकते ह्याचे चित्र ह्या पुस्तकात दृष्टीस पडते

(६) भाषा ओघवती असून अकृत्रिम आहे तिच्यावर इंग्रजीचा किंवा संस्कृतचा पगडा नाही पाडित्य नाही नव्वेपणा नाही त्यामुळे अगदी गालगोघ मराठी किती गोड असू शकते ह्याचे दृश्य येथे दिसते ह्या भाषेचा चटक लागतो, कारण वाचणाराच्या मेंदूला यत्किंचितहि भ्रम न पडता लेखनाचा भाव त्याला कळतो, — अनुभवता येतो

(७) हे लिखाण हृदयागून स्फूर्त झालेले लिखाण असल्याने त्यात सजीवपणा आला आहे ते लिहिण्यासाठी लिहिलेले नसून आपोआप लेखणीतून बाहेर पडले आहे असे म्हणता येईल आपण लिहितो आहो ते पुढे वाचले जाईल, ही कल्पनाहि लेखिकेला ते लिहिताना नसल्याने ते इतके सहजपणे उतरले आहे.

(८) सत्य हे काल्पनिकपेक्षा अधिक अद्भुतरम्य असते स्मृतिचित्राचा वर्ण्य विषय अत्यंत सजीव व रम्य आहे व तो सजीवपणा व रम्यपणा शोधण्याची दृष्टि लेखिकेला आहे ह्यामुळे तो आहे तसा वाचकापुढे आणला गेला

(९) आणि सर्वांत मोठी व महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आपल्या वर्ण्य विषयाकडे संपूर्ण निर्विकार मनाने पाहण्याची लेखिकेची दृष्टि ह्यामुळे आपल्या स्वतःच्या रूपाचा सुद्धा उल्लेख करताना तिला गमत वाटली, “ मला नवल वाटते ते मी टिळकाना कशी पसत पडले ह्याचे माझे रूप रंग अगदी वेताचेंच होते, रात्री नाक डोळे जरी रेखीव नव्हते तरी ते होते व अगदी जागच्या जागी होते ”

स्मृतिचित्राच्या लोकप्रियतेची काही कारणे वर दिली आहेत त्याहून निराळी कारणे सुद्धा असू शकतील परंतु मला जी वाटली ती येथे दिली आहेत आता स्मृतिचित्राचा थोडा पूर्वतिहासहि येथे दिला पाहिजे

माझे वडील वारले तेव्हा त्यांचे चरित्र मी लिहिण्यास घेतले त्यांनी आम्हाला बजावून सांगितले होते, की माझे चरित्र घडले तसे लिहा त्यात

माझ्या दोषावर पाघरूण टाकण्याचा मुळीच प्रयत्न करूं नका त्या आशेनुसार मी त्याचें चरित्र लिहिणार होतो व त्यासाठी जमवाजमव करूं लागलो. आईला सांगितलें, तुझ्या आठवणी अगदी प्रसंग घडले त्याप्रमाणें काहीं आडपडदा न ठेवता लिहून वाढ, मला वाटेला तसतशा मी त्या उपयोगात आणीन आणि तिनें लिहिण्यास मुद्रात केली त्या प्रसिद्ध करण्याचा आमचा दोषाचाहि मानस नव्हता. पण पुढें त्या जे हा प. वा साहित्याचार्य श्रीराद कृष्ण कोल्हटकर ह्याच्या नजरेस पडल्या, तेव्हा त्यानीं त्या अशेत तशा छापून वाढण्याचा मला आप्रह केल्या व त्याच्या चिरंजीवानीं त्या आपल्या सजीवनींनून प्रसिद्ध करण्यासाठी आमच्या जपवून नेल्या ही झाली स्मृतिचिन्नाच्या ऐसनाची व प्रसिद्धीची मूळकथा

प्रस्तुत सश्लिख आठवणीची मागणो असल्यामुळें ही वाढण्यात येत आहे. मूळ चार पुस्तकातील १०१ प्रकरणाची २० प्रकरणें करून ती ६७० पानाऐवजीं १८७ पानात बसविली आहेत किंमतहि साडेसहा रुपयाची दोन रुपये झाली आहे. तेव्हा हें पुस्तक किंमतीच्या दृष्टीनें व आकाराच्या दृष्टीनें अधिक सुटसुटीत होईल अशी आशा आहे. संक्षेप करताना जुळणीसाठीं पुष्कळ ठिकाणीं मला माझ्या पदरचीं वाक्यें घालांनीं लागलीं. तीं सारीं लहान टाडपात जुळविलीं आहेत. टळक टाडपातील सर्व मजकूर मूळ आठवणीत आहे

देवदत्त नारायण टिळक

शान्तिमदन, नाशिक, १६ डिसेंबर, १९४०

अनुक्रमणिका

१ नाहेरीं	१
२ सामुखास	१०
३ ससारातीळ ऊन सावल्या	२३
४ धीतनकार व वैद्यराज	३३
५ नागपुराम	४२
६ धम'न्तर	४९
७ भाज्ञा बाधार	५८
८ मार्गावर	६७
९ घाट विपाचा कीं अमृताचा ?	७७
१० परमेश्वरी योजना	९०
११ राहूरी	१०३
१२ बालरुवि टामरे	११२
१३ आयुमार्गातील भाणसी काहीं वाटसरु	१२३
१४ नगर व सातारा	१३०
१५ लक्ष्मण देवण्यामारखें वय	१४०
१६ श्रीमती	१५१
१७ पुढाल मार्गक्रम	१६३
१८ बाचीबाई	१७०
१९ सन्कारमनारम . .	१७८
२० विमवा	१८०

स्मृ ति

सं चि

लि त्रें

मा हे रीं

ह्या काहीं काहीं आठवणी म्हणजे श्रुति होत. वडिलांना म्हणजे नानांना 'सोवळें' झाले होतें व त्या सोवळ्यामुळेंच घरांत जाच असे. ती सोवळ्याची गोष्ट अशी सांगतात —

सत्तावन सालच्या बंडाची धामधूम. माझे आजोबा — म्हणजे आईचे वडील * श्र्यंबकेश्वरी कोठीवाले होते. बंडाच्या धामधुमीचा फापदा आजोबांच्या वैन्यांनी घेतला व सरकारी अधिकार्यांच्या मनांत आजोबांच्या विरुद्ध काहीं निलिप त्यांनी उत्पन्न केले. आजोबांचे व माझ्या वडिलांचें एरुमेकांवर घापलेकासारखें प्रेम होतें. आजोबांना घरून नेण्यांत आले व श्र्यंबकेश्वरीच तावडतोय फांशी देण्यांत आले, नाना तेव्हां नाशकास होते, तेथें त्यांना ती घातमी कळली. त्याबरोबर ते उठून दूर — पंचवटीच्याहि पलीकडे तपोवनांत आघोळीला गेले. इकडे आल्यावाई भावाच्या आंघोळीची तयारी करून बसली होती. पण नाना जे सकाळीं धाडेर गेले ते संध्याकाळीं दिवेलागणीला ओलेत्यानें घरीं आले.

त्यांना कोणी विचारलें, नाना तुम्ही होतां कोठें ? आणि असे ओलेत्यानें का घरीं आलां ? तमें त्यांनीं उत्तर केलें, मी तपोवनांत गेलों होतों, तेथें एका महाराचा शितोडा माझ्या अंगावर उडाला आहे. मला विटाळ झाला आहे. आता हुरून माझ्या अंगावर पाणी घाला. मी आघोळ करतो.

हें सोवळें, शेवटपर्यंत म्हणजे पचवीस सव्वीस वर्षे कायम राहिले.

ह्या सोवळ्यानंतर बारा तेरा वर्षांनीं माझा जन्म झाला.

नानांच्या सोवळ्यानें नुसतें घरदारच नाही, तर सारा गांव त्रासून गेला होता. त्यांना बाह्यणाचासुद्धा विटाळ व्हायचा ! मग इतराची काय कथा ? घरांतील बायकांना इळ्डीकुंठवाहून परत घरीं येतात न्हाऊन घरांत यावें लागत. स्वैपारुघरातहि नानांची करडी नजर असे. स्वैपाक ओलेत्यानें व तोडि उजव्याच हातानें झाला पाहिजे. एक हात मोडल्याप्रमाणें वाजूस राहिला पाहिजे. आणि हें काम पडे आईवरच. कोणी शेजारी घरीं आला — आणि अर्थांत शेजार बाह्यणाचाच असावयाचा — तर तो परत जातांना आईनें त्याच्या मातें पाणी शिंपेनीत जायचें !

एग नाना एकदा मन्नाळीं दाहेर गेले म्हणजे मग नाच आमची सर्वांची मज्जा अमे. ते गेले, कीं शेजारच्या बायका आमच्या घरीं दमावला येत. आम्हीहि पोरनेर खेळायला गोळा करायीं. आई तर माणसांची फार मुकेली. तिनें दुसऱ्यांच्या मुलांना आंगोळी घालाय्या, सामुखापणींच्या सनतुनी घालाय्या, कोणाला आंघोळी घालीं, कोणालीं गोड घेलावे; एकदा तर एका मराठ्याच्या घरीं जाऊन तिनें तेथें पुरगाच्या पोऱ्या करून दिल्या होत्या !

एग हें सारें अगदीं चोहन ! नागांचें राज्य अगदीं निराळेंच होतें. बाटेहन येगात्या सर्व जिनमा ते धुऊन घेण्यास लावीत. मग तें निवट्टनीट असलें तरी पुढावें लागे. एकदा त्यांनीं मुलांना मीठ घुण्यास मागिल्लें, पोराना नानाची स्त्रोट मोडायचीच होती. त्यांनीं मीठ एका पंचांत घालून चांगलें भिजविलें व तो पंचा सुंदीला टांगून ठेवला. थोड्याच वेळांत मीठ विरघटून गळून गेलें. नाना झोळींत मीठ पाहातात तों आत कांहीं नाहीं ! तेन्हांपासून मीठ, गूळ, माल्ट, तेल, तूप ह्या जिनमा धुतल्यावांचून घरांत नचूं लागल्या.

हो जिनमा घुण्याचीं कामें चहुनकरून आई व आजी हांच्यावर पडत. ते मांगतील त्या जिनमा त्या धूत किंवा धुतल्याचा बहाग करीत. मीठ, माल्ट घुण्याचें काम जोपयेंन आई किंवा आजीकडे अमे तोंपयेंत तीं कधीं विरघळीं नव्हतीं ! त्या पुष्कळ वेळेस या घुण्याच्या बाबतींत लक्षाट्टा करीत व आम्हांलाहि स्त्रोटें बोलण्यास शिकवीत. त्याचें कारणहि तमेंच होतें, शेतांतून धान्य घरीं आलें कीं तें सांठवावयाच्या आधीं धुतलें पाहिजे असा नागांचा चडक नियम अमे. आतां, वीम वीम मण धान्य लाईनें व आजीनें कनें घुवायचें ? त्या काय करीत, कीं थोडेंमे धान्य धुऊन त्याचा थर सर्व राशीवर घालीत. नाना घरीं आले म्हणजे त्यांनीं सर्व मुलांच्या जवान्या घाल्या. मुलें मारीं आधींच पडवून ठेवलेलीं अमावयाचीं. तेन्हा तीं चहुतकरून सारलींच गोष्ट सागत. एग जर का एन्नादा घावहन चुकला—म्हणजे सारें थोडला—तर मान्या घरांत गोंघळ सुरू व्हावयाचा ! बायकांनीं तेव्हा सगळ्या विरघळेल्या वस्तु नागांच्या नजरेन्वालीं धुऊन काढायच्या, पोरानीं खोटें बोलल्याबद्दल रगतून मार खावचा व पोराना मारून झाल्यावर त्याच्या विरघळ्यावट नानांनीं दुन्हा आंगोळ करायची !

एकदा घरांत जांबाच्या तीन पाट्या पडल्या होत्या. बास्तविक त्या आमच्या शेड्यांतून म्हणजे जळालपुरातून नारायण विक्रायला जयच्या—एग म्या विरघळल्या

होत्या ! धुतल्या नव्हत्या ! नाना सकाळीं याहेर जात ते अगदीं अघार पडेपर्यंत हातयाय धूत व आशेळ करीत वसत संध्याकाळपर्यंत आम्हांला मोरुळीक असे. संध्याकाळपर्यंत त्या पाठ्यांतील जांब उचलून ग्यारेत कीं नाहीं ह्याच्यांतच सारा वेळ गेला. शेवटीं ठरलें कीं एकेनाने दाराशीं पाळीपाळीनें उभें राहों व वासीच्यांनीं जांब खावेत. होतां होता मीच एकटी राहिलें. पण माझ्या वेळेस कोणी दाराशीं उभें राहीना. तेव्हां मीच आपली दारापर्यंत गेलें व कोणी नाहीं असे पाहून जांब उचलून खाऊं लागलें इतक्यात नाना येऊन माझ्या पुढ्यांत दत्त म्हणून उभे राहिले ! त्यांना पाहाताच मी जीव घेऊन पळालें ती कोपण्यातील सुसळ्यामागें लपलें ! नानानीं मागील दारें जाऊन शिवाफळीचा एक चागला फीक काढून आणला व मला सुसळ्यामागून ओढून यथेच्छ चोप दिला. माझा मार पाहून त्रिचान्या आजीला अतोनात वाईट घाटलें. घरातील इतर माणसांची पाचावर धारण बसली. त्यांना भीति पडली, कीं आतां जर ही पोरणी नावे सांगू लागली तर सान्याला मार वसूनच्या वसून घर संपूर्ण घरदार धुवावे लागणार तें निराळेंच !

एक दिवस मी गव्हाच्या राशीजवळ निजले होतें. जवळच माझी एक वाहुली पडली होती. त्या वाहुलीला मी लुगडें नेसविलें होतें. खेळता खेळतां मला लागली झोप. वाहुलीचें लुगडें गव्हाच्या राशीला व मला लागलें होतें. नाना आले. त्यांनीं तें पाहिलें. वाहुलीच्या लुगड्यानें गहू विटाळलेले पाहाताच त्याच्या तळपाची आग मस्तकाला गेली. त्यांनीं मला खसकून ओढली व चागला मार देण्यास मुरवात केली. माझ्या मघट्या बहिणीला व भावालाहि कसलासा विटाळ झाला होता. मार देऊन झाल्यावर मला त्याच्याबरोबर गगेवर * आघोळीला पाठविलें.

गगेवर जाता जातां आम्ही तिथानीं ठरविलें कीं आज कोणी तरी पाण्यांत बुडून मरायचें. असें कोणी मेळें म्हणजेच नानांचे डोळे उघडतील व ते कोणाला त्रास देणार नाहींत. आम्ही तिथें गोंत हुनू लागला सर्वांचा वेत एकच, कीं नानाना चागली दहशत वसवायची मला तर मारच वसला होता. तेव्हा नानाची खोडकी चागली त्रिरविण्याचा हा वेत पार पाडण्याचें मीं पक्कें ठरविलें होतें. मी थमले. नात्रतोडान पाणी जाऊं लागलें. त्याच वेळीं आमच्या समोर

शेतारचे एक गृहस्य सध्या करीत वसले होते त्याचें माझ्याकडे लक्ष जाऊन त्यानीं चटकन् गोंत उडी मारली व मला बाहेर काढली ! नानाची खोद तर मोडली नाहींच पण माझी मात्र पुरी खोद मोडली

एकदा वमुलाचे शंभर दोनशें रुपये आले होते ते अगगात ठेवून त्यावर शेणाचा पोह टाकला व नाना गेले आपल्या नित्य व्यवसायाला म्हणजे आघोळीला सान्या दिवसभर आम्हा पोरांना त्या शेणाच्या पोहामोवतीं पहारा ठेवण्याचें काम करावें लागलें सध्याकळीं नाना घरीं आल्यावर ते रुपये धुण्यासाठीं गगेवर घेऊन गेले ! ते तेथेंच विसरून आले ! गेले ते रुपये !

सारादा, या सोवळ्याओवळ्याच्या पायीं नानानीं सोनेंनणेंमुद्रा धुण्याचें कमी केलें नाहीं !

*

*

*

गोविंदराव खांबे हे माझ्या आम्पाबाईंचे पति गोविंदरावमामा माणसाचे पार भुकेले गाव अर्दी लहान व घर सदा सर्वांना उघडें त्यामुळें तेथें माणसाची सारखी वर्दळ असे नानाना सोवळें झाल्यानें गोसळ्याच्या घरां सर्ज काहीं मामानाच पाहावें लागे त्याची शेतीमाडी, देणें घेणें, लग्न मुक्ती, वंगरे सर्ज भार त्यानीं आपल्या निरावर घेतला होता आम्पाबाईंना मूळवाळ मुळींच नव्हतें आईनें त्यांना क्यूळ केलें होतें, कीं आता ह्या खेपेला मुलगा होवो, मुलगी होवो, ती तुमची त्या दोघी आपल्या वचनाला जागल्या व मी जवळ जवळ आम्पाबाईंच्याच घरीं वाढलें असें म्हणण्यास हरकत नाहीं तमें म्हटलें तर माझीं सारींच भावडें त्याच्या घरीं वाढलीं मुलाना आपलें सत्तेचें घरमुद्रा तितकें भावडत नसे

आम्ही एकदर पाच भावडें तरतीं झालीं पुष्कळ, पण जगलीं पाच वर्डील घडींग भिक्ताई, मग केशव, भारीरथी, विष्णु व शेवटली मी भिक्ताई माझ्यापेशीं पपरा सोळा वर्षांनीं वर्डील होती तिच्या नाशकास पेंडशाच्या परीं दिलीं हेनीं नानासाहेब पेंडशाचें आमच्याकडे पत्र लक्ष असे त्याच नुमासास नाशकास टिळकाची कवि म्हणून प्रतिडी हार लागीं होतें पेंडशाचें टिळकाकडेहि लक्ष होतें त्यानीं गोविंदरावमामाना माझ्यासाठीं ह्या रथळाविषयीं लिहिंते गोविंदरावमामानीं वामनराव टिळकाशीं पत्रपत्रहार सुरू केला व मुठीला पाहाण्यासाठीं त्यांना घेलाविलें वामनराव पत्र आलें कीं “ मी हुडा घेऊन

आपल्या मुलाला विक्रमगार नाही. जें तुम्हांला करतां येईल तें तुम्ही करा. मला जें करतां येईल तें मी करीन टिप्पण मात्र चांगलें जुळलें पाहिजे. त्याशिवाय मी संमति देणार नाही. तसेंच माझ्या घरांत कोणी वायको माणून नाही, तेन्हां मुळगी मोठी होईपर्यंत ती तुम्हांलाच सांभाळावी लागेल. मला पाहाण्याची गरज नाही. तेथील सर्व मंडळीला ती पसंत असली म्हणजे झालें. मला पसंतच आहे.”

हें पत्र वाचून सर्वाना आनंद झाला. मोठी होईपर्यंत मला सांभाळण्यास मामा अगदीं एका पायावर तयार होते. आतां मला एकदां नाशकास नेऊन दागवून आणण्याचें तेवढें राहिलें होतें. त्याप्रमाणें नाशकाम माझ्या बहिणीकडे माझी रवानगी झाली.

मला पाहायला आले, त्याच्या आधींची काहीं दिवसापूर्वीची गोष्ट गोविंद-रावमामा तेव्हा नाशकास होते मीहि अर्थात् त्याच्याचकडे होतें. जवळच त्याच्या शेजारी एक निःश्राड आलें होतें

त्या घरीं मखू नांवाची एक मुळगी सासुरवारीण माहेरपणाला आलेली होती. वारा तेरा वर्षांची व घरांत तीच तेवढी वायको माणून. पुरुष माणसें म्हणजे तिचे दोन बडील भाऊ. एक इंग्रजी पांचवीत व एक सहावीत शिकत होता.

सखू खेळतां येईल तितकें खेळत असे. मीहि नेहमीं तेंच खेळायला जावयाची. आमच्या खेळण्यानें सखूला चुलीशीं लागवयाला उशीर व्हायचा. तिचीं भावंडे त्रासून रागावून तशींच उपाशीं झोपीं जात. तेव्हा बडील भावानें स्वतःच तिच्याशीं खेळण्यास मुस्वात केली. ताई मुळी जमवून खेळत बसते आणि भग सगळ्यांनाच उपाशीं बसण्याची पाळी घेते, त्यापेक्षा आपण स्वतःच खेळूं लागण्याचें व शेजारच्या काठ्यां आल्या कीं त्यांना हाकरून लावावयाचें. असा त्यानें निश्चयच केल्या. सोराख्या सागरागोटे वगैरे सगळेंच तो खेळे

त्या घराला दोन जिने होते मी रोजच्याप्रमाणें खेळण्यास गेलें. तेव्हां सखूच्या भावानें मला पाहातांच काठी घेऊन एक जिना अडवला.

“रत्नरत्नर आमच्या घरात आलीस तर ! तंगडीच मोडीन !”

वरून सखू हाका मारीतच होती. तेव्हां मी दुसऱ्या जिऱ्यावरून चडूं लागलें. पण कांहीं उपयोग झाला नाही. तेथून पुनः शब्द आला, “पाहा, लंगडी होऊन घरीं जावं लागेल !”

नाटक पाहायला तुमचीं तोंडे तशानें नाहीं बंद होणार " मामा खरोखरच त्या रात्री गुपगुप नाटक पाहायला गेले आपले श्वशुर गर्दीत बसलेले असतील ह्याची टिळकाना कल्पनाहि नव्हती राम वनवासाला निघाले आहेत आणि दशरथ शोक करीत आहे असा प्रवेश होता टिळक स्वतःच्या कविता रचून त्या गाऊ लागले प्रेक्षक रडू लागले टिळकाच्या हयातीत काव्यगायनाची प्रथा पडलली नव्हती पण त्यांनी आपले काव्यगायन अशा रीतीने त्या वेळीं सुद्धा केले मामाच्या डोळ्यातून अशु वाहू लागले व त्यातच त्याचा क्रोधाग्नि विझून गेला !

मामाचा क्रोधाग्नि विझला खरा पण आत्याबाईंची वीज कडकडावयाची होती ती कडाडलीच

टिळक सध्याच करीत नाहींत, सध्याचें माहून ठेवले म्हणजे ताम्हनात पाणी ओतून ठेवतात व भस्म खाऊन टाकतात असा आत्याबाईंनीं टिळकाच्याबद्दल गावात घोभाट्य करावा तर टिळकांनीं उलट सागावें कीं सासू पार खाए, सासरा पार चागला तो मादया अगावर पाघरण घालतो व ती बायकोकडून काढून घेते !

ह्या धुसफुशीमुळे शेवटीं टिळकांनीं जलालपूर सोडण्याचें ठरविलें मला घेऊन ते नाशकास थाले चार दिवस आम्ही नाशकास राहिलो पण चारच दिवसात नाशिकाचा कटाळा आला पुन्हा परत जलालपुरास जावेंसें वाटू लागले

आता प्रश्न आला चार कोस पायी मला न्यायचें कसें ? मग केले एरू घोडे पण टिळक पायी व मी घोड्यावर ह्याला मी कऱूळ होईना ! शिराय मला घोड्यावर बसावयाचें भयदि वाटत होतें ते म्हणाले, " आपण दोघेहि बसू घोड्यावर " पण दोघांनीं एकदम घोड्यावर बसावची छान वाटू लागली त्यांनीं माझी समजूत काढली, " यापारची वेळ रोप्यी आहे टळून, कोणी भेटणारच नाहीं घाणें कोणी भेटलेच तर सागू आपण शेजारी आहो ! " माझी समजूत पटली ! व आम्ही दोघे घोड्यावर बसून चालू लागला आळदीजवळ गावचा न्हावी भेटला आम्हाला पाहून तो मोटमोठ्यानें हसू लागला ! " अहो जावईबुवा, ही बरात छान काढलीत ! " असें त्यानें हसता हसता म्हटले आम्ही दोघे लाजून खाली उतरलो न्हाव्याच्या हातार आग्यात आणें पडले कोणाला सागणार नाहीं असें त्यानें कऱूळ केले घोड्यावर आम्ही टाकलेली गोघडीहि त्याला अर्पण केली कारण ती जलालपुराम न्यायची करी ? घोड्यावर

थसून न्हावीभोवांनीं आपला नाशकाचा प्रवास सुखानें केला व आम्ही गोविंदरावमामांच्या दारीं पायीं पायीं येऊन उभीं राहिलो.

आमचें स्वागत स्तब्धपणेच झालें ! दोनचार दिवस घरांत मुक्याचे घत होतें. मग हळू हळू आल्याबाईचा ज्वालामुखी पेट घेणार अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं व शोर्टीं जें व्हावयाचें तें झालेंच. मामाहि आतां आल्याबाईसारखेंच बोलूं लागले. संमारांत टिळकांचें लक्ष नाहीं असें दोघाचें म्हणणें. शेवटीं टिळक हसले व मला टाकून निघून गेले.

गंगापुरापर्यंत ते अगदीं जोरांनं गेले. पुढें गति कमी झाली. वाटेंत भेटले गोपाळभट. हे जलालपुरचे ग्रामजोशी. त्यांच्या अत्याग्रहावरून आपला राग विमरून टिळक जलालपुरला परतले !

ह्या वेळेस माझे वडील बंधु केशवरावमामा ह्यांनीं टिळकांचें स्वागत केलें.

“ का ? खालांत पुन्हा मुरुड कानोला ? ”

“ छे रे, मी कुठें येत होतो ! गोपाळभटांनं मला आणलं ! ”

“ अग अग म्हणो मला कां ग नेशी अमच झालं म्हणायचं ! ”

टिळक हसले. त्याचे मेव्हणेहि हसले.

पण ह्यानंतर आम्हाला जलालपुरास फार दिवस राहाणें शक्य नव्हतें. जावयाचें संसारांत लक्ष नाहीं, हें निरुत श्राद्ध घेऊन सव्यअपसव्य करीत बसण्याची वेळ आली आहे, यागैरे आल्याबाईचे शब्द दुसऱ्याकडून टिळकाच्या कानीं गेले व जलालपुर सोडून नाशकास जाण्याचा पुन्हा विचार ठरला.

विचार अमलांत आणावयास टिळकांना फारसा वेळ लागत नसे. लगेच त्यांनीं नाशिकाचा रस्ता धरला व ते नाशिक येथें पंचवटीत उतरले. पुढें काहीं दिवसांनीं त्यांनीं तेथें एक खाजगी इमजी शाळा काढली व आमचा संसार अशा रीतीनें सुरळीत सुरू झाला.

तेव्हांपासून सख्ख्या घरीं जावपाचे नाही व तिच्या त्या भावाचें तोंड पाहावयाचें नाही असा मीं निश्चय केला. पुढें सख्खें त्रिन्हाट उमामहेश्वराच्या देवळात, म्हणजे आमच्या घराच्या अगदींच जवळ आलें, तरी मीं काहीं तिच्या घरांत पाय घातला नाहीं असो

मला पाहायला जाले तेव्हा भिकूताईनें नटवून थटवून मला वर माडीवर नेलें. तेथें मात्र मला मेल्याहून मेल्यासारखें झालें. कारण सख्ख्या घरीं पाय न घालण्याचा माझा जो निश्चय तो टासळण्याचा मजवर प्रसंग आला ! माझी तंगडी मोडण्यास निघालेले गृहस्थच मला पाहायला आलेले ! आणि त्यांना मीं पसंतहि पडले ! माझ्या आज्ञेसासूवाईंच्या परीक्षेताहि मीं उतरलें. गगामाईंनीं माझ्या डाव्या कानाचा चाप गच्च दाखून पाहिला व सांगितलें, मुलगी मला पसत आहे ! कान दाखला तरी मीं हुश्रा केलें नाही कीं इश्रा म्हटलें नाहीं त्यावरून पोरीचा कान धरून आपण तिला कशीहि बाधवू असा त्यांनीं अज्ञान बाधला असावा

पण मला नवल घातले तें मीं टिकवना कशी पसत पडलें टाचें. माझे रूप, रंग अगदीं वेतांचेच होतें. वामी नाक डोळे जरी रंगीत नव्हते तरी ते होते व अगदीं जागच्या जागीं होतें.)

काही नाहीं तरी मामानीं माझ्या लग्नांत एक हजार रुपये स्वयं करण्याचे ठरविलें. माझे घनील नारायणराव गोखले हे काय करणार तें दिमच होतें. आईला पुष्कळ वाटे पण ती विचारी काय करणार ? ती हुसन्याकरता जन्मभर खपली व तिच्याकरतां तिमरे खपत. मामाकडे सजळ नेत्रांनीं पाहून आपली कृतज्ञता व्यक्त करण्यापलीकडे तिला काय करता येत होतें ? नाना अगदीं लग्नाच्या गडदरींत रानांत जाऊन हातपाय धून बसले होते ! लग्न झाले. मामानीं कन्यादान केले.

*

*

*

गोविंदरावमामाचे आपल्या जावयावर अगदीं बापाप्रमाणे प्रेम होतें. ते म्हणत, "माझे आहे काय ? मनीं ही माझी एकुलती एव मुलगी. पुढें मागें माझे जे आहे तें सारें मनींचें नि टिकवाचेंच आहे."

पण आव्याबाईंचें पाहाणें निराळें असे. जावयाला नेहमीं रामधंदावांचून घरांतच लाडायून टाकले, तर ह्यांचे पुढे च्हावपाचे काम, ह्याच मतभेदांमुळे त्या नवराथावरानें नेहमीं रडाजगी उडे.

जलालपुराजवळच गंगापूर आहे. दोहींमध्ये गंगा तेरटी आडवी. गंगापूर जलालपुराचेक्षां मोठें, श्रीमंत व हौशी गांव. तेथे दशावतारी नाटकें होत. त्या गांवांत टिळकांना मित्रमंडळी व त्यांच्या कवितेचे रमिर श्रोतृगणहि बरेच मिळाले होते. त्यांच्या आमज्हांन व म्त्रन च्यादि हंदांनीं त्यांनीं ह्या नाटकांत काम करण्यास मुन्वान केली. पण हे सारें अगदीं चोहन ! गोविंदरावमामांच्या कार्नीं ह्यांपैकीं कांहीं जाऊं न देण्याची सर्व मंडळी मोठी खबरदारी घेत. पण परदा राखतारीच्या कुंपणांतून मामांच्या कार्नीं ही वातमी हटवून जात असे ! पन्नादा माणूस सहज घोलून जाई —

“आप हो मामा, तुमच्या जावयानें तर काळ मोठी च्हार उडवून दिल्ली. दशरथाचे काम इतकें चांगलें केलें कीं मारीं माणसें टसाटसा रडूं लागलीं !” ह्यावर मामा म्हणत कीं, “हे दाख नाहीं, ते मारीं घरांतच होणे.”

[आग्दी निजल्यावर मामा दाराला बाहेरून दळूच कुळार लावून घेन व त्या पुढुसण्या जोरावरच लोकांच्या तोंडाला कुळप हातण्यावा त्यांचा प्रयत्न असे.]

सर्ग मामामूम झाल्यावर गंगापूराम चाललेल्या नाटकाची गडयड जलालपुरामपेजें येई. “आतां गंगपती आला, टपावर थाप पडली. तें पाहतां ‘नाच दाखदे’ गागे काम स्पष्ट पेजें येत.” असे पडल्या पडल्या टिळकांचे अधीर तट्ट अघातान उमटायचे, तर इकडे निडकीगालीं कुजून मुरू घ्यावयाची. टिळकांनी मित्रमंडळी निडकीगालीं जमून त्यांना विदर्नातून दळूच उतरवून घेत. घर दोराव्याचें आल्यामुळें कामरे दोर घोंगे जेथें तेथें टाकटेने भवन ; त्याचा उपयोगदि अर्धो होणच असे.

नाटक पाहायला तुमचीं तोंडे तरांनें नाहीं बंद होणार " मामा खरोखरच त्या रात्रीं गुपचुप नाटक पाहायला गेले आपले श्वशुर गर्दित वमलेले असतील ह्याची टिळकाना कल्पनाहि नव्हती राम वनवासाला निघाले आहेत आणि दशरथ शोक करित आहे असा प्रवेश होता टिळक स्वतःच्या कविता रचून त्या गाऊ लागले प्रेक्षक रडू लागले टिळकाच्या ह्यावीत काव्यगायनाची प्रथा पडलेली नव्हती पण त्यांनीं आपलें काव्यगायन अशा रीतीनें त्या वेळीं मुद्दा केलें मामाच्या डोळ्यातून अश्रु वाहू लागले व त्यातच त्याचा क्रोधाग्नि विझून गेला !

मामाचा क्रोधाग्नि विझला खरा, पण आत्मावाइंची वीज कडकडावयाची होती ती बडाडलीच

टिळक सध्याच करित नाहींत, सध्येचें माहून ठेवळें म्हणजे ताम्हनात पाणी ओतून ठेवतात व भस्म खाऊन टाकतात असा आत्मावाइंनीं टिळकाच्याबद्दल गावात बोभाण करावा, तर टिळकांनीं उलट सागावें कीं सासू पार खाष्ट, सासरा पार चागला तो माऱ्या अगावर पाघरून घालतो व ती वायफोफडून काढून घेते !

ह्या धुसफुडीमुळें शेवटीं टिळकांनीं जलालपूर सोडण्याचें ठरविलें मला घेऊन ते नाशिकस आले चार दिवस आम्ही नाशिकम राहिलों पण चारच दिवसात नाशिकचा बटाळा आला पुन्हा परत जलालपुरास जावेंसें वाटू लागलें

आता प्रश्न आला चार कोस पायीं मला न्यायचें कमें ? मग केलें णू घोडें पण टिळक पायीं व मी घोड्यावर झाला मी क्यूळ होईना ! शिवाय मला घोड्यावर बसावयाचें भयहि वाटत होतें ते म्हणले, " आपण दोघेहि वसू घोड्यावर " पण दोघांनीं णकडम घोड्यावर बसावची लाज वाटू लागली त्यांनीं माझी समजूत काढली, " यानारची वेळ गेली जाडे टवून, कोणी भेटणारच नाहीं वारेंनें कोणी भेटलेंच तर सागू आपण शनारी आहा ! ' माझी समजूत पटली ! व आम्ही दोघे घोड्यावर बसून चाटू लागलों आळदीडवळ गावचा न्हावी भेटला आम्हाला पाहून तो मोगमोठ्यानें हसू लागला ! " अडो जावडेंदुवा, ही बरात छान काडलीत ! " अमें त्यानें हसता हसता गडलें आम्ही दोघे छानून ग्यालीं उतरलों न्हाव्याच्या हातावर आठयारा अणे पडले कोणाला सांगणार नाहीं अमें त्यानें क्यूळ केलें घोड्यावर आम्ही टाकलेली गोघडीहि त्याला बरेंग केली कारण ती जलालपुरास न्यायची करी ? घोड्यावर

बसून न्हावीबोवांनीं आपला नाशकाचा प्रवास सुखानें केला व आम्ही गोविंदरावमामांच्या दारीं पार्यीं पार्यीं येऊन उभीं राहिलीं.

आमचें स्वागत स्तब्धपणेच झालें ! दोनचार दिवस घरांत मुक्याचें घत होतें. मग हळू हळू आल्याबाईंचा ज्वालामुखी पेट घेणार अशीं चिन्हें दिसूं लागलीं व शेवटीं जें व्हावयाचें तें झालेंच. मामाहि आतां आल्याबाईंसारखेंच बोलूं लागले. संसारात टिळकांचें लक्ष नाहीं असें दोघांचें म्हणणें. शेवटीं टिळक हसले व मला टाकून निघून गेले.

गंगापुरापर्यंत ते अगदीं जोरांनं गेले. पुढें गति कमी झाली. वाटेंत भेटले गोपाळभट. हे जळालपुरचे ग्रामजोशी. त्यांच्या अत्याग्रहावरून आपला राग विमरून टिळक जळालपुरला परतले !

ह्या वेळेस माझे बडील बंधु केशवरावमामा ह्यांनीं टिळकांचें स्वागत केले.

“ का ? खालांत पुन्हा मुरुड कानोला ? ”

“ छे रे, मी कुठें येत होतो ! गोपाळभटानें मला आणलं ! ”

“ अग अग म्हशी मला कां ग नेशी असच झालं म्हणायचं ! ”

टिळक हसले. त्याचे भेदगोहि हसले.

पण ह्यानंतर आम्हांला जळालपुरास फार दिवस राहाणें दाय्य नव्हतें. जावयाचें संसारांत लक्ष नाहीं, हें निरक्त श्राद्ध घेऊन सव्यअपसव्य करीत बसण्याची वेळ आली आहे, बगैरे आल्याबाईंचे शब्द दुसऱ्यांकरून टिळकाच्या कार्नां गेले व जळालपुर सोडून नाशकास जाण्याचा पुन्हा विचार ठरला.

विचार अमलात आणावयास टिळकांना फारसा वेळ लागत नसे. लगेच त्यांनीं नाशिकाचा रस्ता धरला व ते नाशिक येथें पंचपर्डीत उतरले. पुढें काहीं दिवसांनीं त्यांनीं तेथें एक खाजगी इमजी शाळा काढली व आमचा संसार अशा रीतीनं सुरळीत सुरू झाला.

सा सुरवास

एक दिवस मामंजी सव्यारामभाऊजींना घेउन नाशकाम उतरले. आमचा संसार पाहून त्यांना समाधान झाल्यासारखे दिसले. मामंजींचा पूर्याचा एक सव्यनारायण करावयाचा राहिला होता. सव्यनारायणाची पूजा झाल्यानंतर मामंजी व भाऊजी परत गेले. ते परत गेले न गेले तोंच त्यांचे पत्र आले, की सव्यारामभाऊजींचे लग्न टाळे आहे, तरी तुम्ही उभयनां पुण्यास या. वडिलांच्या आज्ञेप्रमाणे आम्ही दोघे पुण्यास गेलो. जातांना त्यांनी आपली धिमुक्ती शाळा तिथल्याच एका गुरूथाच्या हवारी केली. आपण स्थापन केलेली शाळा मोडताना टिळकांना फार वाईट वाटले. पण टिळकांच्या स्वभावांतील हा एक विशेष होता की दृष्टीममोर बसेल ते त्यांना जीव की प्राण असे; एरवी या प्रवादी व्यक्ति किंवा काम दृष्टीभाड झाले की मग त्याची त्यांना पुच्छदशा भाटवणादि राहान नसे. त्याची 'पांखरा येथिल का परतून' ही कविता एखाद्याने त्यांनाच उद्देशून म्हटली असती तर त्यान काही वावगे झाले नसते. ते बाहेर गेले म्हणजे "वाल्यांरचा तरंग चंचल जाशिल तू मडकून" असे म्हणण्याची आमच्यावर पाळी घेत असे, ते असे कोठे गेले म्हणजे मी रडत बसते, घरांतल्या चुड मंडळीने काळजीत पडावे व मरणांनी शोध करीत सुटावे. असो.

पुण्याला सर्व बन्हाड जमले, पण कोठे काही मारी दिवून भाऊजींचे ते लग्न मोडले. अर्थात् सर्व पागापांग झाली. दर शुक्रवारं मामंजींच्या जगात देवी येत असे. ह्या देवीच्या मनाप्रमाणे टिळक वागत नसत. दिवाय माझे लग्न झाल्यानंतर दोन महिन्यातच माझ्या वडील वन्म वारल्याची बातमी ही देवी जाली असतानाच आली त्यामुळे मामंजींनी त्याच वेळी माझ्या जगापरीच दागिने उतरून घेतले होते. कुडू व मंगळसूत्र तेचवेळी टांगे. नाही म्हणायला पैठणी तेचटी मनजवळ राहिली होनी टिळकांना ते टाकूक होते. त्यांनी काही निमित्त करून मनजवळून ती पैठणी मागून घेतली. त्या पैठणीचे पुढे काय झाले ते कळले नाही. टिळक मात्र गेले मला पुण्यास राहून. त्या पैठणीवर त्यांना प्रणाम पुरते दमे मिळाले

एक दिवस मामंजींनी माझी जवानी घेण्यास सुन्धान केली.

“ लक्ष्मीबाई ! पैठणी कुठें आहे ? ”

“ मला टाऊरु नाहीं मीं त्या कोनाड्यात बाधून ठेवली होती ”

“ तें मला टाऊरु नाहीं, पैठणी आणून द्या, नाहीतर माझ्याशी गाठ आहे ! ”

मामजी घुस्साल असले म्हणजे मला जहो जाहो म्हणत

एरी गोष्ट अशी होती कीं भाऊनीनी व मामनीनी गहाण पडलेली पण्णी सोडवून आणली होती पुढें मात्र ती पण्णी माझ्या वर्धीच नचरेस पडली नाहीं म्हटलें तरी चालेल

मी परट्टीच सासरीं—म्हणजे सासन्याच्या कचाट्यात—सापडल

“ मामनी, मला वागड्या भरायच्या ”

“ मग मला काय सांगता ? पैठणी आणून द्या मग वागड्या भरू ! ”

“ माझीं लुगडीं फाटली— ”

“ मग मी काय करू ? पैठणी आणून द्या मग लुगडीं घेऊ ! ”

“ तुमच्या गळ्यासपथ पैठणी मीं हरपली नाही ”

“ तें मला काहीं टाऊरु नाहीं मोलाचीं दळणीं दळा नि भरा वागड्या, द्या लुगडीं— ”

वरील तऱ्हेच्या समाद झाल्यावर मी मुळमुळ रडत वसें शिरेकाई—तेल काहीं काहीं मला ते देत नसत मागायला गेल की वरील टरावाक साच्याचें उत्तर यायवाचें

एक दिवस दुपारीं मामनीं याहेस्तन आल, त्या वेळीं ते माझ्याशीं फार गोड गोड बोलू लागल,

“ लक्ष्मीबाई, तुम्हाला लुगडीं पाहिनेत ना ? ”

मला फार आनंद झाला

“ होय, माझ्या साळ्या अगदीं फाटून गेल्या आहेत ”

“ एक पाहिने का दोन ? ”

“ दोन ”

“ एक पाहिने अगेल तर चार रुपयाचें घेना दोन पाहिने असताळ तर दोन दोन रुपयाचीं दोन मिळतील ”

हालें ! मी काय बोलणार ? मला फार वाडूट वागल पुन्हा कोपन्यात जाऊन डोळे पुगून वामाळा लागलें लग्न शांत्यानंतर सायंरच्या द्या पहिल्यात

साह्या. मला माझ्या माहेरची व गोविंदरावमामांच्या प्रेमाची आठवण येऊन सारखे उगहाळे येत होते. थोड्या वेळाने मला दोन दोन रूपयेवाल्या दोन साह्या मिळाल्या.

असे काही दिवस गेले. पुढे मामंजीची वदली मुरगाडला झाली होती, तेथे मला घेऊन जाण्याचे दिवकांनी ठरविले. माझे मामंजी म्हणजे अतिशय टावटिपीचे गृहस्थ होते. सासूबाई वारल्यानंतर त्यांनी दुसरे लग्न केले नाही की इतर काही भानगडी केल्या नाहीत. त्यांचे वर्तन फार शुद्ध असे. पराधी ते मातेसमान मानीत. सासूबाईच्या नंतर घरातील सर्व व्यवस्था ते स्वतः पाहात, स्वतः हाताने स्वयंपाक करीत व तो हतका घेताचा, की जेवण झाल्यावर भाताचे एक शीत उरायचे नाही !

मुरगाडास ते रामाच्या देवळांत राहात अमृत. शेजारीच एक खाणावळ होती.

आम्ही मुरगाडास पोचलो तेव्हां मामंजीचे जेवण झाले होते. ते बाहेर ओसरीवर वसले होते. अर्थात् घरांत आम्हांला काही खाण्यास मिळाले नाही. मामंजींनी बाहेर खाणावळीत आमची स्वादगी केली. भावाचा बळी, हळद-कुंकूपापुवडे वरण, भाजलेले वडवे घाल, शेवटी ताकाळले पाणी, असा जेवणाचा धाट होता ! दिवकांना त्यांचे काही वाटले नाही. पण चार पिढ्या देशावर काढलेल्या मला मात्र ते जेवण उपासाहून अधिक त्रासदायक वाटले. जेवण होऊन आम्ही घरी आल्यावर मामंजींनी मला आपले घर दाखविले.

“ लडुबाई, येथे जर तुम्ही काही अव्यवस्था केली, गाराळेपणा केला तर मला आगदी खणार नाही. हें सर्व साहित्य, हें मरण, ती बाहेर विहीर. आतां संध्याकाळचा स्वंपाक तुम्ही करा. ”

तादळाच्या भाकरी करण्याचा तो पडिलाच प्रसंग. तांदळाची भाकरी ही पूर्वी कधी जन्मांत केली नव्हती की पाहिली नव्हती. पडिल्या पावसानंतर जमिनीला जसा भेगा पडतान तसा माझ्या भाकरींना भेगा पडल्या होत्या.

मी स्वंपाक करण्यास घमटें की मामंजी पुढच्या खोलीत यत्नरयाचे. तेथून त्यांना स्वंपाकघरात काय काय चालले असेल, ते दिसे. पुष्कळ वेळेला एरीकडे त्यांची देवपूजा घाले, तर एरीकडे मला स्वंपाक शिकविले घाले. मला स्वंपाक

चांगला घेत होता ; पण तो देशावरचा, एकदा मामंजींनीं मला सांगितलें,

“ आमटीला जिवंत फोडणी दे ! ”

“ जिवंत फोडणी कशी घायची ? ”

“ पळी तापवून. ”

मी पळी तापवून नेहमीप्रमाणें फोडणी देऊं लागले. मामंजी संतापले.

“ तूं दगड झाली असतीस तर तुझा पायखान्याच्या पायरीला उपयोग झाला असता. ”

“ कोणास टाऊक पायखान्याच्या पायरीला उपयोग झाला असता का देगाच्या मूर्तीला उपयोग झाला असता ! ” मात्र माझे म्हणणें मनांतल्या मनांत होतें.

मामंजींनीं सांगितलें, “ तेलाचा जाळ झाल्यावर फोडणी घायची. ” मी जाळ करण्यामाठीं जळतें लावूड उचलून पळीवर धरलें ! अर्थात् पुढें जाळ चांगलाच झाला व त्यादरोबर मामंजीहि चांगलेच कडाडले !

एक तर कोकणी पदार्थ आमच्या देशावरील पदार्थांहून निराळे ; दुसरें त्यांचीं नावें विलक्षण व तिसरें मामंजींचें उपरोधिक बोलणें, त्यामुळें माझी फारच घेधा उढे.

एकदा मामंजींनीं मला ‘ आयती ’ करावयाला सांगितलें. मला वाटलें मी आयती यमून रातें, असें म्हणण्याचा तर कांहीं मामंजींचा हेतु नाहीं ? एकदा त्यांनीं सांगितलें, पेजबुड्या भात कर. मी पाणबुड्या हा शब्द ऐकला होता. पण पेजबुड्या म्हणजे काय हें मला कळना. शेवटीं मला एक गुरु भेटला. विहिरी-जखळ एक त्रिन्दाड होतें. तेंथें गंगावाहू नांवाची एक माउली होती. मामंजींनीं कांहीं सांगितलें कीं मी कळशी घेऊन पाणी आणायला पळें व पाणी काढता काढता रिडकींतून गंगावाहूंना हळूच विचारीं. गंगाकावूहि मला सारें समजून सांगत. “ पेजबुड्या भात म्हणजे काय हो कावू ? ”

“ आग, पुच्छळ पाणी भातांत घाल, म्हणजे झाला पेजबुड्या भात ! ”

मी हमत हमत घरीं आलों व मामंजींना पाहिजे होता त्या पेजबुड्या भात दिजवून स्थाना घाडला. मग त्यांनीं कांहीं तरी त्रिचित्र पदार्थ करावयाला सांगावें व गंगाकावूंच्या सांगीप्रमाणें मी सरळपणें—जसे कांहीं मला वाळपणापामून ते टाऊक्य आहेत असे—ते करून टाकाने.

गिळरानीं येथेंहि एक शाळा काढली ते आता ह्या कामान फार तरजेज झाले होते इग्रनी शिस्विण्यात तर त्याचा हातखंडा असे विद्यार्थी म्हणजे त्याचे दोस्त, यधु, त्याची शाळा म्हणजे पगारी शाळा नसे त्याच आपल्या विद्यार्थ्यांवर मुळासारखे प्रेम असे व विद्यार्थी त्यांना वडिलासारखा मान देत फीडि चागली मिळे

माझी स्थिति मात्र चमत्कारिक झाली होती माझ्या हाडचालींवर मामनींच एकरुमारखे लक्ष असावयाच

माझा जन्म जसा काहीं रगण्यामाठींच झालेला ! मला मामनींच्या वारीरुपारीरु आज्ञाची आज्ञावण राहात नसे पुरपाचीं जेवणीं झालीं कीं मी उष्टींखररुटी काटून शेणगोळा भाड्याजवळ ठेवून हात धुईं, मग स्वत चें वाहून घेईं एक दोन घास ताडात पनेपर्यंत मामनी कधी काहीं बोलत नसत पण ते पडले कीं त्यानीं म्हणावें,

“ लक्षुबाई शेणगोळा येथें भाड्याजवळ पडला आहे तेवढा दूर फेटून या पाहू ” कीं मी जेवण दूर सारून शेणगोळा टाकून यावें मामनींचें नेहमीं सांगण कीं शेणगोळा भाड्याजवळ टाकू नसे पण मी नेमकें तेंच विगरे

पुन्हा जेरायला बसलें कीं त्यानीं म्हणाव,

“ लक्षुबाई, तुझीला पाणी घातले का ? ” कीं मी पुन्हा उगवें हें काम मी रोज विगरे व रोज मला जेवताना त्याच्यामाठीं उगवें लागे

हा दिरसाचा कार्यक्रम रात्रीचाही कार्यक्रम होताच मामनींनीं सांगण,

“ लक्षुबाई, तुम्ही जेरायला बसायच्या आधीं माझा रिठाना घालून देण, टिनपाटात पाणी ओतून देवा विसरू नका वर ”

रात्रीची जेवणीं पार उशीरा होत जेवूनच मग कराव विठान्याचें काम असे वाटे पण दोन घास ताडात पडताच मामनींनीं नेमकें म्हणावें,

“ लक्षुबाई माझा रिठाना घाला पाहू ! ” कीं उरल्याच लक्षुबाई ओवळें नेसावें, रिठाना घालावा व पुन्हा सोरब्यानें जेरायला बसावें !

एकदा मी स्वंपाकू करायला बसलें अमत्रा काहीं विद्याधा आले व म्हणाले,

“ अहो वहिनी ! वहिनी ! दादर तिकडे, नानाचा नि तुमचा थारावा तेरावा घालीत आहेत ना ! ”

मी आपली तडक उठून काय प्रकार आहे तो पाहाण्यास देवळांत गेलें, तों काय ? माडीवरून मामजी एक एक उपकरणें खाली फेकीत होते. उपकरणें घेत राभाच्या सभामंडपांत येऊन पडे. प्रत्येक फेकीच्या वेळीं त्यांचा मंत्रघोष व्हायचा —

“माझी सून मेली. तिचा आज वारावा आहे. माझा मुलगा मेल्या. त्याला तिळांजळि देतो.”^१

शाळें होतें काय कीं उपकरण्यांना डाग पडले होते. उपकरणां होतीं तांच्याचीं, पाणी विहिरीचे, राख लाकडाची न दिवस पावसाचे; ह्यांमुळें मीं तीं कितीहि लज्ज घासलीं तरी त्यांच्यावर टग येत.

मी माडीवर गेलें. तेथेंच शाळेच्या पुढा कोपण्यांत मामजींनीं आपले देव मांडले होते. मी वर जाऊन सारीं उपकरणां गोळा केलीं. मामजी माझ्या मागे आले.

“तूं हों भाईं घायलीं होतीस ?”

“हो !”

“वाहा माझी शपथ !”

“तुमची शपथ मीं घासलीं !”

“मी मेलो तर तुला काय रडूं येणार आहे ? धर मगळमूत्र हातात नि वाहा शपथ !”

मीं मंगळमूत्र हातांत धरून शपथ वाहिली वर नाहीं तर मला डर कसली आली ?

“थांब ! मी थायसांची सभा बोळावितों व तींत हीं भाईं ठेवून त्याचीं मनें विचारतां ; त्या घालतोळ चागले शेण तोंडांत !”

पण माझी खात्री होती कीं थायसांनीं काहीं माझ्या तोंडात शेण घातले नसतें.

“धर माझे पाय आणि वाहा शपथ ; पादा, जळून भस्म होशील पायांना हात खारळाम तर !”

मी त्यांच्या पायांवर हात ठेवू लागले, समे ते मागे साक लागले.

“वाहा, विनाकारण जळून जाशील.”

“ कांहीं हरकत नाही. तुमच्या पायांजवळ मरण आलं तर कांहीं वाईट नाही. ”

शेवटीं पालथी पडले व त्यांचे पाय गच्च धरले. मी कांहीं जळून मेलं नाही. मोठी निराशा झाली माझी. एकदाची भरून गेलं असतं तर बरं झालं असतं, असं मलाहि झालं होतं. पण मामंजीची तेवढी तपश्र्यां नव्हती म्हणा किंवा मी टपकरणीं सरोश्वरच घामलीं होती म्हणा, मी त्या दिवशीं जळालं कांहीं नाही !

पण ह्या आर्गांत टिळकाच्या सहानुभूतीचा ओलावा असल्याने तेजईंच दुःखात सुल होतं.

खालील गोष्ट मी कधीं विसरणार नाही.

समोरच्या विहिरीचें पाणी आटलें व रानांत विहीर होती तेथें पाण्याला जावें लागे. तेथें दिवसा अतोनात गर्दी होई. मामंजींनीं सांगितलें, रात्रीं जाऊन पाणी आणीत जा. मला अंधाराचें भय वाटे. पण त्यांना त्याचें कधींच कांहीं वाटत नसे. त्यांनीं मला सांगितलें, “ तुला जर कोणीं स्तापला आलें, तर त्याला सांग माझा सामरा देवळांत बसला आहे. त्याला आधीं खाऊन ये नि मग मला खा. ”

पण टिळकांनीं मला सांगितलें, “ भिऊं नको. मी पाणी आणीन. ” रात्र झाली म्हणजे सरोश्वरच त्यांनीं पुढल्या दाहून फिरायला म्हणून निघावें व मी मागच्या दाहून पाण्याला निघावें. नंतर मी घराच्या बासपास धांगारें व त्यांनीं विहिरी-वरून भरून आणलेलें पाणी घरात आणून सांठवावें ! मामंजींना वाटावें कीं सुन काय पण विश्वासानें पाणी मरीत आहे !

मामजी मला बर दिव्याप्रमाणें छळीत : पण दोन गोष्टींबद्दल मला त्यांचे गुण घ्यावेमे वाटतात. एक म्हणजे मला त्यांनीं कधीं अपशब्द वापरले नाहीत व कधीं माझ्या अंगाला चोट लावले नाही. तसे ते एखाद्या वेळीं माझी इतरांजवळ वाग्यागणीहि करीत.

मात्र ती एखादे वेळींच. त्यांच्या जवळ कांहीं मागितलें तर त्यांचा फार संताप होई. तेल नि शिकेकाई मला कधीं मिळाली नाही. ती मागायला गेलें कीं त्यांनीं म्हणावें, मोलाचीं दळणीं दळ आणि थाण तेल शिकेकाई. मी आपली मातीनें दोकें घुई त्यांतहि एखादे वेळेस न्हायला बसलें कीं माझ्यापुढचें गरम पाणी त्यांनीं उचलून न्यावें व स्वतः आंघोळीस लागावें ! उरलेलें न्हाणें मी गार पाण्यानें करावें.

तेल शिकेकाईच्या नेहमींच्या खटक्यांत मला ते एक गोष्ट सांगत,

“ एकदा लाकडें संपलीं होती. माझी बायको गर्भारशी होती. तरी मीं तिला लाकडें फोडायला लावलीं. मग तुझी काय कथा ? माझी बायको उलटून बोलत नसे. घरांतलें सामान संपलें म्हणजे उरलेलें माझ्यासमोर मुकाढ्यानें आणून ठेवी व त्यावरून मी समजें सामान संपलें ! पण आत्तांच्या तुम्ही पोरी फार उद्धट. वहील माणसांशीं कसें वागावे हें तुम्हाला नाहीं यावचें. ”

ठिकरांची कवि म्हणून आतां प्रसिद्धी होऊं लागली होती. मुंबई-पुण्यापर्यंत त्यांचें नांव ऐकूं येऊं लागलें. मला जरी घरांत त्रास होता तरी त्यांच्या दृष्टीनें आतां हे चांगले दिवस आले होते. त्यांना मुंबईत कोठेंसं व्याख्यान देण्यासाठीं आमंत्रण आलें. आठ दिवसांनीं येतो म्हणून ठिकरू मुंबईला गेले, ते ठिकडेच रमले ! आठ दिवस झाले, दहा झाले, पंधरा झाले, तरी पत्ता नाहीं कीं पत्र नाहीं !

मला फारच काळजी वाटूं लागली. माझ्या डोक्याचें पाणी खळेना. त्यांत मामंजींना त्यांनीं सरदारगुहाचा पत्ता दिला होता, त्यानें तर माझी पुरीच पाठ पुरविली. मामंजी म्हणत,

“ आज तुझ्या नवऱ्याचें पत्र आलें. ”

“ हं ! ”

“ त्याला सरदारगुहांत घेतरं धुण्याचें काम मिळालं आहे. ”

“ मग मी तीं बाळत टाकीत जाईन. ”

“ तो तेथलीं पानें वाढतो. ”

“ मी उधें काडीन. मला तुम्ही मुंबईला नेऊन पोचवा. ”

“ मजजवळ पैसे नाहीत. तुला पाहिजे तर तूं कशीहि जा, पण मुंबई म्हणजे मुरबाड नाही. तेथें एखाद्या खट्याप्रमाणें तुझा पत्ताहि लागणार नाही. ”

एक दिवस मी फार रडलें. मामंजींना माझी दया आली. ते मजजवळ पाठ टाकून बसले.

“ रडमी, मला काहीं फार मुली नाहीत. फक्त एकच आहे. एक भेली तूं माझी दुसरी मुलगीच आहेस. जशी सखू तशी तूं. रडूं नको. जाऊ दे तो गेला तर. उद्या हरताळ्या आहे. तू सध्याकाळीं दोन बायका आनरणाळा घोळीय लाडू वर, मी तुला सर्व कांहीं सामान देतो. ”

अप्ये म्हणून त्यांनीं बाजारांत जाऊन घेसनाच्या लाडवाचें सर्व सामान आणून दिलें. मीं सर्व तयारी केली. लाडू केले. मामंजींनीं लाडू तयार होतांच तीन लाडू बाहेर काढून ठेवले, दया उचलून आपल्या पेटींत ठेवला व पेटीला कुट्टर लापलें ! आलेल्या दयांना तीन लाडवांवर जेवणावळ घातली !

पाहुण्या दायजांजवळ मामंजींनीं माझीं गाढाणीं करण्यास सुरवात केली,
“ लक्ष्मी चोरून खाते ! ”

गंगावाई चांगल्याच उसळल्या.

“ काय चोरून खाते हो ! तुमचा तर सारा माळ कुलपांत अमनो. काय चोरून खाते ती ? लाकडें ? नि घासलेट पित्रे होय ? ”

अर्थांत हरताळझ अशी झाली. आपण लाडू कां उचलून ठेवले हें त्यांना सांगावयाचें होतें. पण त्यांनीं वरील प्रस्तावना करणांच बाजू त्यांच्यावरच उलटली.

एक दिवस मामंजी कोठें बाहेर गेले होते. शेजारचीं पाजारचीं मुलें जमलीं व त्यांनीं मामंजींची दंत उपडी केली. मी शेजारीं बसायला गेलें होतें तेथें तीं धासत धावत येऊन सांगूं लागलीं, “ बहिनी, बहिनी, दादांची दंत उपडी झाली. ” मी घाबरून उठलें व जाऊन सांडलेली शाई माझ्या पायांनीं घुमून परत आलें. माझीं पापलें जमिनीवर बटलीं.

मामंजी घरी येतांच शाई सांडलेली पाहून त्यांचा मोठा संताप झाला. कोणी पोर कवूल होईना. मग त्यांनीं प्रपंचाचें पाऊल बघलेल्या पावलावर ठेवून पाडिलें व शेवटीं गर्जतच ते स्वंपात्रघरांत आले !

“ चल घर ! ”

मी आज्ञेप्रमाणें घर गेलें.

“ ही शाई कोणी मांडली ? ”

“ मला नाहीं ठाऊक ! ”

“ हें पाऊळ कोणाचें ? देव तेथें पाऊळ. मांग शाई मांडलीस कीं नाहीं ? ”

“ मीं नाहीं मांडली. ”

“ तुंच मांडलीस. ही मरकरी शाई होनी. तुझा ती भरून द्यावी लागेउ. ”

मामंजी तयारी होणे.

“ मीं करीं भरून देऊं ? ”

“ दळण दळ मोलाचं ! ”

हं पाल्पद माझ्या चांगलें परिचयाचें झालें असल्याकारणानें त्याचें मला कांहीं वाटेनासं झालें होतें व तसा प्रसंगहि देवानें मजवर कधीं आणला नाहीं.

मामंजीनीं दोन पत्रे लिहिलीं. एक टिळकांना मुंबईस व दुसरें गोविंदराव-मामांना जलालपुरास.

टिळकांना लिहिलें कीं, “ तुझी बायको रात्रीची बाहेर जाते व पहाटे घरीं येते. तूं येऊन तिला घेऊन जा. मजवर कांहीं जबाबदारी नाहीं. नाहीं तर आजच तिला तिलांजलि दे. ”

गोविंदरामामांना लिहिलें, “ तुमचा जावई फार बिचडला आहे. त्याला नाहीं नाहीं तीं व्यसनं जडलीं आहेत. त्यानें आपली बायको टाकून दिली आहे. तो भांग, गांजा, चरस, चंडोल ओढतो. तुम्हांला तुमच्या मुलीची गरज असेल तर तीन दिवसांत तिला घेऊन जा, नाहीं तर मी तिला कोटोहि सोडून देईन. ”

टिळकांची माझ्याबद्दल पूर्ण खात्री होती व वडिलांचाहि स्वभाव त्यांना चांगला ठाऊक होता. तेव्हां मामंजीच्या पत्राचा टिळकांवर कांहीं परिणाम झाला नाहीं.

मामा आणि आत्याबाईं मात्र त्यांना गेलेल्या पुनामुळे फार घाबरलीं. आत्याबाईं म्हणे, “ जावई भांग गांजा ओढतो हें ठीक झालें, पण चंडोल कसा ओढतो ? तो हारतीं कसा लागतो ? तो तर म्हणे आकाशांत उडतो ! ”

त्यावर मामांनीं “ चंडोल म्हणजे अकू ओढतो ” म्हणून मांगितलें. तेव्हां तर ती फारच घाबरली.

नाना ह्या वेळेस आजारी होते. त्यांचा अगदीं भरंवसा नव्हता. त्यांना तमेंच टाकून मुलीकडे जावें, का त्यांच्याजवळ वसून मुलगी हातची गमवावी अशा पेचांत तीं दोघें पडलीं.

शेवटीं मामांनीं हळूच नानांना विचारलें, “ मनीला आणायला जाऊं का ? ”

नानांनीं जा म्हणतांच पदस्या फळाची आज्ञा म्हणून मामा एढक मुरबाडला येण्यास निघाले.

टिळकाना गेलेल्या पत्रावर त्याचा मुर्तीच त्रिधाम बसला नाहीं. परंतु त्यांच्या मनानें असें घेतलें कीं दादांच्या बोलण्यानें कंटाळून मी जीव दिला असावा

व म्हणूनच असें हें पत्र आलें असावें तेव्हा टिळकाहि तातडीनें मुरवाडास येण्यास निघाले

मुलगा नाही तर ज्याही ह्यांपैकीं कोणी तरी आता येऊन ही देशावरची, वाईट पायगुणाची, कोकणी स्वपाक येत नसलेली अशिक्षित सून आपल्या जवळून घेऊन जाईल ह्या आनंदात मामनी चूर होऊन गेले होते, तर तिकडे ते दोघे काळजीनें हवालदील होऊन मुरवाडाचा प्रवास करीत होते

मुरवाडला मुनई जवळ असल्यानें टिळकाचा आगगाडीचा प्रवास तायडतोघ सपला घरीं मामनी आपल्या मित्रमंडळीसह मोठ्यामोठ्यानें गप्पा मारीत वसले होते टिळकांनीं घरीं पोचताच पहिला प्रश्न केला,

“ दादा, तुम्हाला कसें वाटतें ? ”

“ मला काय झाल आहे ? तू आपल्या दायकोला घेऊन जा माझ्याजवळ ती नरो ती तुला वन्याच चढाव्या सगिल तर तिचें तू ऐकू नको ती कधीं माझ्याशीं बोलत नाही ” आणखीहि ते बोलतच होते पण पुढें काहीं ऐकण्यास टिळक तेथें थायलेच नाहीत ते तडक आत स्वैपाकघरात आले मी तेथें रडत बसलें होत त्यानीं माझी समजूत केली व आपल्याला मुबईस वाम लागलें असून उधा सकाळीं आपण निघू असें त्यानीं मला सांगितलें माझा आनंद गगनात मावेनासा झाला मामनींनाहि आनंद झाला व दुसऱ्याच दिवशीं आम्ही मुबईला जाण्यास निघाला

आम्ही मुरवाड सोडलें सकाळीं व त्याच दिवशीं गोविंदरावमामा मुरवाडास पोचले सभ्याझाली !

मी मुरवाडास नाहीं असें पाहताच त्याच्या पोटात धस्म झालें मामनी त्याच्याशीं धड बोलेनात मुमची मुलगी तिच्या नवऱ्याबरोबर मुबईला गेली एवढें मात्र त्यानीं मामाना सांगितलें मुबईचा आमचा पत्ता विचारला तर मला टाऊक नाहीं असें त्यानीं उत्तर दिलें

आमच्या मागामाग मामानीं मुबईचा रस्ता धरला ते मुबईस पोचले खरे पण मला शाघायचें काठें ? अगतीं वेण्याम्पारखे तीन दिवस ते रस्त्यानें चाळींकरे पाहात पाहात वणवण करीत हिडत होत

आम्ही आमचा सप्पार गिरगायातीळ ग्योर्डीत घाटला घरात सामानमुमान त्यानीं आणून टाकतें व मीं तें लायण्याचें अगायर घेतलें पण मुबईच्या

वलाईनें मला इतके भासून टाकले होते की जरा कांहीं 'झे मी' करून ठेवाला किंवा 'अरे प्राण्या' म्हणून जरीपुराणेवाला ओरडला की मी बाहेर ऊन डोकावून जात आहे

अशीच एकदा बाहेर डोकें काढून रस्ता न्याहाळीत असतां आ वासून वर गाहात चाललेले मामा मला दिसले ! मी मोठ्यानें हाक मारली, " मामा ! "

" मने ! " म्हणून खालून आश्चर्यचकित मामांनीं साथ दिली.

आम्हाला दोघांना केवढा आनंद झाला म्हणून सांगू !

थोड्या वेळानें सासऱ्याजावयांच्या गाठीभेटी झाल्या. मामाना पाहून टिळकाना फार आनंद वाटला मामांनीं नाना अयवस्थ असल्याचें टिळकाना सांगून माझी जलालपुरास जाण्याविषयी परवानगी विचारली. अर्थात् टिळकाना माझीं म्हणणें शक्य नव्हतें. दुसऱ्या दिवशीं पुन्हा मी बोरीबंदरवर दाखल झालें

मामांनीं मला बायकाच्या डब्यांत बसविलें व प्रत्येक स्टेशनवर येऊन ते माझी चौकशी करूं लागले. मी त्यांना सर्व ठीक आहे म्हणून सांगत होतें पण खरा प्रकार निराळाच होता.

सिंदूरच्याच तो शेवटला महिना होता. डब्यांत साऱ्या भाव्या— गुजराथ्यांच्या बाया बसल्या होत्या. एकेकीचा दंड तुळईसारखा जाड ! मला कोणी वसायलाहि जागा देईना. ह्या सगळ्या भाव्यांमध्ये मी एखाद्या लहानशा उदराप्रमाणें सापडले होतें. तरी मी उंदराच्या चिरचिरीप्रमाणें त्यांना मध्येच म्हणें, " स्टेशन आलें म्हणजे मी स्टेशनमास्तरला सांगेन. " पण तेवढ्यानें त्या थोड्याच दाद देणार ! त्याचें आपलें कोपररुळी मारण्याचें व मधूनमधून धिमटे घेण्याचे काम चालूच होतें. कल्याण सोटल्यावर हळूच एका पाईचें मूल घेऊन मी खेळवूं लागले. मला थोडीशी वसायला जागा मिळाली. पण हळुहळू डब्यातलीं सारींच मुलें माझ्या भगावर पडलीं ! असो. मुलें खेळवीत का होईना, पण मुरारूपणें चातलें बसून नाशिकपर्यंत पोचता आलें, हें का थोडें झालें !

नाशिकच्या स्टेशनवर उतरल्यावर गावात जाण्याम तानेवाले पाच रुपये स्वारी मागूं लागले. मामांच्याजवळ तितके पैसे नव्हते. ते म्हणाले, ' तूं तांग्यांत जा. ' मी म्हणें ' तुम्ही जा, मी पायीं येतें. ' असें करतां करतां दोघांनींही पायीं जाण्याचें ठरलें.

जमच्या लोकात बोलण्याचा पोच नसतो एवढें मात्र खरें मामा व नें दगदगीनें अतिशय थकलेलो स्टेशनवरून उन्हातान्हात सहासात मैल जाल्ले नाशकाम आलेला पुढें तसें पाहिलें तर नाशकाम थोडा मुद्दाम बरून साऊनपिऊन घरची गाडी बोलावून नंतर जलालपुरचा पुढचा सहा मैलाच प्रवास आम्हाला उरकायचा पण गावात शिरनाच उपाच्याय भेगळे त्यानीं खालीं दिल्याप्रमाणें प्रताप केला

“ का गोविंदरायमामा, कोठें गेला होता ? ”

“ मन्गला आणायला ”

“ किती दिवस झाले ? ”

“ चार ”

“ मग, नाना गोम्वले घारले तेव्हा तुम्ही येथें नव्हता वार्तें ? ”

हें ऐकल्याबरोबर आम्हा दोघानाहि अतिशय वाईट वाटलें आतां सांगेपिणें नि विमावा कसला ? आम्ही तडक पायींच जलालपुरला जाण्याकरिता निघालो नातानीं जरी मला कधीं प्रेमानें कुत्राळलें नसलें, तरी मला त्याच्या मृत्यूनें अगोनात दुःख झाल माझी आई मला माच्या वयाच्या वाराव्या वर्षीच सोडून गेल्ली ! तें सारें आणखळ !

सं सारां ती ल ऊ न सा व ल्या

काहीं दिवसांनीं टिळक मला न्यायला आले. जलालपुराहून आमचा दक्षीनारायणाचा जोडा निघाला. आतां खरोखर नवा व सुंदर संसार स्वतंत्र रीतीने आम्हांला थाटायचा होता. मी माहेराहून माझ्या नव्या संमारासाठी घेतां येईल तेजडे सामान घेण्याचा प्रयत्न करीत होतें, तर प्रवासांत सामान घेण्याचा टिळकांचा तिटकारा त्याला आढना येत होता. तरी मीं भाजीपाला व फळफळाचक घेतां येईल तितकी घेतलीच.

जलालपुराहून आम्ही नाशिकला आलों. तेथें टिळकांची अलोट मिश्रमंपत्ति होती. त्या संपर्कांत लोळण्यांत टिळकांनीं दोनदा गाडी चुकविली. आता मात्र तिसऱ्यांदा गाडी चुईं घावयाची नाहीं, असा निश्चय करून आम्ही दुसऱ्या दिवशीं नाशिक गांव सोडून नाशिक रोड स्टेशनवर येऊन पोचलों. अगदी हॅटफॉर्मवर आलों; आतां माझ्या जिवांत जीव आला. टिळकांनीं हमालादरोपर सामान देऊन मला हॅटफॉर्मवर पाठवून दिलें व ते तिन्हीटॉफिसपुडील गदीत दिसेनासे झाले. मी सारें सामान व्यवस्थित मांडून गाडी येताच आंत चटकन शिरण्याच्या तयारीनें उभी राहिलें. गाडी आली. हमालानें सामान आंत टेवलें. मी आत जाऊन बसलें. गाडीनें मिट्टी फुंगली; मीं भराभर सामान बाहेर फेळून देऊन खाटीं उडी टाकली; कारण टिळकांचा पत्ता नव्हता! समोरून गाडी पाहाता पाहातां निघून गेली, तेव्हां पलीकडे हॅटफॉर्मवर टिळक कोणाशीं वादविवाद करण्यांत गर्क झालेले दिसले! गाडी गेली तरी तिकीट द्या असे टिळक म्हणाले नाहींत. मी आपली मिट्टी मिट्टी पाहान उभी राहिलें.

स्टेशनवरच एक दिवस वाटून दुसऱ्या दिवशीं नवी निघण्याचे ठरलें. सामानसुमानाची नीट बांधाबांधी पुन्हा झाली, टिळक आपले पोटनच होते.

एकदाचे आम्ही निघालों. एकादोन स्टेशनें मुरारूपपणें पोचलों. इतक्यांत टिळकांचें लक्ष भाजीपाल्याकडे वळलें. फळफळावळ त्यांनीं सारीं टऱ्यातच वाटून टाकली व भाजीपाला विडईतीतून बाहेर एक एक, एक एक, सगळ फेळून दिला! काय सामानाचा भटाट मुला, मुंरईत जाईवासापेरीज वार्ना सारें मिळनें, बंगारे

तोडानें घाललेंच होतें वायकाना माहेरची काडी माडीहून अधिक प्रिय असते पिरान्यातून मीं काहीं डाळ, सादूळ वंगरे सामान घेतलें होत त्यांनं तेवढें बोरीबदर स्टेशन पाहिलें

आम्ही नवीन घरीं आलों आईगापाखेरीज बाकी सारें मिळतें हें टिळकाचें म्हणणें खरें करायला सखारामभाऊजी मात्र आमची वाट पाहात असलेले तेंथें आडळले सामान गेल्याबद्दल मन खट्टू झालें होतें, तरी घरात डाळीचें पीठ व तांदूळ सापडले तेवढ्यावरच मीं आमची नवीन घरातील पहिली मेनवानी केली

वाढायला घेतलें, इतक्यात टिळक म्हणाले, 'सखाराम, मुक्या नेस मी आता शौचास जाऊन येतो ' टिळक गेले भाऊजी सोवळ्यात त्याची वाट पाहात बसले मीं वाढलेला भात पुन्हा तपेलींत भरला आठ वानले, साडेआठ वानले, टिळकाचा पत्ता नाहीं ! भाऊजींनीं इकडे तिकडे शोध केला शेवटीं ओवळें नेसून गावात टिळकाच्या जेथें जेथें ओळखी होत्या तेंथें तेंथें ते जाऊन आले व शेवटीं घरीं येऊन निराशेनें भुकेनें व्याकूळ होऊन भावाची वाट पाहात बसले

आम्ही दोघें गुपचूप बसून राहिलां होतो इतक्यात रालच्या मनल्याबरोल जिन्याजवळच्या खोलींतून टिळक वविता म्हणत आहेत असा भास आम्हास झाला सखारामभाऊजी खालीं जाऊन पाहातात तो तियें काव्यगायनाला पूर आलेला !

सध्याकाळीं सात वाजता माडलेल्या पानावरून असा शीतीनें रात्रीं वाराला मडळी जेवून उठली

*

*

*

टिळकाचा वाटेळ त्या माणसावर विश्वास बसे अगदीं एखादा अट्टल चोर असला व त्यानें येऊन टिळकांना सांगितलें कीं मीं सात्र आहे कीं ते ताबडतोब तेवढ्यावरच तो साब आहे म्हणून विश्वास ठेवीत व जगाशींही त्याच्यासबर्धी हुनत घालण्यास कमी करीत नमत मनुष्यप्राणी हा जात्या दुष्ट नाहीं परिस्थिति त्याला दुष्ट बनवीत असते असें त्याचें म्हणणें होतें देखून छीनचे ब्रेक इतर गाढ्याहून विशेष बळकट अमावे लागतात कारण तिला वेगहि तसा येतो तद्द्व टिळकांच्या ह्या सद्गुणाला त्याच्याच सहवायामुळे माच्या सशर्धी वृत्तीचा ब्रेक उत्पन्न झाला होता त्याचा एखाद्या माणसावर विश्वास बसला कीं माझा हट्टून त्याच्यावर अविश्वास ठेवलेला ! ह्यावरून आमचे नेहमीं एत्के उदायचे

माझी नथ भोडली. दिवकांनीं ताबडतोब एक सोनार चोलावून आणला व त्याला मोतीं मोजूत देऊन नथ गुंफून आणण्यास सांगितलें. मीं म्हटलें, सोन्याची तार करून आणायला सांगा त्याला. नथ तो आपल्या देसत गुंशील. त्यावरून आमचा चांगलाच खटका उडाला. त्यांनीं माझे न ऐकतां सोनाराला सोळा मोतीं मोजूत देऊन घाटेला लावले. तो गेल्यावर मला वर उपदेशाचे बरेच डोस दिले — नव्हे चांगलाच एक टमरेलभर उपदेश पाजला पण त्याचा कांहीं उपयोग न होतां दोन तीन दिवस माझ्या डोळ्यांपुढची नथ व तो 'लबाड' सोनार कांहीं हाडेनात.

तिसऱ्या दिवशीं सोनार नथ घेऊन आला. त्यानें आणलेल्या नथेंत सोळांच्या ऐवजीं अठरा मोतीं होतीं ! दिवक मला म्हणाले, ' पाहिलेस ! लोकांवर विश्वास टाकावा. हा माणसानें पशुर्षीं दोन मोतीं घालून तुझी नथ आणून दिली. '

नथेंतले सगळेच मोती खोटे निघाले हें त्यांनीं पुढें पुष्कळ दिवसांनीं कवळ केले. पण कांहीं दिवस तरी सोनारानें आपल्या पदरची आणखी दोन खरी मोतीं आपल्या बायकोच्या नथेंत घालून दिलीं, असा त्यांचा भगदीं प्रामाणिक समज होता.

दिवक स्वभावानें अतिशय शांत पण अतिशय रागीटहि होते ! तें कसें, हें सांगतां येणार नाहीं. पण तें तमें होतें हें खरें आणि राग येण्यास व जाण्यासहि कारण असरीं धुलक लागे. संगत्या खेळतांना त्यांना आलेला राग त्यांच्या पुष्कळ मित्रमंडळीच्या माहितीचा आहे.

मला एक दिवस ते म्हणाले, ' चल, सांगत्या खेळूं ! ' सांगत्या खेळतांना मला एक मोठा रोग बडत असे. तो म्हणजे हसणें ! दिवकांच्या अगावर डाव उलटूं लागला कीं मला हसूं लोटायचे आणि मी हसूं लागलें कीं ते विडायचे ! त्या दिवशीं खेळतां खेळतां माझी सरशी होऊ लागली. माझा हसण्याचा आजार वाढू लागला. दिवकांच्या रागाचा पारा चढू लागला, तथा माझाहि आजार यळवूं लागला व त्या दिवशीं त्या ' आजारा ' पायीं खरोखरच मृत्यूरीं गांठ पडण्याची वेळ आली होती, थोडक्यांत बचावले.

सांगत्या, पद, कांसे धर धर कापूं लागलीं. काहींनीं खालील गदाराचा आश्रय केला. घातलेले मिळाने सैरापरा घातूं लागले. सगळ्या सामानानें बंड पुकारलें. जागण्या जागीं काहीं राहिलें अथेळ तर तें फक्त बायको व दिवा !

प्रकरण इतकें हातघाईवर आलें कीं शेवटीं दिव्यानेंहि राम म्हटलें, आगपेटी केन्हांच पासोडीचा आसरा करून विठान्याच्या टिगान्यांत तोंड छपवून बसली होती, तरी मला वाटत होती गंमत. मी आणखी जोरजोरानें हसूं लागलें.

‘आतां त्या युद्धकांडांतील शेवटला भाग ! जिग्याला नव्हतें दार ! टिळकांनीं मला अंधारांत लोटलें.

मी जिग्यांतून ‘घालीन छोटिंगण बंदीन चरण’ करीत खालीं तयऊडीत येऊन पडलें. टिळकांचा राग मात्रळला व माझे हास्य पळलें. टिळक घाबऱ्या घाबऱ्या आगपेटी शोधूं लागले. ती सापडेना. शेवटीं अंधारांतच चाचपडत ते खालीं आले व मला उठवून वर घेऊन गेले. मला तो सातवा महिना होता.

आपण आतां थाप होणार असें टिळकांच्या घ्यानीं आलें व त्यांनीं मला माहेरीं नेऊन पोचविले. मला पोचवल्यावर स्वतःहि त्यांनीं मुंबई सोडली व सहा महिनेपावेतो ते कोठें गुप्त झाले न कळे.

आत्याबाईंनीं व मामांनीं माझे करतां येईल तेवढें कौतुक केलें. माझे सारे दोहाळे पुरविले. परंतु मला एरमारखी टिळकांची काळजी वाटे. एक क्षणभराहि मला काळजीवांचून गेला असेल असें वाटत नाहीं.

आमच्या ह्या काळजीतल्या दिवसांत मामांना व आत्याबाईंना अत्यानंददायक गोष्ट घडली. त्यांना नातू झाला. टिळकांनीं त्याचें नाव विद्यानंद ठेवलें.

ह्या सुमारास नाशिक, नागपूर, मुंबई, वगैरे ठिकाणीं वस्तुचसमारंभ होत असत. उत्तम वस्त्यांना रोख रकमांची यक्षिसे मिळत. टिळकांना व्याख्यानें देण्याचा नाद फार व अपल्या समारंभांत भाग घेऊन ते तीं यक्षिसे नेहमींच मिळवीत. मात्र मिळालेले सर्व पैसे तेथल्या तेथे एखाद्या गरजूस दान करीत. नागपुरास वस्तुचसमारंभ होता. नागपुरास जाण्याची गोष्ट टिळकांनीं आपल्या सासऱ्याजवळ फाडली. टिळक कांहीं पैसे आणतील अशा आरोनें मामांनीं त्यांना जाऊं दिलें. हे परत तरी येतात कीं गुंतवात तिकडेच, असें मला भय पडलें. पण टिळक ताबडतोब परत आले. यक्षिसेच्या सर्व पैसांची विट्ठेवाट छापून येतांना एक मोठें तयक मात्र ते बरोबर घेऊन आले होते !

दिवाळीचा सुमार होता. त्या वेळीं खेळ असा माल त्यांनीं खरेदी करून एक दुकान काढलें. दुकान होतें फटाकट्यांचें ! आगि टिळक पुण्यामुलांचे जमे करि तमेच पुण्यामुलांचे अगदीं जवळचे दोस्तहि होते. फटाकट्यांचें दुकान भगळेला

मित्र मिळाल्यावर कोणतीं मुलें त्यापामून फटवून राहातील ? खूपच मित्रमंडळी त्यांच्या भोवतीं जमा झाली. मुलांनीं व मुलांच्या ह्या दोस्तानें दुकानांतील सारे फटाकडे उडवून मोज केली !

तेथें टिळकांचे एक मित्र गणपतराव खरे म्हणून होते ! ते त्यांना म्हणाले, व्यापारांत तुमचें कांहीं चालणार नाहीं ; तुम्ही राजनांदांवांस चला. मी तुमच्या योग्यतेचें अनें काम शोधून देतो. टिळक गणपतरावांच्या म्हणण्याप्रमाणे राजनांदांवांशीं गेले. तेथें त्यांना यलराम प्रेसमध्यें ताजटतोष काम मिळालें.

दोन चार महिने काम केल्यानंतर मला नेण्यासाठीं ते जलालपुरास आले. जलालपुरास विद्यानंद फार आजारी पडला होता. टिळक येऊन पोचल्यावर दोनच दिवसांनीं तो वारला. गोविंदरावमामांनीं तर अंधश्रुणच धरलें, इतका त्यांचा शोकशोभ झाला. टिळकांनाहि अनिश्चय वाईट वाटलें. त्यांनीं आपलें 'बापाचे अधु' काव्य ह्या वेळेस लिहिलें. हें काव्य छापलें होतें, पण त्याच्या प्रति कोठेंच मिळत नाहींत. ह्यांतर वीस वर्षांनीं दुसरें 'बापाचे अधु' काव्य त्यांनीं आमचे मित्र प. वा. विनायकराव साठे ह्यांच्या मुळावर अहमदनगरास रचलें.

दुसऱे थोडें ओपरल्यावर टिळक व मी राजनांदांवांस गेलों.

राजनांदांवांस आल्यानंतर पहिल्यांदा मी माझीं मुळाभरें शिकलें. माझा अभ्यासाचा आरंभ व शेवट तेथेंच झाला व तें आणि तेथेंच माझें शिक्षण म्हटल्यास अनिश्चयोक्ति होणार नाहीं.

रा. खरे यांच्या पत्नी सौ. यशमीबाई ह्यांना लिहितां-वाचतां येत आहे. टिळकांना येथेंच प्रथम स्फूर्ति झाली कीं आपल्याहि पत्नीला लिहितां-वाचतां आलें पाहिजे.

मला जरी अक्षरभोळ्याहि नव्हती तरी मला टिळकांच्या सहवासानें लहानपणापासून कळत असे पुष्कळ. त्यांच्या कविता रचून झाल्या कीं बहुतेकळण पहिला श्रोता व टीकाकार मी असायची. 'काव्यरत्नावलि' चालू असतांनाच त्यांनीं 'काव्यसुसुमाजलि' काढली होती. काव्यसुसुमाजलींतील एका कवितेंत त्यांनीं 'रत्नावली' वर टीका केलेली माझ्या घटकज्ञ ध्यानांत येऊन मी त्यांना तसें सोललाहि दाखविलें होतें. माझी ही 'कळण्याची शक्ति' पाहून त्याच वेळेस टिळकांनीं आश्चर्य व्यक्त केलें होतें.

असो लक्ष्मीबाई खऱ्याना लिहिता-वाचता येतें तमें लक्ष्मीबाई टिळकानाहि आलें पाहिने असें टिळकानीं ठरविलें टिळकाना लहान मुळाना चागलें शिकविना येत असलें, तरी माझ्या बाबतींत तें अगदीं निराळेंच ठरलें एक तर मी लहान नव्हतें दुसरें मी बायनी होतें तिसरें मला हसू फार येत असे त्या हसण्यानें माझ्या शिक्षणातहि दगा दिला

मला शिकविण्याचें ठरल्यावर टिळकानीं पहिलीपासून सहावीपर्यंतचीं पुस्तक - जागळ होते नव्हते तितके सर्व पैसे रचूं करून - एक दिवस खरेदी करून आणलीं ! एका बाजूला टिळक घमले पलीकडे मी घसलें मध्यें पुस्तकाचा डीग घातला व आमच्या अभ्यासाला सुरवात झाली

व्याकरणापासून सुरवात

टिळक म्हणाले, ' शब्द म्हणजे काय ? '

मला सप्पाटून हसू खोटलें हा कमला बाई चमत्कारिक भक्ष ? शब्द म्हणजे शब्द !

" शब्द म्हणजे शब्द " मीं उत्तर केलें

" पण शब्द म्हणजे काय ? "

" शब्द म्हणजे शब्द ! "

" पण शब्द म्हणजे काय ? "

पुन्हा माझे आपलें ' शब्द म्हणजे शब्दच ' टेंबलेलें झालें ! टिळक खूप सतापले ते सतापत तसतशी मी हसू लागें तसतसे ते आणखी सतापत

शेवटीं सतापाग्नीनें व माझ्या हास्याच्या वायूनें मोग भडका उडाला तो भडका होताच पुस्तकांचा भडका उडाला ! टिळकानीं सारीं पुस्तकें टाटाट फाटून टाकलीं व त्या विंध्याच्या दिगान्याला काडी फेवून लावून दिली !

आमचा हा पहिल्या त्रिवसाचा ' अभ्यास ' एका आठ दिवसाच्या आंत आपल्या बायकोनें आपल्यासारमें व्हावें असें टिळकाना वाटे व मी पडलें मठातली मट्ट तेव्हा तें व्हावयाचें कमें !

पण हळू हळू त्याना आपली चूक कळून आली व त्यानीं मला अ पासून ३ पर्यंत जेवें वळविण्यास दिलीं तीं झाल्यावर क ची वाराखडी करून घेतली पण हें शिक्षण देत घमण्यात त्याना काहींच रामत वाटेना व माझे

शिक्षण तेथेच आटोपलें ! मात्र ह्यापुढे मात्र वाचन पुष्कळ वाढल व त्या वाचनातच यात्रीच्या घाराखड्या व जोडाक्षरें मला आपोआप आलीं पण क्ष, झ, कै, खै, वगैरे मळली अजून माझी पखाव वेळेस कचित्ती करतात

* * *

एक दिवस जलालपुराहून पत्र आलें कीं गोविंदरावमामाना देवाज्ञा झाली !

पत्र वाचून आमला दोघाना फारच वाईट वाटलें आम्हीं ताबडतोब राजनादगाव सोडलें जलालपुरास मला आणून पोचकिल्यावर टिळक परत राजनादगावीं तेंढे

पण राजनादगावीं दोनतीन महिने त्यानी कसेवसे काढले व नंतर राजनादगाव सोडून ते नागपुरास आले

जलालपुरात तीन चार महिन्यानीं टिळकाची तार आली, “ मी फार आजारी आहे, ताबडतोब निघून यावे ”

आ-यावाई फार पावसून गेली ती आर्थाच दु खान पोळलेली होती घरात पैसा अडका बाहीं नव्हता पुस्य माणूस कोणी नाहीं नागपूर कित्ती तरी दूर तिनें शेतसा-यासाठीं पनास रुपये मितीत पुसून ठेवले होते तेच घेऊन जाण्याशिवाय आता गत्यतर नव्हतें सकळबासून सान्नाचे पैसे वसूल करण्यास कुळकर्णीं यऊन वसले होते व ताराहि त्यानींच वाचून आणविली होती पैसे तर तेजडेच होते शेतयां आ-यावाई कुळकर्ण्यांशीं बोलत वसली व मला इच्छे तिनें भिपीत पुसून ठेवलेली रपयाची डबी काढून याजूस ठेवण्यास सांगितलें मी घाबरलें होतें , गपचुप काढायला सांगितलेल्या पेशाचा गानावाना झालाच डबीचें झाकण निघाल साळे रुपये रजालणा राळीं पडले कुळकर्ण्यांना हें सगळें दिसत होतें व ऐरुहि येत होतें , पण जणू काहीं काहींच घडलें नाहीं अशा रीतीनें ते वसून राडिले गमोला पाणी चढत होतें तरी त्याच कुळकर्ण्यांनीं आम्हाला व आमच्या रपयाना सुरक्षितपणें गनापूरला नेऊन पोचविलें व तेथून आम्हीं बैलगाडी कलून स्टेशन गाळलें

जलालपुरास माझ्या रुढानर्णी अशी स्थिति होती कीं गावांतल्या सर्व जातीच्या सर्व लहानथोर मळलीला आपण एका वृद्धवातीळ माणसें आहों अहें वाटे अस्पृश्यता अर्दी कडक होती, पण अस्पृश्य म्हणजे कोणी परका किंवा वृचा वाटत नसे तसेच कुळकर्णीं म्हणजे सरकारी पैसे उफळणाऱा पटाण, अशी

करपना नव्हती. सगळे एरुमेकांच्या गरजेला जागत. प्रत्येक कुटुंबाचें वेगळें जमें कांहीं गुपीत नसे. सर्वांच्या अडचणी सर्वांपुढें असत व सर्वांजग दुमन्याच्या माझाला धावून जात.

नागपुरास गेल्यावर टिळकाचें विन्हाड कमें सापडेल, आपल्याला कोण पोचवील, वगैरे काळजी नाशिक सोडल्यापासून मला लागली होती. पण नागपुरास पोचतांच तेथें टिळकांची स्नेही मंडळी आम्हाला उतरून घेण्याकरतां आली होती. त्यांना परस्पर कोणी तार पाठविली होती.

आम्हाला घरीं पोचविले, परंतु टिळकांचा पत्ता नव्हता ! ते घरे अमून व्याख्यांन देत आहेत व चळवळीत भाग घेत आहेत वगैरे ऐकून आम्हांला आनंद वाटला. विशेषतः त्यांना तापत्रीप कांहींच आला नव्हता, हें ऐकून आम्हांला फार संतोष झाला. रागहि आला, पण तो तेवढ्यापुरताच.

त्या दिवशीं श्रावणी सोमवार होता. टिळकांची मित्रमंडळी त्यांना भेटली. आज एसा म्हातान्या बाईला ब्राह्मण पाहिजे, तुम्ही जाता का, असें त्यांना श्यांच्या मित्रमंडळीनें विचारलें. टिळक वगळ झाले.

दिवेलावणीच्या वेळीं टिळकरुना घेऊन त्याची मित्रमंडळी आली. टिळकाना म्हातारी दिमळी व ते चमळले. ही तर आपली सासू !

“ तुम्ही आर्ला ? हें घर कोणाचें ? ”

आप्याबाईनें टिळकांच्या मित्रमंडळीकडे बोट दागविलें. मित्रमंडळी खो खो करून हसूं लागली !

टिळक म्हणाले, ‘ धक यू ! ’

टिळकांच्या मित्रमंडळीनें त्यांची ही गंमत केली होती. घर घेऊन, सर्व संसार मांडून व धान्यधून्य भरून, आम्हांला बोलावून मग त्यांनीं टिळकांना अशा रीतीनें चकित केले होतें.

दोन चार दिवसांनीं मामजी तेथें आले. आतां मात्र आमच्या संसारांत पुष्कळच जिननपणा आला. मामजी तशा स्वभावाचे व आप्याबाई अशा स्वभावाची.

आप्याबाई मोठी मुग्रण होती आणि दुसरी मोष्ट म्हणजे आपल्या स्वंपाकाला कोणी नावें टेरलेलीं तिला कधीं गपन नसत. मामजींनाहि आपल्या स्वंपाकाला मोठा अभिमान. विशेषतः देशावरचा स्वंपाक व कोरणीं स्वंपाक हांची ते नेहमीं तुलना करीत. वादावयाचें काम माझे. बाहेर घेऊन घाटून गेले

वीं माइया व आग्याचाईच्या कानांवर पडेल अशा तऱ्हेने त्यांनीं कांहीं टीका करायी. तिकडे आंत गेलें कीं आल्याचाईनीं तुसा सासरा माइया स्वंपाकाला नांवे कां ठेवतो म्हणून रागवों. माइयी मात्र मृदंगासारखी स्थिति झाली होती ! क थप्पड मामंजीची कीं छोच दुसऱ्या वाजूनें दुसरी थप्पड आल्याचाईची.

असो. कांहीं दिवसांनीं हीं दोघेडि आपापल्या गांवीं निघून गेलीं.

*

*

*

टिळकांचें दातृत्व कमालीचें होतें ! शिवाय पैशाची त्यांना कधींच किंमत वाटली नाहीं. पैसा असला तर त्यांना जेवढा आनंद वाटायला पाहिजे तबदाच नसला तरीहि वाटत असे. मी तर त्यांना उलट असें म्हणायची कीं 'तुम्ही पैसा असला म्हणजे तो जाईल कसा द्याच्या काळजीत असतां.' पण राहील कसा ह्या काळजीत मी असायची. पैसा घालविणें सोपें असल्यामुळें ह्या लढाईन नेहमीं त्यांचाच विजय होत असे. शिवाय त्यांना कर्जहि देण्यास छोरु नेहमीं तयार असत. तेज्जं मजजवळ पैसा टाणें शक्यच नसे. कारण कर्ज करावें त्यांनीं व फेडावें मीं हेंहि चाललेलेंच असे.

असो. नागपूरचीच गोष्ट. एक दिवस घरांत कांहीं नव्हतें. मजजवळ एकुलता एक रुपया राहिला होता.

'वाजारांत जातां का ?'

'हो जातो. तुझे पैसे, आम्हांला वाय नोकर माणसांना !' ह्यावर थोडासा प्रेमाचा वादविवाद होऊन शेवटीं मीं तांदूळ आणण्यास सांगून त्यांची रवानगी केली. ते गेल्यावर मी घाट पाहात बसलें. पण नेहमींप्रमाणें लशीर न करतां ते वायडतोय परत आले. हसत हसतच आले. पण हातांत तांदळाचें गांठोडें दिमत नव्हतें.

मला फार राग आला. पण असें नेहमींच होत असे. मी रागावळें म्हणजे ते मला जिजाई म्हणत व स्वतःला तुकारामबुवा म्हणत. त्यांनीं विसांतून एक सुंदरशी काचेची दौत काढून मजपुढें ठेवली.

"पाहिळीस ! किती सुंदर दौत आहे ती !"

"आतां वाय ही दौत शिजत घाळूं ? काय करावें आतां ?"

टिळकानीं दौत उचळून सरळ माडीचा रस्ता धरला व वरच्या खिडकीतून ती नीट रम्यात फेकून दिली व वरून ओरडून मला सांगितलें, “तुला मानसशास्त्र समजत नाही ”

खरोखरच मला मानसशास्त्र समजत नव्हतें व अनूहिलि कळत नाही मला वाटतें, निजामाईलाहि तें कळलें नसेल व सॅन्ट्रेरीसच्या वायकोटाहि कळलें नसेल पण त्या जर आपल्या आयुष्याच्या गोष्टी लिहून देण्यात त्याच्या ससारातील अडचणी लोकांच्या ध्यानात आल्या असत्या त्यान दुसऱ्याच्या मनाविपर्यां काहीं कळत नसलें तरी आपल्या स्वतःच्या मनात काय काय चलनचल होत आहे, हें त्यांना चांगलें कळत असल पाहिजे

टिळकाना वाटे, ही एवढी ससारात लक्ष का घालते? मला वाटे, टिळक ससारात लक्ष घालीत नाहीत म्हणून मला घालणं भाग आहे दोघंच्या दोघें विरक्त बनलो तर दोघानाहि उपास घडायचे

ह्या वागण्यामुळें अगदीं शेवटपर्यंत आमचे रक्के उडत ते म्हणत, “ह पाडा, मी मरेपर्यंत हें असें चालणारच मात्र मी भेल्यावर तुम्हाला कोणार्थ वर देऊन मरणार नाही ” आणि अगदीं तसें झालें शेवटचें एक वष आम्हाला एक पैचेंडि कर्ज नव्हतें तेथपर्यंत मात्र त्याची वनावाकी व माजी येरीन ही चाललेली असायची

कीर्तनकार व वैद्यराज.

आमच्या मुकाम नानासारेर पेंडशांकडे वेळोवेळी होत असेच. ह्या प्रकारात सांगितलेले प्रसंग अशाच एका मुकामांतील आहेत. पेंडसे तेव्हां सगमनेरास मामलेदार होते. तेथे एवढा एक प्रसिद्ध कीर्तनकार आला होता. कीर्तनकाराचा आवाज उत्तम, कीर्तनांतील गाणी सुंदर व अनुसंधानदि यवारीचे; तेव्हां कीर्तनास अतोनात गर्दी जमू लागली. एके दिवशी पूर्वरंग आटोपून अनुसंधानाला आरंभ होणार तोंच टिळक व नानासाहेब तेथे येऊन बसले. त्यांना बुवांच्या अगदी समोरच जागा देण्यांत आली. बुवांना माळ घालण्याकरतां आणली ती त्यांनी आपल्या हातांत घेऊन टिळकांच्या गळ्यांत घातली व त्यांच्या पायांवर टोकें ठेवले. नंतर अनुसंधानास सुरुवात झाली. हा प्रकार पाहून पेंडसे अगदी आश्चर्यचकित झाले. पण तेथे त्यांना कांहीं बोलतां येईना. कीर्तन संपल्यावर बुवांनी टिळकांचें कुशल विचारून त्यांची रजा घेतली.

हा काय प्रकार आहे, ह्याची नानासाहेबांना खुमखुम लागली. त्यांनी घरी येतांच टिळकांना विचारलें. तेव्हां टिळकांनी सांगितलें की धामक येथे असतांना ह्या भाणसाला मी तीनचार कीर्तनें लिहून दिलीं व तीं त्याच्याकडून बसवून घेतली व तींय तो फरीत आहे.

पेंडशांना फार आनंद झाला. 'टिळक, आतां तुम्ही स्वतःच येथें कीर्तन करा' म्हणून ते टिळकांच्या मागे लागले. टिळकांनीं दोन तीन दिवस तयारी करून सुभद्राहरणावर एक सुंदर कीर्तन रचलें. तें कीर्तन एकसारखें तीन दिवस चाललें होतें. कीर्तनाचें मूळपद असें होतें.

सेवक तव समरधीर चाललों झुजाया

रथ माझा रम्य काय

ध्वज तूझे सद्य पाप

अश्व विवेकाद्युपाय

लागलों लढाया.

कीर्तनाचें आमंत्रण साम्या गावांत गेलें. पण पेंडशांचा जीव धाकडूक होत होता. अगदीं कीर्तन सुरू होईपर्यंत ते म्हणत होते, "टिळक, पाहा बुवा,

अजून विचार करा. फजिती नाही ना होणार ? मी पाहिजे तर सांगतो लोकांना टिळक आजारी झाले म्हणून.” पण एरुच आपल्यान एकमासखे तीन दिवस चालल्यानंतर मात्र पेंडशांचा संशय फिटला. त्यांचा आनंद गगनांत मावला. पेंडशांचे अगोदरपामूनच टिळकांवर अथंत प्रेम होतं. तें ह्या कीर्तनामुळे अधिकच वाढलें. भिःनाईहि अगदीं खूप झाली.

*

*

५

माझे दिवस भरत आले. मला माहेरिं आणून घातली. माहेरीं आतां आल्यावाइंच होती. मामांच्या मागे त्यांच्या इस्टेटीची वाताहात होऊन घर सावकारांनीं जप्त केलें. तेव्हां आम्ही दोघी माझ्या भावाकडे राहाण्यास गेलों. पेंडशांची बदली काळ्याणास झाली होती. मी जलालपुराम आल्याचें फळतांच भिःनाई मनसाईं जलालपुरास येऊन राहिली. मला मुलगी झाली. मुलीचें नांव नर्मदा ठेवें. आम्ही तिला माई म्हणत असूं. फार गोड मुलगी होती ती. टिळकांच्या जपवून मी दूर गेलें कीं बहुतेक ते आपल्या नोकरीचें दान व संमाराची दक्षिणा देऊन माझ्या मागोमाग वाहेर पडत. तसेच ह्याहि वेळेस झालें. बहुतेकस्व ह्या दानदक्षिणेंत घरांत पण्यारा फुटका तांड्याहि राहात नसे.

मुलगी तीन महिन्यांची झाली. एके दिवशीं संध्याकाळीं टिळक आले. बरोबर एक बॅग होती. तिच्यांतून लुगटांच्या घट्यांमारखे कांहींसिं दिसत होतें. पोरें हिशेय करूं लागलीं. एक माईना, दोन माझ्या भावजयींना, मला एक दोन ! अर्शां हीं लुगटां अन्नाचीं ! टिळक बॅग पुढें घेऊन बसले. पुढें मुलें जमलीं. बॅग उघडली. पण लुगटांपेजरीं तींतून मोठमोठ्या कोन्या बद्दल निघाल्या ! हिच्यांतल्या एका कोन्या घडींतून त्यांनीं अगदीं करपनेनें संपूर्ण साखिरी आपल्यान घाचून दाखरिलें ! जणूं काय लिहिलेलेच वाघीत आहत ! वाचन झाल्यानंतर घडी उघडून पाहिली तर सर्व पांनें कोरीं !

भिःनाई गेल्यानंतर त्यांच्या पाडोपाठ पेंडशांचे टिळकांना नातडीचें पत्र आलें कीं सडकुटुंब सडपरिवार काळ्यागला आमच्या घरीं राहाण्यास घांनें. अर्थात् हें आमंत्रण स्वीकारून आम्ही काळ्यागला पोचों.

टिळक घोट्यां घोट्यां करिना करतान, ते आपणावरहि करिता करतीउ अर्शी माईना भीति घाटत असे म्हणून ही त्यांच्यापुढें फारच कचिंत येई. काळ्यागांत टिळक आल्यावर घास्माई तेवढी त्यांच्याशीं बोलण्यास रिमामी

होती नानासाहेब कचेरीच्या कामात, राहावा राहिलो मी व घारुमाई मी मुलीच्या गडनर्दीत, तेव्हा घारुमाईची व टिळकाची पूर्वीचीच गट्टी आपली रूढ झाली

नवीला भिऱ्ताईनें मनगऱ्या, हासळी, विडली, वगैरे बाळलेणें केळें होतें एक दिवस घारुमाई टिळकावळ हट्ट घेऊन बसली कीं हुसऱ्याच्या गावऱ्या आपल्या भाच्याना दागिने करून देवात, तसें तुम्ही मला दागिने करून घा टिळकांनीं कागद व पेन्सिल घेऊन तिला कोणऱ्णेणते दागिने पाहिजे होते, राधी यादी करून घेतली मग थोड्या वेळात दागिने घेऊन जा, असें सांगून तिला त्यानीं आत पाठवून दिली आपले दागिने व तेहि इतक्या झटपट तयार णेणारे दागिने कसे काय असतील ह्या उल्लुखनें घारुमाई मधून मधून डेळकाव्या खोलींत जाता येता डोऱ्यावीत होती. टिळक मात्र आपल्या लेहिण्यात गहन गेलेले दिसत होते

शेनर्दी एनदाचे दागिने तयार झाले व घारुमाईला टिळकांनीं हाक मारली दागिने तिला दिले तिलाहि फारच आनंद चाटला दागिने आर्दीं सारे तिला पाहिजे ते एकूण एक होते घरचाच कारागीर असल्यावर मग काय पाहायला पाहिजे

* घारुमाईला हे दागिने फार आवडले तिनें तो दागिन्याचा करडा — कागद — उचलून मानघरांत दोंड मारली

घारुमाई आत आली, तेव्हा मी व भिऱ्ताई नवीच्या बाळलेण्याचें कीतुक करीत बसलो होतो घारुमाई म्हणाली,

“ आई, मलाहि टिळकांनीं किती तरी दागिने करून दिले आहेत पाहून तुला वाचून दाखवितें ” असें म्हणून तिनें ती सब कविता वाचून दाखविली आपली कविता आपल्या मेहुणीला कगी काय आवडली हें पाहाण्यास टिळक मागे दारात येऊन उभेच राहिले होते पण भिऱ्ताईनें त्याना उभे असलेलें पाहिल नाहीं लेकीनें कविता वाचून दाखविल्यावर तिनें एक लाव उसासा टाकला व म्हडलें,

“ काय करावें ? इतकें शहाणपण असून काय उपयोग आहे ! इतका शिऱ्क्या पडला, पण पत्नीं एक रुकासुद्धा नाहीं एखाद्या नडग दखेशाप्रमाण वायकोला घेऊन दारोदार फिरतात ! घरात नेहमीं नकारघटा वाऱत असते करावचें काय, यागड्या भरा त्याला ”

टिळ्कानीं हें सर्व घोलणें घेऊलें व ते तसेच मागल्या पायलीं जाऊन पासोडी घेऊन गुरफटून ओसरीवर पडले.

त्याच दिवशी पडशाच्या घरी एक ज्योतिपी आला होता ज्योतिपीबुवाना घरातील मडळींची फारशी माहिती नव्हती भिऱ्ताईनीं त्यांना घरातील सर्वां मडळींचे हात दाखविले घरातील स्वैपात्री 'ज्या' होता मोठा ऐशान पोशाख करावयाचा तो त्याचा हात दाखविला बुवांनीं मोठी गभीर मुद्रा करून विद्या पुष्कळ आहे, नामचैक्रिक पुष्कळ मिळेल, बरीरे त्याला सांगितलें

पलीकडे पामोडीत डोक गुपसून गिळक पडले होते त्याच्याकडे हात करून भिऱ्ताई म्हणाली, " पाहा, त्याच्या नशिवात काय आहे तें तरी पाहू या "

टिळ्क पुढें आले " हात दाखीव " टिळ्कानीं त्याच्यापुढें पाळ्या हात केला बुवा सतापले " हात असा दाखवितोस का ? चोंवा मारायच्या आहेत का ? तुम्ही घोवाच मारणार " टिळ्कानीं गुपचिप सोईचा हात दाखविला

ज्योतिपीबुवांनीं भविष्य वर्तविलें,

" विद्येच्या नावानें राख ! पैसा मुळीच नाही ! लग्न होणार नाही " माईनीं हळूच विचारलें,

" पोरेंगळें तरी आहेत का नशिवात ? "

" अहो, वायको नाही तेथें पोरं यालें काय घेऊन असलात ? "

इतकें झाल्यावर बुवा गेले गागात पेरीला

सध्याकालीं पेंडसे आले ते येताच टिळ्क त्यांना म्हणाले,

" नानामाहव तुम्ही नेहमीं मला कीर्तन करण्याचा आग्रह करता, आज मला कीर्तन करण्याची हुकी आली आहे तेव्हा आज रात्री जेवण झाल्यानंतर कीर्तन करा माझे "

पेंडशाना फार आनंद झाला मामलेदार अवल्यामुळ त्यांना कीर्तनाची तयारी एका घन्त्या दीड घन्त्यात करण काहीं अवघड नव्हतें

जेवणीं झाल्यानंतर लोक जमू लागले कीर्तनाला सुरमान होणार, इतक्यांत ज्योतिपीबुवा समोर येऊन यमले पलीकडे गियात भिऱ्ताई बमली

कीर्तनाला सुरगात झाली कीर्तनारम्हा पहिलेंच गाणें हें

माझे प्रद फिरले प्रद फिरले

मंत्रधन मम तुटले ॥ ६० ॥

मानामाना सुगन्धु पाला मन्मन हें अन्तरले — १

मायाशक्ति विघ्न रवि ये भलनें सलतें रुचले — २

स्वर्गमुक्ति ससार साखा हरिमजनीं मन रमले — ३

मीपण क्षतिनें मीपण तूपण अनुभूतिस्तत्र हरिले — ४

श्रीनारायण सुरकुळ टिळका नाम तुझे वा जपले — ५

पासोडी पाघरलेला पाणस्या तो हाच व अगदीं आपल्याच राशीम वसू लागला हें पाहून ज्योतिशीबुवाची पाचार घाण वमगी भिडनाइला मात्र ज्योतिशीबुवाची फजिती झालली पाहून फार आनंद घाला त्या ज्योतिशीबुवाकडे टरझरून पाहू लागल्या आपल्या मेहुण्याला त्या धन्यवाद देऊ लागल्या इतक्यात दुसरे पद मुरु झाले

वेडा झालों सरा, गड्यानो वेडा झालों सरा

फोणी म्हणती हा दरवेशी हाकलून घा घरा

गड्यानो वेडा झालों सरा

शिकला पडला रुका न पदरीं घ्यास वागड्या भरा

गड्यानो वेडा झालों सरा

घरात पाजे नफार घटा दाद न त्याची जरा

गड्यानो वेडा झालों सरा

आता मात्र माईसादब्राह्मणें सारें हास्य लायला गेलें ? तिळा आपलें दुपारचें थोळणें आपलें आपला मेहुणा कधीं तरी आपल्यावर कविता पढून आपली फजिती करणार ही तिची भीति खरी ठरली तिच्या मनाची स्थिति वारच चमकारक झाली रागारागानें ती उठून पाऊ लागली

पेंड्याना मात्र ह्या शेही माणसाच्या मनाची काहींच कल्पना नव्हती

शेवटीं राग थोडा शांत झाल्यावर ती म्हणाली,

“आहे, एक वहीग आहे म्हणून मैनडगा मणवर कीर्तन करतो यही मेळ्यावर मळणे काडदि पाहाण्यास तयार नसतान सोंसलें पाहिजे ”

घरील उद्गार ऐवून माझ्या त्रिपात जीव आला मला इन्ट्रे आठ नि तिकड विहीर असें झाले होत

ज्ञानतर दुसऱ्याच दिवशीं ज्योतिपीजुर्गानीं पोचारा केला टिळकहि मला व
नरीला घेऊन जलालपुरास आले

*

*

*

मला जलालपुराम येवून टिळकानीं सप्तशृंगीस जाण्याचें ठरविलें सुरगाण्यास
नाना सत नावाचे एक अथ्यत उच्छृष्ट वैद्य होते त्याचें विन्दाड वणीस होतें
नानासाहेबाचा टिळकावर फार जीव होता टिळकानीं त्याच्याकडून त्याची विद्या
थोडीकडून इस्तगत करून घेतली होती त्या दोघा गुरशिण्याच्या सगनमतानें
टिळकानीं आता आपलें ठाणें वणीस दिलें तेंथें टिळकानीं शाळा काटली ही
शाळा टिळकाच्या सर्ग शाळात अधिक उत्तम चालली चाळीस विद्यार्थी जमले
ते मोठ्या आनदानें आपली फी वेळच्या वेळीं जाणून देत त्या काळात शिष्यवर्ग
आपल्या गुरूनींना फार मान दत टिळकाचें शिक्षणहि काहीं वेगळें असे वणीतील
किडीतरी चालगोपाळ त्या वेळीं रविता कर लागले होते टिळक आपल्या
विद्यार्थ्यांना इम्रडीहि शिकवीत

वणीस देवीच्या धर्मशाळेंत जाऊन टिळकानीं तेंथें सापडतील त्या मुकेल्या
माणसाना आणून अन्नपाणी घावें, कोणाला कपडे घावे, कोणाला नौपधपाणी
करावें, अशा रीतीनें पैसे मिळतील त्याची विल्हेवाट लागत असे वणी खेडेगाव
असल्यानें इतर खर्च होण्याचा संभव नव्हता जार्दी मनुष्याच्या गरनेपुरतेंच
काय तें तेंथें मिळे, टिळकाप्रमाणेंच त्याचे सर्वांन धाकटे बंधू महादेवभाउनी
होते किंवाहुना एक ककणभर अधिकच म्हटलें तरी चालेल ! एक दिवस
महादेवभाउनी जलालपुरास गेले एका धोतराखेरीन त्याच्या अगावर दुसरी
चिथीसुद्धा नव्हती डोक्यावर टोपी नव्हती कीं पायात चोडा नव्हता स्थानीं
हें सगळे कोणाला तरी देऊन टाकलें होतें नागपुराम भाउनीं ह्या वेळेस
कॅलेंनमध्यें शिकत होते, तेवून सुटी झाला म्हणून ते वणीस येण्यास निघाले
होते ! माझा पहिला मुलगा वास्ता तेव्हा भाउनींच आम्हाला आमच्या
मुलासारखे वाटत राग, प्रेमळपणा, दयातुष्य व थोडासा विभितपणा हीं सर्गीं
टिळक व भाउनी ह्या दोघाहि भावाच्या अर्गीं होतीं मामनी चारल्याची बातमी
आली तव्हा भाउनींना वाचारात पाठविल वाचारा तेराव्याचे ब्राह्मण योलाविले
होते भाउनी वाचारात गेले वाचार आणला टिळक व भाउनी ह्या दोघांतून
मी हिशेव घेत असें कारण, ते काय व कया खर्च करतील ह्याचा नेमच नसे,

भाटर्जीनीं सारा दिशेन खोस दिला. पण चार आप्यांचा दिशेन त्यांना देनां येईना! शेवटीं फूळ केळें कीं दोन आणे एका भिकान्याला दिले व दोन आप्यांची जिलवी घेऊन राहिली!

“भाडजी, आज जिलवी घेऊन राहीन? तुम्हांला कांहीं घाटें पा मांगायला?”

“वहिनी, मग मी काय करूं? मला भूक लागली.

“पण भाडजी, अजून सारं म्हापचं राहिलं आहे. म्हादण जेरले नाहींत. आणि तुमचे वडील वारलेले; तुम्हीं गोड वसें खातुं!”

“ते दूर वारले वहिनी!”

* * *

भाटर्जीच्या आर्धी आमची नवूतार्ई आम्हाला सोडून गेली.

टिळकांना मुलीची फार हीस. देवानें मुलगी दिली; ती सुंदर, बुद्धिमान्; वाळसेदार व अनिद्राय गोड स्वभावाची दिली, तिचा आवाज मंगूळ होता; तिचे घोबडे बोल सरांना वेडे करित, टिळकांची मनीया वृत्त झाली. त्यांना सान्या जगांत आपले असें दुमरें मौल्यवान् तिच्यावाचून कांहीं उरलें नव्हतें. आमच्या नवूतार्ईला ताप आला. निमित्त नव्या तांदळाचा मोचक माहण्याचें झालें.

कांहीं दिवस गेले. भाटर्जीवदलचें व माईवदलचें दुःख ओसरलें. मला माहेरीं जाण्याची वेळ आली. मी म्हणें मी जात नाहीं. मामा वारले. आन्याबाई दुसऱ्यांकडे. पण टिळकांचा आग्रह कीं जा, मी पैसें पाटरीन आणि आता पैसेदि यरे मिळत होते. आमचा हा वाद चालला आहे तोंच माझ्या भावाचें पत्र आलें कीं सौभाग्यवती प्रसूत होऊन मुलगा झाला. उभयतां वारशाला पावें.

आतां टिळकांचा फारच आमह सुरू झाला. पाहा, तुझ्या भाच्याच्या वारशाला गेली नाहींस तर फार वार्डट दिवेल. तशांत हा तुझ्या भावाचा पहिलाच मुलगा. पुढे जायचें म्हणालीस तर दैलगाडीची दगदग तुला सोसणार नाहीं. हो ना करतां करतां माझी तयारी झाली. मीं घरांत केलेले सर्व सामान घेतलें. आम्हीं एक गाडी भरली व निघालों.

जळाटपुरास पोचलों तों शनिवार! अर्मावास्या! तशांत घरांत पांचवी! आत्याबाई म्हणे, घरांत जाऊं नको.

मी सांगितलें, “मी जाणार. मला माझ्या भायजयीची पांचवी वाघते!
आणि माझ्या वेळेस ती पांचवीला कोठे जाईल ?

मी आप्यावाडेंचें मुळींच पेरळें नाहीं. सरळ भावाच्या घरीं जाऊन राहिलें.
टिळक परत गेले! महिना दीड महिन्यांनीं ते पुन्हा जलालपुराम आले. माझ्या
पोटांत धम्म झालें. मला वाटलें, नेहमींच्या शिवाजाप्रमाणें सर्पस्वावर तुळशीपत्र
ठेवून हे घणीहून आले अमात्रे पण तसें कांहीं नव्हतें. ह्या वेळेस टिळकांचा
रिमा चांगलाच गरम होता, संध्याकाळची वेळ होती, घरांत आंब्यांच्या
आड्या लायल्या होत्या, त्यामुळें गोड वास चहुंघडे दरवळला होता. संध्याकाळीं
सुरें घरीं आलीं, त्यांच्या मागोमाग माझे धाकटे वंधु विष्णुकाका घरीं आले!
सुरांना चारा वंगरे सोडून ते टिळकांपुढें येऊन बसले.

“टिळक, माझे दुरतें आहे पोट आज. तुम्ही मोठ्या राजवेद्यापारीं त्याची
कला शिकलांत म्हणून ऐकलें. पाहा पाहूं माझी नाडी. ”

टिळकांनीं नाडी पाहून सांगितले कीं आज आंब्याचा रम व कांद्याचीं भजीं
जरा अधिक झालीं आहेत.

“वा! वा! तुम्ही वैद्यलोक मोठे चाणाक्ष अमतां. घरांत आंब्याचा वास
येतो आहे; शिवाय आज कांदिनयमी आहे; तेव्हां खूप वेत जमला. इरुडे
तिरुडे पाहून ठरनायचें. शेजारीं खलबस्ता पडला असला कीं रोग्यानें खलबस्ता
खाला म्हणून टोकून घावयाचें. तमें नाहीं. मनीची नाडी पाहून तिची वेव्हां
मुटका होईल तें बरोबर सांगा, तर म्हणेन खरी. ये ग मने वाडेर, आतां ह्यांची
परीक्षा पाहूं.”

“मी सागतो, पण माझे बरोबर झालें तर तुम्ही पेढे दिले पाहिजेत; नाहीं
तर मी देईन ” ह्या अटीवर माझी नाडी पाहाण्याचें ठरलें. मी वाडेर येऊन
बसलें. मला त्या दिवशीं वें नव्हतें. पण ते मी कोणाला सांगितले नव्हतें.
टिळकांनीं माझी नाडी पाहून सांगितलें कीं उद्या दुपारीं दोन वाजतां ही
प्रसूत होईल व मुलगा होईल !

दुसऱ्या दिवशीं दोन वाजतां माझी मुटका झाली व मुलगा झाला.

पहिल्या दोन खेपांना टिळक जवळ नव्हते. पण ह्या खेपेला होते. मी फार
आतारी पडलें. ती पहिली आपाडी दशमी होती. मुमळधार पाउस पडत
होता. पण तेव्हा पावसांत टिळक नाशकास गेले व तेथून त्यांनीं मोठ्या

फौचा डॉक्टर आणला. शिवाय, त्याच्या टांग्याचें भाडेंदि टिळकांना घावें लागलें.

पहिलीं दोन मुलें गेलीं म्हणून हा तिसरा मुलगा मीं माझ्या भावजयीच्या ओदीत घातला. मुलाच्या पाहातांच तिला पान्हा फुटला. तिचा मुलगा सदा मद्दिन्यांचा होता. ती आल्याबाईला म्हणे, सासूबाई त्याला मी आतांच घेतें. ती म्हणे, असें म्हणूं नये. त्याची आई मुजरूप राहो.

हे अगदीं वृष्णासारखें झालें. देवकीचा पुत्र पण यशोदेनें संभाळला. भावजयीनें तीन महिने व घणीस आणारी दोघींनीं तीन चार महिने त्याला संभाळला.

टिळकांनीं दहा दिवस वाजंघ्री लावलीं. दहा रपयांचे पेढे वांटले. भावांनीं जेवण दिले. तेराव्या दिवशीं नांव ठेवलें व टिळक घणीला गेले. पाळण्यांत मुलाचें नांव दत्तात्रेय ठेवलें.

नागपुरास

कांहीं दिवसांनीं टिळक जलालपुरास आले. वणीम आतां आमचें फारच चांगलें बस्तान बसले होते. तेथें 'टिळकांना त्यांच्या आवडीचें काम तमेंच समाजसेवा व धर्माचा अभ्यास करण्यास सवड हीं सारीं मिळालीं होती. पण आम्ही वणी सोडण्याची आतां वेळ आली होती.

श्रीमंत आप्पासाहेब घुर्डीचें टिळकांना जलालपुरास पत्र आलें कीं कांहीं तरी जनसेवा हातून घडारी, ह्या हेतूनें मी वेदांचें भाषान्तर करण्याचें ठरविलें आहे; तरी त्या कार्मी मला तुमची मदत पाहिजे. गुर्हीं ताचडतोय नागपुरास या.

दरले आमचे नागपुरास जायचें. दत्तु आठ-दहा महिन्यांचा होता.

नागपुरास आम्ही घुर्डीच्या घागेत राहूं लागलो. टिळक कांहीं वेळ लिहिण्याचें काम करीत व कांहीं वेळ चापूसाहेबाना शिकवीत. तेथें अमताला टिळकांनीं पत्रा मोठ्या कादंबरीलेखनाला आरंभ केला. ती कधीं पुगे झाली नाहीं! जमजशी तें लिहीत, तमतशी ती छापूनहि आणीत! तिचें नाव आदर्य नाहीं. मात्र बऱ्याचदा छापाल कागदांनीं आमची एक गोली कित्येक वर्षे अडवून टेवली होती. त्यावरून ती कादंबरी माझ्या घागळी घ्यातांन राहिली आहे.

ह्याच सुमारास 'वीरकन्या' नांवाची एक लडानशी कादंबरी, 'तीन विधवा' नांवाची एक कादंबरी, 'एक फुलाचा इतिहास' (वनगामी फूल) व 'काव्यनुसुमावलि' हीं छापलीं.

टिळक कित्येक वेळेस आपल्या दायरींत काहीं कांहीं प्रसंग लिहून देताना अशा शीतीनें १८९३ सालीं त्यांनीं आपल्या दायरींत अगदीं घारीक्यारीक गोष्टी लिहून देवल्या आहेत. नागपुरला दुसऱ्यादा गेल्याची तारीख घागेरे एका दायरींत त्याच्याच दस्तऐवजांत आहे.

Arrived at Nagpur on Thursday the 1st July, 1892. Took lodgings in the But's garden on the same day. Took up work the same day — घागेरे. ह्याच्या अर्धी महाय महिने मे पुण्यास जाऊन आले

अग्नावे, असें डायरीवरून दिसते व तेथे मॅट्रिकचा अभ्यास करून पुढे वकील किंवा डॉक्टर व्हावे असा त्यांचा मानस होता.

आप्पासाहेब दुर्गेच्या उत्तेजनाने व सहाय्याने टिळकांनी नागपुरास 'ऋषि' नावाचे एक मासिक काढले. त्याच्या प्रथमांकात संपादकीय कर्तव्यासंदर्भा ते लिहितात :

ऋषि या नांवाप्रमाणे वृत्ति करणे हे आमचे कर्तव्य आहे, हे आम्ही पूर्ण समजून आहो. ते कर्तव्य यथाशक्ति संपादावयाचे असा आमचा निश्चय झाला आहे. यापुढे आमचे अवशिष्ट आयुष्य धर्माभ्ययन, धर्मबोध, धर्माचरण व धर्मप्रसारण यांतच जाणार. आम्ही जयाशक्ति स्वधर्माच्या प्रसारासारथ्य, प्रचारार्थ, संरक्षणार्थ व सुधारणार्थ प्रयत्न करणार... आम्ही आपल्या अनन्य पराक्रमावर परमपूज्य ऋषिवराचे नांव राखू .. आम्ही श्रुतिस्मृति पुराणादि ग्रंथांस प्रावृत्त रूप देण्याचा यत्न करू. आपल्या नित्यनैमित्तिक कर्मांना महाराष्ट्रभाषास्य तत्त्वमंत मांडून वाचकांपुढे ठेवू. आपल्या संस्कारांविषयी रसे शास्त्रार्थहि देऊ व त्या शास्त्रार्थाची व रुढीची मुलना करू. विशेष प्रसंगीं तत्त्वबंधीं स्वतःचेहि अभिप्राय देऊ. इतके करून अवकाश राहिल्यास गुह्याद्गुह्यतर वेदान्त मतासहि गीर्वाणवाग्रूप कोशांतून बाहेर आणून ठेवण्याचा यत्न करू."

आप्पासाहेबांच्या घरी एक साधु आले होते. टिळकांचा पुष्कळ वेळ हा साधूंच्या सासिभ्यांत जाऊ लागला व त्यांच्यावर त्यांनी कांहीं कृत्रिताहि केव्हा होत्या.

'आधीच उद्धास' अशी स्थिति झाली. संसाराकडे त्यांचे लक्ष आर्दीं पडिल्यापासून जेमतेमच. त्यांत आता अभ्यास, वाचन, वादविवाद ह्यांना पुरच आलेला व भोवतालीं माणसेंहि पुष्कळ, तेव्हां त्यांना घराची आटवण राहू नये यांत नवल नाही.

आप्पासाहेबांच्या वाटांत धार्मिक चर्चा चालत व पुष्कळ पुरतवेंहि होती. नवीन कांहीं लागली कीं आप्पासाहेब तीं चटवून मागतून देत. अशा रीतीने टिळकांचे विवसाचे चौबीस तास वाचनांत व विचारान जाऊ लागले.

टिळकांना भय असें कोणाचेंच कधीं वाटत नसे. जर कांहीं भय त्यांच्या हृदयांत असेल, तर ते देवाचे व त्याच्या रालोप्याळ मासें !

नागपुरास

काहीं दिवसानीं टिळक जलालपुरास आले वणीस आता आमच फारच चागलें वस्त्रान वसल होतें तेंचें टिळकाना त्याच्या आवडीचें काम तसेंच समाजसेवा व धर्माचा अभ्यास करण्यास सवड हीं सारी मिळालीं होती पण आम्ही वणी सोडण्याची आता वेळ आली होती

श्रीमत् आप्पासाहेब कुटीचें टिळकाना जलालपुरास पत्र आलें कीं कांहीं तरी जनसेवा हातून घडावी, ह्या हेतूनें मी वेदाचें भाषान्तर करण्याचें ठरविल्लें आहे, तरी त्या कार्मीं मला तुमची मदत पाहिजे तुम्ही तावडतोय नागपुरास या

ठरल आमच नागपुरास जायच वत्तु भाड-वहा महिन्याचा होता

नागपुरास आम्ही कुटीच्या वागात राहू लागलों टिळक काहीं वेळ लिहिण्याचें काम करीत व काही वेळ बापूसाहेबाना शिकवीत तेंचें असताला टिळकानीं एका मोठ्या कादररीलेखनाला आरम्भ केला ती कधीं पुरी झाली नाहीं ! जसजशी ते लिहात, तमतशी ती छापूनहि आणीत ! तिचें नांव आप्तन नाहीं मात्र वन्याचशा छापील कागदांनीं आमची एक खोली क्रियेक वरें जडवून टेरली होती त्यावरून ती कादररी माथ्या चागली घ्यानाल राहिली आहे

ह्याच सुमारास 'वीरकन्या' नांवाची एक लडानशी कादररी, 'तीन विधवा' नांवाची एक कादररी, 'एका फुलाचा इतिहास' (वनयाची फूल) व 'काव्यकुसुमानलि' ही छापलीं

टिळक क्रियेक वेळें आपल्या दायरींत काहां कांहीं प्रसंग लिहून टेरिल अशा रीतीनें १८९३ सालां त्याना आपल्या दायरींत आर्दी यारीक्यारीक गोष्टी लिहून टेरल्या आहेत नागपूरला तुमच्यादा गेल्याची तारीख घेगेरे एका दायरींत त्याच्याच हस्ताक्षरान आहे

Arrived at Nagpur on Thursday the 1st July 1892 Took lodgings in the Butis garden on the same day Took up work the same day — घेगेरे ह्याच्या आधीं सडाच महिने ते पुण्यास जाऊन आहे

रामटेकला हवा बदलण्यास गेले. टिळकांनींही त्यांच्या घरोघर जावें अशी त्यांची इच्छा होती. परंतु ते टिळकांना नसे होतें. ते गेले नाहींत, नंतर जवळ जवळ एक महिना टिळक कोठें नाहींसे झाले, मजकूरच एक पैसा नव्हता. एक कामदार, एक माकड, मी, मुलगा एवढा संसार मला चालनायचा. ग्यायला घरांत दागे नाहींत, जखपण शेजारपाजार नाहीं, वागेंत काढ्याहुड्या गोळा करून त्याचें सर्पण वापरावें. कामाला ठेवलेला मुलगा गांवांत जाऊन मनुरी करी व तीजर आपलें व माकडाचें चालवी.

असा स्थितींत दिवस कंठीत असतां, घरांत आडनाजूला पडलेली दोन शेर ज्वारी एक दिवस मला सापडली. ही ज्वारी पाहून मला इतका कांहीं आनंद झाला कीं मला वाटें तसा आनंद फारच थोड्या लीनांना झाला असेल. त्या ज्वारीच्या कण्या भरहून मी त्या तारुवरोवर खाऊ लागलें. वागेंतील मिरच्यांची खर्मग भाजी तोंडी लावायला होई. दोन शेर दुधाचा रतीय होता. पैशाच्या साठीच्या लाड्या आणून टेमायच्या व त्या थोडथोड्या दुधांत भिजवून दत्तूला खाऊ घालायच्या, असा आमचा संसार मुरू झाला.

मासा असा घाणा होता कीं वांहीं झालें, कितीहि हाल सोसावे लागले, तरी माहेरीं म्हणून जायचें नाहीं. त्याप्रमाणें मीं नागापूर सोडलें नाहीं कीं माहेरीं वळविलें नाहीं.

एक दिवस दत्तूनें भातासाठीं हट्ट घेतला. पण भात देणार कसा? घरांत तादळाचा एक कणहि नव्हता. ह्याच दिवशीं दुसऱ्या बाजूला वागेंत बुर्डीच्या बाड्यांतील मडळी वनभोजनाला आलेली होती. त्यांच्याकडून थोडा भात आणून दत्तूला द्यावा असें माझ्या मनांत येऊन मी चटकरून तिरडे गेलें. तेथें त्या वेळीं १०० पानाचा स्वैपाक होत होता. तेथें एका वृद्ध वाईकडे सारी व्यवस्था होती. तिच्याकडे जाऊन मीं म्हटलें, “आजीवाई, मला तुपाच्या वाटीभर भात दत्तूसाठीं द्या, मला आला आहे कंटाळा चूळ पेटविण्याचा.”

ती वेळ संध्याकाळची होती. वाई माझ्या अंगावर वस्करून येऊन म्हणाली, “हें वाय हो भलत्याच वेळीं मागतां? अजून आमचीं जेवणींसुद्धा झालीं नाहींत.”

वरील वाक्य ऐकून मी आल्यापायीं मागे परतलें. मला वडांड आखलें. ह्या अडाण्या वाईनें मला असें बोलवें! मला माझे माहेर आटवले. किती

एखाद्या त्याच्यावर स्वंपाक करण्याची पाळी आली ' दत्तू तेव्हां नुस्त्राच भात खाऊ लागला होता टिळकानीं स्नान वगैरे उरून चुलीवर टाळ शिजत टाळी व कपडे चढविले.

मी म्हणालें, ' जेव्हां शाल्यावर बाहेर जा ' पण त्यांनीं तें ऐकलें नाहीं ' टाळ शिजेपर्यंत आता मी जाऊन येतां ' असें सांगून ते बाहेर पडले. इकडे टाळ शिजली, जळाली व शेवटीं तिचे कोळमे झाले ! पण टिळकाचा पत्ता नाहीं. दत्तू भुकेनें अगदीं व्याकूळ झाला गाव बराच दूर जवळ एक पैसा नाहीं वारा घातून गेले. दत्तूला साभाळायला एक तेल्याचा मुलगा ठेवला होता, त्याच्याकडून तीन दगड माडून मीं भात करून घेतला व त्याच्याकडून दत्तूला जेवू घातलें

मी उपार्शोच होतें डोळ्यातून पाणी गाळणें हेंच माझे समाधान होतें व तेच माझ्या हातीं होतें चार वाजून गेले तरी टिळक आले नाहींत बागेत प्रेमा नावाची एक महारीण होती तिला हें कळलें ते हा तिनें बागेतून काहीं फळ आणून तीं मला आमह करकून खाऊ घातलीं " काय करू बाई ! तुम्हाला आमच्या हातच चालत नाहीं नाहीं तर मुलाला मीं जेवू घातल असतं. " किती प्रेमळपणा हा पण आम्हाला रसोखरच तिच्या हातचें चालत नव्हतें !

रात्र झाली. त्या मुलांनें पुन्हा भात करून दत्तूला जेवू घालून निवविलें

रात्रीं नवाच्या सुमारास भिक्षानीपत शिष्टाई करायला आले येताना बरोबर वेमनाचे लाडू व चिवडा त्यांनीं आणला होता घरात दिवा मिणमिण जळत होता एका कोपन्यात मी निवळ होतें व दुसऱ्या कोपन्यात दत्तू निवळ होता भिक्षाजीपतानीं दार उघडलें तेव्हा मी फारच सतापलें

' णवड्या रात्रीं का आला ? '

' खरच सागू का वटिनी २ नाना आले आहेत हसापुरीत त्यांनीं मला सांगितलें कीं दत्तू नि तुम्हां भुकेले असाल म्हणून मला हे खाण्याचे पदार्थ घेऊन त्यांनीं पाठविलें आहे, ते मागून जेवून येतील त्यांना तुमचें भय वाटत ! ' ह्यानंतर पिळक पुष्कळ उशीरा घरीं आले

काहीं दिवसांनीं धार्मिक मतावरून किंवा दुसऱ्या काहीं कारणावरून पिळकचें व आप्पासाहेबाचें विनमलें अर्पणें निदान धार्मिक बाबतींन त्याचें मन तेथूनच अस्वस्थ होऊ लागलें होतें असे वाटतें ह्याच वेळीं वापूसाहेब

रामटेकला ह्या बदलण्यास गेले. टिळकांनींही त्यांच्या बरोबर जायें अशी त्यांची इच्छा होती. परंतु तें टिळकांना नको होतें. ते गेले नाहींत. नंतर जखळ जवळ एक महिना टिळक कोठें नाहींसे झाले. मजजवळ एक पैसा नव्हता. एक कामदार, एक माकड, मी, मुलगा एवढा संसार मला चालवावयाचा. खायला घरांत दाणे नाहींत, जखळपास दोजारपाजार नाहीं, बागेंत काढ्याकुढ्या सोळा करून त्याचें सर्पें वापरायें. कामाला ठेवलेला मुलगा गावांत जाऊन मजुरी करी व तीवर आपलें व माकडाचें चालवी.

अशा स्थितींत दिवस कंठीत असतां, घरांत आडवागूला पडलेली दोन शेर ज्वारी एक दिवस मला सापडली. ही ज्वारी पाहून मला इतका कांहीं आनंद झाला कीं मला वाटतें तसा आनंद फारच थोड्या लोकांना झाला असेल. त्या ज्वारीच्या कण्या भरडून मी त्या तावाबरोबर खाऊं लागलों. बागेंतील मिरच्यांची खमंग भाजी तोंडी लावायला होई. दोन शेर दुधाचा रतीब होता. पैशाच्या साळीच्या लाढ्या भाणून ठेवायच्या व त्या थोडयोड्या दुधांत भिजवून दगूला खाऊं घालायच्या, असा आमचा संसार सुरू झाला.

माझा असा थाणा होता कीं कांहीं झालें, कितीही हाल सोसावे लागले, तरी माहेरीं म्हणून जायचें नाहीं. व्याघ्रमाणें मीं नागपूर सोडलें नाहीं कीं माहेरीं कळविलें नाहीं.

एक दिवस दत्तनें भातासाठीं हट्ट घेतला. पण भात देणार कसा? घरात तांदळाचा एक कणहि नव्हता. ह्याच दिवशीं दुसऱ्या बाजूला बागेंत बुट्टीच्या बाजूनींल मडकी वनभोजनाला आलेली होती. त्याच्याम्हून थोडा भात आणून दत्तूला घावा असें माझ्या मनांत येऊन मी चटकन तिकडे गेलें. तेथे त्या वेळीं १०० पानाचा खेंपाक होय होता तेथें एका वृद्ध वार्डकडे सारी व्यवस्था होती. तिच्याकडे जाऊन मी म्हटलें, “आलीवाई, मला तुपाच्या वाटीभर भात दत्तूसाठी घ्या, मला आला आहे कंटाळा चूल पेटविण्याचा.”

ती वेळ संध्याकाळची होती. वार्ड माझ्या अंगावर वस्कन येऊन म्हणाली, “हें काय हो भळल्याच वेळीं मागतां? अजून आमची जेजणीसुद्धा शालीं नाहींत.”

वरील वाक्य ऐकून मी आल्यापायीं मागें परतलों. मला व्रह्मांड भाडवलें. ह्या अडण्या वार्डन मला असे थोलात्रे! मला माझें माहेर भाडवलें, किती

तरी माणमें तेंचें जेवून तृत होऊन जावात, माहेरीं भाव विरुधो यहिणीकडे रोज दोन तीन शेरचा भाव शिजतो आणि मी आज एका तुपाच्या वाटीभर भावाला महाग झालें ना ?

त्या दिवसाइतकें पूर्वी मला कधींच वाईट घाटलें नव्हतें. दत्तूची मी करी तरी समजूत करून त्याला निजविलें. जरळच मीहि पडलें होतें; मला क्षोप येईना सारखें विचाराचें काहूर उरलें होतें. मी म्हणें आता नाहीं, तर नाहीं. माझा मुलगा मोठा झाल्यावर चार भाणमाना भाव घालील इतक्यांत दारावर कोर्गी थाप मारली. मीं दार उघडणाच तीं वाईं आत आली. तिच्या मागोमाग ताट वाटून आणलेला माहण भाव आला.

“वाई, मला फार वाईट घाटलें मया मी तुम्हाला टाहून वोललें, राग मानूं नका. मीं दत्तूला वाटून आणलें आहे.”

“पण तो आता निजला. आणची तो काय एवढें खातो !”

पण अज्ञाला पाठ दासवायची नाहीं, अमा माझा नियम अवल्यांनं मीं तें अन्न परत केलें नाहीं. व्यकृदेशस्तोत्रातील एक वडवें मला आठवतें, “अज्ञासाठीं दाही दिशा । आम्हा फिरविशी जगदीशा ॥” वाईनं बरोबर तादूळ आणले होते मीं विचारलें, “हे कशाळा ? मजजरळ तादूळ आहेत; पण ते शिजविण्याचा मला कटाळा आला होता एवढेंच.”

“तुम्ही आळशी आहात म्हणूनच हे आणले आहेत. आता माझा राग मानू नका, जसा दत्तू आहे तशीच मीहि समजा.”

“तसें कपें म्हणता ? मी तर तुम्हाला आनीवाई म्हणतें.”

“काहींहि म्हणा. पण तुम्हीं माझे ऐकलें पाहिजे ”

असें सांगून ती वाई निघून गेली तें अन्न मीं घ गड्यांनं दोन दिवस खाहें आणि छाडू तर आणखीहि काहीं दिवस पुरले.

त्या वाईला काहीं तरी माणसाचें मन होतें नाहीं तर अर्शाहि माणसें सापडतात कीं दुसऱ्याना त्रास देऊन वर स्वतः साळसूद म्हणून भिरवतात !

असो दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं वृषवाली आली वृष घातल्यावर ही पैसे मागू लागली, त्या वेळेस मात्र मला त्रिभुवन आठवतें, पुष्कळ वेळ मादया तोंडातून शब्द फुटेना. मी म्हणे, आता जर द्या वाईनं वृष बंद केलें, तर

उद्यां मी मुलाला काय घालूं? मला हुंदका आला. दूधगालीने चाई काय झालें म्हणून विचारल्यावर तर मला रडें थांबवितांच येईना. मीं तिला सर्व ह्मीकृत सांगितली व म्हटलें,

“ मी त्यांचा तपास करित आहें. नारीं तर माहेरां जाऊन मी पैसे पाळवीन. तूं आपला पत्ता मला देऊन दे. पण मी जोपर्यंत येथें आहें तोपर्यंत मुलाचें दूध बंद करूं नको. ”

चाई म्हणाली, “ दत्तूला माझ्याबरोबर धंतोळीला पाठवा. मी त्याला चांगला जीव लावीन. ”

“ तूं जीव लावशील पण माझा जीव कोठें राहील ? ”

“ बरें, नका धाडूं; पण जोपर्यंत तुम्ही येथें आहां तोंदर ह्या मुलाचें दूध मी सोडणार नाहीं; मला पैसे मिळोत वा न मिळोत. मी दूध घालीन. पैसे मिळतील पण माणस्यें मिळणार नाहीत. ” असं म्हणून तिनें मजपुढें तिला आलेले एका रतिबाबे दोन रुपये टाकले.

“ हे प्या तुम्हाला खर्चापला. आजच मला मिळाले आहेत. ”

मला धन्य वाटलें. परमेश्वरी लीला अगाध आहे. एका अगदीं खेडवळ चाईचें धंत.करण केवढें उदार हें !

चाई जाते न जाते तोंच भिकाजीपंत आले. “ कां वहिनी; आतांशा नाना आमच्याकडे येत नाहीत? ते कुठे गांवाला गेले कीं काय ? ”

“ हो. ”

“ कुठें ? ”

“ माहीत नाहीं ! ”

“ किती दिवस झाले ? ”

“ एरु महिना. ”

“ मग घरांत सामानसुमान तरी आहे का ? का देऊं आणून ? ”

“ सर्व आहे, आतां तुम्ही आलांच्य आहा तर त्यांना तार करा. ”

“ पण कुठे करूं ? आणि काय करूं ? ”

“ राजनांदगांवाला गणपतराव खन्यांकडे से भतनीळ. मी पार आगारी आहें व दत्तूला सांभाळण्यास कोणी नाहीं, अशी तार करा. ” ते नको नको म्हणत

अमना मी दूधवालीने दिलच्या दोन रुपयांपैकी एक रुपया त्याच्या हातावर टाकला व भिकारीपतानीं तार केली

तार केल्याच्या दुसऱ्याच दिवशीं टिळक आले आले तेव्हा मी दारीं सडा घालीत होतें टिळक म्हणाले, “ मिनी मूर्ख आहेस तू ! अशांनें तुजवर कोंग विश्वास ठेविल ? त्या धनगराच्या गोष्टीसारख होइल तुला असा कोंगता आचार झाला होता ? ”

“ पाय मुरगळला होता ’

टिळकाचें स्नान झालें नंतर ते जेवायला बसले त्याच्यापुढें मीं ताक, कण्या, मीठ व बागेंतल्या मिरच्या ठेवत्या

“ हें काय ? ”

“ तुम्ही गेल्यापासून मी ज खात होतं त ! ”

टिळकाना फार वाईट घाटल पण तें तेंपडेंच ! ते म्हणाले,

“ आपल्याला राजनादगावीं जायच ”

“ का ? येथें काय वाईट आहे ? ’

“ तें काहीं नाहीं मी सांगता आहे तें ऐकू, नाहींतर जा जळालपुरला ”
माझी माहेरीं जाण्याची वेळ झालाच होती

धर्मान्तर

आम्ही राजनांदगांवला आलों. राजनांदगांवीं सुमारे दोन वर्षे आम्ही होतो. हा दोन वर्षांचा काळ टिळकाच्या आयुष्यातील महत्त्वाचा काळ होता.

राजनांदगावास टिळकाना चांगले काम लागले तेथील राजेसाहेबांनीच त्यांना बोलावून घेतले होते. शिक्षकांचे, हुन्स कारकुनांचे व शेवटी सरकारकुनांचे अशी कामे त्यांनी तेथे केली. शेवटल्या हुद्यात नाशरच्या कामाचाहि समावेश झाला होता. परंतु वाचनाचा ज्याला व्यासंग आहे, अशा मनुष्यांचे मन रमविण्यास त्या टिळकांनी साधने कमी, तथात टिळकाना प्रिय अशीं सर्व सस्कृत पुस्तके नागपुरास राहिलेली, त्यामुळे त्यांनी वाचनलयाच्या वाचनास सुरुवात केली. हे त्यांना आगगाडीत भेटलेल्या एका साहेबाने दिले होते. इकडे हे वाचन चालू असता त्याच्या स्वभावाप्रमाणे लेखन, व्याख्यान व अडल्या नडल्याची सेवा ही चालूच होती. येथे आल्यावर टिळकांनी उर्दू शिकण्यास एक मुनशी ठेवून त्याच्यापासून ते उर्दूचे पाठ घेत. इंग्रजी पुस्तकेहि पुष्कळ वाचीत व स्थिक पाठ करीत. ती पुस्तके कोणतीं हे मला नुसत्या आठवणीने सांगतां आले नसते, पण त्यांच्या डायरीवरून दिसून येते कीं सिसरो व लेटर रायटर हीं त्यांनीं पाठ केलीं होती. चायबलचा पार जोराचा अभ्यास चालला होता, असेंहि डायरीवरून दिसते. प्रसिद्ध खिस्ती लेखक थॉमस पदमनजी व रे. डॉ. अँटो ह्यांचा व त्यांचा पत्रव्यवहार होता व बहुतरुहून त्यांच्याच सूचनेवरून त्यांनी वरींच खिस्ती पुस्तके वाचलीं अमावीं; मीं माझ्याकडूनहि लिहिण्यावाचण्याचा प्रयत्न करी, पण ते त्यांच्या मनाला येत नसे. माझे लिहिणे वाचणे तेव्हापासून आजपर्यंत अगाध आहे. पेन्सिल, टाक, लेखणी, शेवटीं आगपेटीची काडी देखील मला चालते. टिळक डायरींत म्हणतात, (७ फे, १८९४) "दत्त गृहस्थ गात आहेत. पुढील श्लोक शिकवितो. देवा मला दे यळ खेळण्याला ॥ जगातली मौज पहावयाला ॥ वाईस (आईस) नानास सुगात ठेवी ॥ प्रभो विनंती मम आयकावी ॥" लक्ष्मी काडीने हा श्लोक लिहून घेत आहे. शंभर वेळां एक एक चरण सांगितला तरी पत्ता नाहीं, चुक्या तर कितीतरी!! हा रवमाबाई खांबेटीचा अपतार! डोरासारखें काम करील! तोंडाळपगामुळे सरास अभिय होईल."

रत्नमागई ग्यायेयी म्हणजे आत्यागई. ती नुकतीच येऊन गेली होती. राजनादगात्राग दत्तूचा पाठचा भाऊ जन्मला. टिळकांनी एक नाटक लिहिले होते. त्या दिवशी ते नाटक यमवायला टिळक शाळेत का वाह्यांत गेले होते दुसऱ्या दिवशी सकाळी टिळक नाटकाहून आले. दुसरा मुलगा पाहून त्यांना फार आनंद झाला. त्यांनी जळालपुरास आत्यागईना तार करून मुलगा झाल्याचे कळविले.

लवकरच आत्यागई आल्या. आत्यागईचे व टिळकांचे नेहमींचेच खडाएक. ती आल्यानंतर टिळकांचा घरात पाय ठेवता आला माझी मात्र अडकित्यात सापडलेल्या सुपारीसारखी स्थिति झाली. आत्यागईची घरात सारखी कुस्कर चालायची. ती म्हणे, येथे कशाला राहिलीस? जळालपुरास का नाही आलीस? टिळकाना कांहीं आणण्यास निजे सांगितले की टिळक बाहेर जात व तिकडेच जेवून येत! घरी आल्यावर आत्यागई हटकून त्यांना कांहीं तरी बोले! ती बोलली की त्यांनी माटीवर जाऊन एखादे मुंदरसे काव्य तिच्यावर रचावे व ते मोठमोठ्याने म्हणण्यास सुरुवात करावी!

दोघेहि एकमेसना अगदी कंटाळली. इतकी की एक दिवस टिळक संन्यास घेण्यास निघून गेले. आम्हाला त्यांनी तसे कांहीं सांगितले नाही पण माझ्या भावाबहिणीला त्यांनी आपण संन्यास घेण्यास जात असल्याचे पत्र लिहून कळविले.

माझ्या माहेरी प्रत्येकजण धारून गेले. जो तो नवस करू लागला. कोणी संन्यनारायण, तर कोणी सोळा सोमवार. कोणी म्हणत, ज्ञानदेव, सोपानदेव चोरींच्या धापासारखे हे परत येतील, पण मग ह्यांना झालेल्या मुलाची काय व्यवस्था करायची?

माहेरी उडालेल्या गोंधळाची आम्हाला कांहींच दाद नव्हती. तिकडून जेव्हा पत्रे येऊ लागली, तेव्हा ही भानगड आमच्या घ्यानांत आली. आठ दिवस झाले, टिळक परत आले. त्यांच्या गैरहजेरींत आलेली पत्रे मी त्यांच्यापुढे टाकली.

“हं खरें का?”

“हो खरें, पण तुझ्या परवानगीवांचून मला संन्यास देत नाहीत, म्हणून मी परत आली ”

टिळक आल्यानंतर दोन दिवसांनीं धाकट्याला आंकडीचा रोग झाला. माझ्या मांडीवरच त्याला मृत्यु आला. मी चटकन् वाजूला झालें व नंतर आल्यावाईला हाका मासल्या व म्हाटलें, वाळ वसें तरी करतो आहे, आल्यावाईंनीं धावाधाव केली. पण तिचा उपयोग अर्थात् काहीं झाला नाहीं; कारण तो गेल्यावरच मीं तिला धावाधाव करण्याला लावली. नाहीं तर तिनें सगळ्या विटाळाचांडाळाच्या भानगडी उपस्थित केल्या असल्या आणि टिळकांचें व तिचें पुन्हा कडाक्याचें भांडण झालें असतें. तें सोंर टाळण्यासाठीं मीं दूर वसून तो जिवंत असल्याचा वहाणा योडा वेळ केला. मुलाचें नांव महादेव ठेगलें होतें, महादेवभाऊजी पोटीं आले अशा समजुतीनें हें नांव ठेगलें होतें. तो दिसण्यांत तरी भाऊर्जासारखा होता. महादेवाच्या मृत्यूनंतर तर टिळकांची व आल्यावाईंची अधिकच तुरघुर सुरु झाली. ती टिळकाना म्हणे, तुमच्या नाचरेपणांमुळे सोन्यासारखें मूळ गेलें, त्यावर ते म्हणत, तुमच्या मूर्खपणाच्या गांवढळ समजुतीमुळे मूळ गेलें. माझी मात्र स्थिति फारच वाईट होई.

अशाच एका भांडणानंतर रागाच्या सपाट्यांत आल्यावाईनें जलालपुरास जाण्याचें ठरविलें. आम्ही दोघें तिला पोचविण्यास स्टेशनवर गेलों होतो. सकाळपासून तिनें काहीं खाळें नव्हतें. गाडींत बसल्यावर टिळकांनीं खजूर व पेढे आणून तिच्या हातांत दिले; पण गाडी सुरु होतां व तिनें ते खाण्याचे पदार्थ गाडीतून आमच्याकडे फेकून दिले ! तिचा संताप झाला होता व दचूला सोडून जायचें म्हणून फार वाईटहि वाटलें होतें.

* * *

एक दिवस सामूयाईचें श्राद्ध होतें. मीं एकसारखी मागे लागलें होतें कीं श्राद्ध आहे, द्राक्षण सद्याण बोलवायला पाहिजे.

“ मला श्राद्ध करावयाचें नाहीं. ”

“ कां नाहीं ? ”

“ मी ज्यांना जेवायला सांगेन त्यांना जर तूं वाढरील तर मी श्राद्ध करतो; नाहीं तर करणार नाहीं. ”

“ म्हणजे, कोणाला सांगतां ? ”

“ आंधळे, पांगळे, कोणत्याहि जातीचे, कोणत्याहि धर्माचे ! ”

“ श्राद्ध म्हणजे त्या दिवशीं श्राद्ध घेणार आणि हे मलेंतच काय ? ”

“ माझ्या बाईला दया आवढत अमे ती कर्मठ नव्हती ”

“ म्हणून काय झालें, आर्धी ब्राह्मण जेवतील, मग तुमचे सारे आधळे पागळे बोलगा, मी नाहीं म्हणत नाहीं ”

“ मला त्या आंधळ्यापागळ्यांना ब्राह्मणाच्याच जातीं बसवाण्याचें आहे ब्राह्मणांना बोलवाण्याचेंच नाहीं ”

शेवटीं हो ना करता करतां मी ङिळकाच्या म्हणण्याला कपूळ झालें व रुपचूप स्वतःच जाऊन एक द्राविडी ब्राह्मण सांगून आलें रेटेकराची चायको सवाण्या होती

ंळकाचे आधळे पागळे आले माझी ब्राह्मण सवाण्या आलीं त्याची पगत याहेर बसविली, माझी भात बसली टिळकांनीं आंधळ्या-पागळ्यांना धोतरपोडे दिले, माझे ब्राह्मण कुरकूर कर लागले तुम्ही दुसरे ब्राह्मण का बोलविले नाहीं व याहेर हीं माणसें कोण आहेत ? मीं त्यांना सर्व काहीं समजावून सांगितलें, थेंवूनच टिळकांचें मन खिस्ती धर्माकडे ओढ घेऊ लागलें खिस्ती धर्माविषयीं ते आपल्या हायरींत म्हणतात (१८-२-१४), “ खिस्ती धर्माकडे माझ्या मनाची प्रवृत्ति होत आहे केवळ हिच्या धाकानें व मायनें मी अडलों नाहें ” आणि दुसऱ्या एका ठिकाणीं ते म्हणतात, “ जरी बासिस्मा घ्यावयास मला पुष्कळ अडचणी होत्या, तरी आपण खिस्ती आहा असें आताच्या आता जगात प्रसिद्ध करावें असा माझा निश्चय झाला व तदनुसार मीं तें ज्ञानोदयात प्रसिद्ध करिलें व माझा जीव खालीं पडला ”

वरील जातमी प्रसिद्ध होताच जिकडे तिकडे मोठी खळखळ उचली टिळकाना खिस्तीधर्मपराड्मुख करण्यासाठीं निरनिराळे प्रयत्न करण्यात आले

टिळक खिस्ती होणार म्हणून त्यांना गोप्यात आणण्यासाठीं त्यांचे कागदपत्र किंचेक मढळी पाहाण्यास लागू लागली! पण मी त्या चारतींत पार जपू लागलें तें पडलें सस्थान टिळक काय काहीं भाडपडदा न देवता वाटेळ तें लिहून टाकण्याचे कोणी ‘ घ ’ चा ‘ मा ’ करून त्यांना गोप्यात आणलें तर काय करावें मी त्याच्या प्रत्येक चिणेच्याला जपू लागलें आम्ही एका लहानशा सस्थानात होतो ह्या सस्थानात त्या वेळीं दक्षिणी ब्राह्मणावर बोल्य होता असा माझा समज झाला होता, कारण काहीं ब्राह्मण काहीं

ना काहीं कारणांनीं तुरंगांत पडले होते, तेव्हां ह्यांच्या कागदांत राजाविरुद्ध काहीं अपलें तर काय करावेंचें, तशांत संस्थानांत बिरान्यांवर काहीं जुलूम होत असे, त्या वानर्तांतहि टिळकांनीं बरीच खटपट चालविली होती.

आतां आमच्या येथें पाहुण्यांची गर्दी जमूं लागली. निव्व नवे व पुष्कळ पाहुणे येऊं लागले. टिळकांची त्यांच्याशीं बोलण्याची व वादविवाद करण्याची धांदल असे. हे लोक आहेत तरी कोण व कां येतात असें मीं टिळकांना एक दिवस विचारलें. त्यांनीं सांगितलें, 'हे सांगे माझे मन बळविण्यास येतात.' पुरुजण म्हणाला, 'वाहा टिळक, मला कोणी नाही. माझी इस्टेट बरीच आहे; मी तुम्हांला ती सर्व बक्षीसपत्र करून देतो.' त्यांना तो दत्तक घेण्यासहि तयार झाला. टिळकांनीं त्याला सांगितलें की 'मी खिस्ती होत नाहीं आणि झालोंच तर पैशासाठीं होणार नाहीं.' आप्पासाहेब वुडींनीं बापूसाहेबांना सुदाम राजनांदगावस पाठवून टिळकांना बळविलें कीं मी तुम्हांस क्षंभर रुपये तुमच्या हयातीपर्यंत देतो, घर देतो व दत्तूची विद्या करतो! पण तुम्ही खिस्ती होऊं नका. टिळकांनीं बापूसाहेबांची समजूत करून त्यांना परत लावून दिलें.

टिळक खिस्ती होणार अशी बातमी नाशकास पेंडशांना कळली, तेव्हां त्यांचें पत्र आलें कीं तुम्ही मजजबळ येऊन राहा. मी तुम्हांला जन्मभर पोर्तान व दत्तूची विद्या बरीत. तुम्ही माझ्या येथें मांसमच्छर खा, वाटेल तें प्या, मी तुम्हांला मुळींच मना करणार नाहीं; पण तुम्ही खिस्ती होऊं नका.

धीमंत आप्पासाहेब वुडींच्या ठिकठिकाणीं पेश्या होण्या, त्या प्रत्येक ठिकाणीं टिळकांच्या हालचालींवर नजर ठेवण्याविषयीं आप्पासाहेबांचे निरोप गेले. बापूसाहेबांनीं जाताना मला हें सर्व सांगितलें व पैसेहि दिले. जर काही कमभास्त वाटले, तर आम्हाला तावडतोब तार करा. आम्ही काहीं तरी करून त्यांना अटकावून ठेवूं त्यांच्यावर कर्ज दाखवून शेवटीं तुरंगात ठेवूं त्यांना पण खिस्ती होऊं देणार नाहीं. तुम्ही काहीं काळजी करू नका.

परंतु ह्या सर्व प्रलोभनाचा किंवा युक्त्याचा काहीं उपयोग झाला नाही. टिळकांनी राजनांदगावच्या कामाचा राजीनामा दिला माझी व दत्तूची खानगी नाशकास घालीच होती टिळक मुर्झस गेले व तिकडे ता १०-२-१८९५ रोजी त्याचा वासिस्ता झाला.

वामिण्याची रातनी हा हा म्हातां वणव्याप्रमाणे चहुंनडे पसरली. तिची आंच मग लागू नये म्हणून माझ्या भाग्याशिर्षाने व भेटण्याने अतोनात धम केले. आपण ऐकता ती वानमी रानी तरी आहे वा हे पाहण्यासाठी पेंड्यानी केशवरावमामास मुरईस पाठविले तेथे पेंड्याचे पुतणे बाळासाहेब हांते टिळक व्हातिसम्यानतर वगईस गेले होते. तेथे केशवरावमामांनी व बाळासाहेबांनी त्याच्या मागोमाग जाऊन त्याची गाठ घेतली. टिळकांनी त्यांना विचारले, “तुम्ही कां आलां?”

केशवराव म्हणाले, “तुमचा तपाम करायला आलों.” टिळक म्हणाले, “मी विल्ली झालो आहे. तुम्ही आपल्या वटिणीला संभाळा नारायण नि जळालपुरास गंगा आहे. ती जीवथीव देईल. तिच्यानडे लक्ष ठेवा.”

केशवरावमामा म्हणाले, “जीव दिला, नार्हीतर त्रिंन राहिली, आतां तुमचा तिचा काहीं संबध राहिला नाहीं.”

असे म्हणून ते दोघे वसईहून जड अंन करणाने परत फिरले. तिघताना टिळकाच्या शेंटीरुडे पाहून तर केशवरावांना हुंदराच अला रागाचा शिंतीहि आर आणला तरी आरभापासून त्याचे डोळे पाण्याने भरले होते ते तिघताना पूर्णपणे निघळले.

केशवराव माझे बंधु. माझी भाची घारुमाई त्यांना मामा म्हणे, त्यामुळे त्यांना सारीच माणसे मामा म्हणू लागलीं होती व तिच्यानुठे मलाहि सारीं मावशी म्हणत.

केशवरावमामा आले ते पृकदम बंगल्यांत भिठ्ठाई अंधरण धरून पडली होती तिच्यानवळ जाऊन बसले. त्यांनी तिला सारी घडलेली हकीगत सांगितली. भिठ्ठाईचा कठ दाहून आला. ती म्हणाली, आता तूच मनीला काय सागायचे तें साग. मला काहीं मागवणार नाहीं.

मला वर दोळाविण्यात आले. घसक्याने माझी स्थिति इतकी वाईट झाली होती कां मला जिना चडवत नव्हता! लहान मुलामारखी मी हात टेकीत टेकीत भावावहिणीपुढे येऊन बसले.

भावाने मला उपदेश करण्यास सुखात केली “सीता, सावित्री, वारा, द्रौपदी, अशा किती तरी पतिव्रता होऊन गेल्या कां ज्याची कीर्ति दिगतीं गाजते आहे...”

मी म्हणालें, "सारे पुराण माहीत आहे. तुम्हीं मला उपदेश करण्यासाठीं वर बोलालें का? तुम्ही मुंबईला गेहां होतां त्यांची गरज काढण्यासाठीं; ते जिवंत आहेत ना, तें मला आधीं सांगा."

"हो! जिवंत आहेत! मुशाल आहेत! आनंदांत आहेत! तेथें त्यांना मास्तरचें काम लागलें आहे. पण... पण..."

"मग पण काय?"

"ते खिस्ती झालेत."

"होऊं चा झाले तर. कुठेंही असले नि मुसलमान असले म्हणजे झालें. ते गेले तर त्यांनीं काम मादपा फाळाचें कातडें थोडेंच काढून नेलें आहे."

असें म्हणून मी ताडरून उठले व झरझरा जिन्याच्या पायऱ्या उतरून खालीं आलों. पण खालीं पोचतांच माझ्या अंगांतील सर्व शक्ति नाहींशी झाली. दारांत घरांतील इतर स्त्रिया उत्सुकतेनें उभ्या होत्या त्यांनीं मला धरून खालीं बसविलें. सर्वांना ही बातमी माझ्या आधींच कळली होती. त्या माझी समजूत करूं लागल्या.

"जाऊं दे गेला तर! देवांनीं तुला सोन्यासारखा मुलगा दिला आहे! एक खाल नि पुन्हीचें मोल! तो उद्यां तुझे पांग फेडील! जितके तूं वट सोसलेस तितकें पुढें सुत भोगशील." पण तो सारा घोष पाळण्या घागरीवर पाण्यासारखा होता. मी प्रसाधा दगडासारखी झालें होतें. माझ्या डोळ्यांना अश्रूंचा टिपुस येईना. माझी भयंकर कोरड वळली होती.

सारीं आमचे वहुतेक नातलग पंडशाच्या घरीं निजायला आले होते. जेव्हां कोणीच नाहीं, बोलताहि कोणी नव्हतें. ज्यानें त्यानें यावे, ते सापडेल तें अंधरावेच कोठेंही पडावे. कोणीहि कोणाला या, बसा, खा, प्या, बातरे वांहींच म्हणत नव्हतें. बंगल्यांत बरीच मंडळी निजली होती. मी मध्ये निजलें होतें. माझ्या एका वाजूला केशवरावमामा व दुसऱ्या वाजूला भिजूताई निजलीं होती. दोघांनीं माझ्या अंगावर हात टाकले होते. एक दोनच्या सुमाराला निद्रेनें आपलें जाळें गिणयास सुखात केळी. त्यांत माझ्याखेरीज सर्वजण सापडलीं. मी दोन्ही वाजूंनी दोघांचे हात माझ्या अंगावरून काढून हळूच वाजूला ठेवले. ओचा पदर कसून बांधला, दत्तूला शोधलें पण तो कोठेंच दिसेना. मग मी आपला मार्ग सुधरला. पुढच्या दाराशीं येऊन मी दाराचा अडसर काडूं लागलें.

इतक्यांत तेथेच राडंडची अलयेळ फानांवर पडली. ती पेरुकांच माझ्या डोक्यांत विचारमालिका सुरू झाली. 'जर मला ह्या डोक्यांनीं पेरून चांकीवर नेऊन यमत्रिली आणि उघां चौकरी सुरू झाली तर ही अमक्या अमक्याची मेहुणी म्हणून बाहेर जग यडयडणार व विचान्या नानामाहेबांना माझ्यासाठी खाली पाहावे लागणार.' सुंदरनारायणाच्या डोहाने जाऊन उडी टाकण्याचा माझा वेग होना. पण तो घरील विचारांनीं यदलला व घरांतील आडाजवळ येऊन मी उभी राहिले. हा आड फारच अरंद आहे. पुन्हा विचार आला 'झांत मी जीव दिला तर मला बाहेर काढणार कसे ? तिराय उघां पंचनाम्याच्या घेईंहि नानासाहेबांना माझ्यासाठी खाली पाहाण्याचा प्रसंग येणारच !' माझे डोकें भणणून गेलें. मला कांहीं मार्ग दिशेना. मी आपल्या जागीं हळूच येऊन परत निजलें. थोड्या वेळानें मी केशवरायमामांचा हात इतका जोरांनें दाबला कीं ते खडगून जागे झाले. त्यांनीं भिडूताईला उठविलें. 'भिडूताई, ही पहा मनी कशी करते आहे.' सारीं माणसें उठून बसलीं. 'काय झालें, काय झालें' म्हणून जें तें विचारूं लागलें मामांनीं माझा हात कपातरी सोडविला. त्यासरशीं माझ्या हातापायांची सर्व शक्ति गेल्यासारखें झालें; मी चांगली शुद्धीत होतें, भोवनालीं काय काय चालतें आहे तें मला कळत होतें पण माझी यत्किंचितहि हालचाल होत नव्हती. जें तें आपापल्यापरीं उपाययोजना सुचवित होतें. माझी दांतखीळ घसली. कोणी म्हणत, डिला संतापवायू झाला. कोणी म्हणत, हिनें विप खातें. भिडूताई म्हणाली, 'तिजजवळ एक दिडकीहि नाही. ती विप कोटून आणणार ?' तर कोणीं कल्पना काढली कीं हिनें काचा कुटून खाल्या असतील. त्या वेळेस नुसतेच केरवे निघाले होते. वहिणीनें मला व घासूमाईला नऊ नऊ केरवे भरले होते. ते तिनें चटकन मोडून पाहिले.

घेद्याला आणलें. नाडीचा त्याला पत्ता लागेना. त्यानेंहि अभिप्राय दिला कीं मी विप खालें माझी दांतखीळ उघडून थोडा मोरावळ्या, कांहीं मात्रा, दूध, वगैरे भरविण्याचा सपाटा सुरू झाला. मला सगळें कळत होतें पण एखाद्या लाकडाच्या ओढ्याप्रमाणें मी झालें होतें. माझी जीभ आंत ओडल्यासारखी होऊन तिजवर कांटे आले होते. ते पुढें महिनाभर गेले नाहींत. भिडूताईचा आजार पळाला. तिनें विद्याना गुंडाळला व ती रात्रंदिवस मजजवळ उभीच्या उभी राहून काढूं लागली. तिला माझे सारेंच करावें लागे. मी नुसती पडून होतें. माझे दात सुद्धा तिला घासावे लागत. वरचेवर मला दूध तारू पाजावे लागे. यंत्र्याच

दिसांनीं माझ्या अंगांत थोडीशी शक्ति आली. मी अंधरणातल्या अंधरणांत उठून बसूं लागलों. आतां माझ्या डोळ्यांना पाप्पर फुटले. पृथ्वीवरून मला रडूं येत असे. डोळ्यांचें पाणी म्हणून खलेना; झोपेंत काय तें थांगत अमेळ तेवढेंच. मी कोणाशींच कांहीं बोलत नसं.

एक दिवस मी त्याच वाड्यांत एक बिन्हाड होतें त्यांच्या घरीं जाऊन राहत बसलों. दत्त आपला बहुतेक घेळ आपल्या मावशीजवळ घालवीत असे. पण त्या घेळीं मला दुसरीकडे बसलेली पाहून तो मजजवळ आला व त्यांन माझा हात धरून मला जेथून उठवून देवघरांत नेऊन बसविलें; तेथें नेऊन बसविल्यानंतर तो मला म्हणाला, “वाई ! तूं आपल्या मामामावशीच्या घरांत रड. लोकांच्या घरांत रडूं नको. तुला काय हवें सांग. धारुमाईसारखे पुष्कळ दागिने पाहिजेत का ? का मावशीसारख्या सरी वाकी पाहिजेत ? का मोठ्या कांठांचीं लुगडीं पाहिजेत ? सांग. पण गरीबी उगीच रडूं नको.”

भित्तूवाई जख्ख होती. तिनें बत्तूला ओढून पोटाशीं धरलें व रडत रडत मला म्हटलें, “घे, त्याची तरी अक्कळ घे थोडीशी.” मला मात्र दत्तूचे हे सुपाचे शब्द ऐकून अधिकूच दुखाचे उम्हाळे आले.

माझा आधार

ह्यानंतर पाच वर्षे मी भावावहिणीकडे काढली. टिळक खिस्ती झाले त्या सुमारास पेंडशांची बदली पंढरपुरास झाली होती. सखारामभाऊजीहि पंढरपुरास वकिली करित होते. तेहा साहजिकच मी व दत्तू पंढरपुरास आलों. टिळक तेथें मला भेटायला आले. माझ्या व त्याच्या भेटी झाल्यास ते मला आपल्याकडे घेऊन जातील अशी पेंडशांना व भिवूताईंना भीति वाटे. पण हळू हळू ती नाहीशी झाली. उलट टिळकाना पुन्हा हिंदु धर्मांत घेण्याचीहि राटपट सुरू झाली. शास्त्रार्थ सापटेनात तेहि पेंडशाच्या विनंतीवरून टिळकांनी काढून दिले. पैशाचीहि काळजी उरली नव्हती. कारण भिवूताईने ह्या कामी आपले सगळे दागिने देण्याचा निश्चय केला व सखारामभाऊजी एक हजार रुपये देण्यास तयार झाले. अडचण होती खुद्द टिळकांच्या संमतीची. ते माझ्यासाठी पंढरपुरास घुटमळत होते व त्यांना कोणाच्या दुरवायला नको होते. पण पुढें एकाएकी पंढरपुरला कोंडरा सुरू झाला. नानासाहेब राहात होते तेथेंच एक केस होऊन एक तरण पात्रेकरू पाहाता पाहानां मृत्युमुखी पडला.

टिळकांना ही पाऊलवाट मिळाली. नानासाहेब भोळे. त्यांना टिळक सांगूं लागले, ह्या पोरानासली मारी गत झाली तर तुम्ही काय करणार? छोक तुम्हांला किती त्रास देतील? त्यापेक्षां मला आतां जाऊं या. संकराचार्यांकडून उत्तर देण्यास भजूल अवकाश आढे तोंपर्यंत येथला कोंडरा कांहीं कमी होईल आणि मग पाहूं काय करायचें तें.

पेंडशांनी त्यांना परवानगी दिली, भाडें दिलें व त्यांची मुंबईस खानगी केली.

भिवूताई व नानासाहेब आतां माझ्याशीं चांगलीं पागूं लागलीं. म्हणजे त्यांचें घागणें तसें कधींच थांबत नव्हतें. पण मध्यंतरीं मी टिळकांदरोबर जातें कीं काय, अशी त्यांना संका आठी होती एवढेंच. भिवूताईनें मला पाठव्या, विलवर, वगैरे दागिने केले पण जेव्हां जेव्हां टिळकांच्याकडून कांहीं काळजी उत्पन्न करण्यासारखीं पत्रे येत तेव्हां तेव्हां भिवूताईंला माझा राग येई. त्याच्या घरीं, दत्तूची व माझी भांडणेदखी व्यवस्था होती.

एक दिवस नानासाहेबांची नगरास बद्दली झाल्याचा हुकूम आला ! आतां सान्यांना मोठ्या विचार पडला. सुद्ध टिळक जरी नगरास नसले, तरी दिस्ती लोकरु तेंथें पुष्कळ ! मन्गळा तेंथें कयें न्यायचें ! ह्या विचारांत ते आढेत तोंच टिळकांचें पत्र व पायांचीं पाकिंटे आलीं. टिळकांनाहि नगरास काम लागलें व ते लीकतच मुद्दहून नगरास जाणार असें त्या पत्रांत होतें ! आतां तर मला भिडूगईंमोर जाणें अशक्यच झालें. नानासाहेबांनीं भिडूताईंच्या समतीनें माझ्या भावांना पत्र टाकलें कीं माझी बद्दली नगरास झाली आहे. तेंथें मन्गळा नेणें इष्ट नाहीं, तेव्हां तिला जलालपुरास पाठवितों. रघांची व दोघांच्या कान्ह्यालतांची सर्वां व्यवस्था आमच्याकडेच राहिल. तुम्हीं एका गोष्ट मात्र करायची. ती म्हणजे तिच्या मनाला व शरीराला जपायचें. हें पत्र ह्यातीं पडतांच माझ्या दोघा भावांनीं आपल्या घायझांना सांगितलें, आज तीन वर्षे आमची बहीण सोयऱ्यांच्या घरीं आहे. तिला आतां आपल्याकडे आणली पाहिजे. आम्ही लोकांचे तमासे पाहातां तसे लोक आमचे तमासे पाहातील. तरी तुम्ही तिला एक पाहुणा किंवा आमचा एक आंधळा भाऊ समजून वागणार असाल तर आम्ही तिला आणूं. तिनें जरी आमचें कांहीं नुकसान केलें तरी त्याची जवाबदारी आमच्यावर आहे. तुम्हीं तिच्या मनाला लागेल असें कांहीं करायचें नाहीं. माझ्या दोघी भावजयांनीं म्हटलें कीं तुम्ही त्यांना रुसाल आणा ; आम्ही एका शब्दानें त्यांना हुपविणार नाहीं.

जलालपुरास आल्यावर तीन चार दिवसांनीं टिळकांकडून पत्र व पाकिंटे आलीं. जलालपुरास मी गेलें हें टिळकांना कळलें कसें कोणास अजक ?

जलालपुरास माझ्या भावजयांनीं मला आर्दीं काम पडूं दिलें नाहीं. दोघींनीं माझे काम घांटून घेतलें. थोरली दंतूचें सर्व पाहात असे व धाकटी माझे पाही ; मला माझे लुगडेंसुद्धा तिनें घुळें दिलें नाहीं. मी अलीकडे पत्तर देव देव करूं लागलें होतें. माझे अंगतुण्याचें पाणी काढून देणें, लुगट्याच्या निऱ्या करून टेवणें, पूजेचें करणें, हें सारें ती करी. मी म्हणें, 'बहिनी, तूं किती रा श्रम घेतस ?' तेव्हां तिनें म्हणावें, 'घमसं, तुमचें मीं कांहीं केलें तर त्यांत देव मला आशीर्वाद देईल, तसं माईसाहेबांचं केव्हास देणार नाहीं. माईसाहेबांचं केलें तर देव व माणसं म्हणतील ही हें स्वार्थासाठीं करते आहे आणि तुमचें मी निस्वार्थी बुद्धीनें करतें आहे.' ह्याच भावजयीनें बसूला वाळपणीं संभाळलें होतें.

जलालपुरास आल्यापासून माझी लोळणफुगडी थांबली होती. मला आतां देवाचा नाद लागला होता. दुसरा कांहींच व्याप मादयामागे नव्हता. सकाळीं उठल्यावर वेणीफणी, अंगभुषणं करून नियमानें गुरूचरित्र, शिवलीलामृत, देवपूजा, तुळशीची माळ व नंतर जप हा माझा नियमक्रम असे. मी एक वेळ जेवीं, मला उपासहि वरेच असत. शिवाय चार शुक्रवार, चार शनिवार, चार मंगळवार, ह्या दिवशीं—शुक्रवारीं रात्रीं फक्त दूधभात खायचा, तर शनिवारीं रात्रीं फक्त वडेच खायचे! मंगळवारीं रात्रीं नऊ मुठींचे कानवले करून त्यांतील सहा मुठींचे गाथीला घालून तीन मुठींचे मीं खायचे. एकादश्या वगैरे असतच. हें सारें टिळकांनीं प्रायश्चित्त घेऊन परत जातींत यावें म्हणून मी करीं. ज्या दिवशीं उपास नसे त्या दिवशीं माझी वडील भावजय आपलें सर्व कामघाम आटोपल्यावर मी पदलेली असेन तेथें एवढे दूधपोहे घेऊन यायची व मला आईं वाईं करून तीं वळें खायला घालायची. एकीकडे तिचा उपदेश घालायचा. ती म्हणे, 'वत्सं, सर्वं संवत्तीपेक्षां आधीं शरीरमंपत्ति पाहिजे. ती जर तुम्ही घालवून घसला तर तुम्हाला कोण विचारील ? चालतील बाह्या तर विचारतील आवावाया.'

टिळकांनीं परत यावें म्हणून मी नुसते उपासतापास करूनच राहिलें नाहीं. आणखी जें जें सुचेल तें तें मी करीं. पण ह्या दोघीजणी मला वाढीं द्योतत नसत. त्या म्हणत, ह्या कोणाचें काहीं वाईट करीत नाहींत, काहीं नुस्मान करीत नाहींत, मग छाना कशाला दुःखता ?

जलालपुरास एक मला मोठा मारुती आहे. त्याच्या हातांत मी वाढी देत असे. हेतु हा कीं त्यानें टिळकांच्या मागे लागून त्यांना परत आणावें. पण हें कोण करतो, हें गारकन्याला कळत नसे. कधीं कधीं मारुतीच्या डोक्यावर दगड टेरायची. हेतु हा कीं दगड दिला म्हणजे त्याला मागें काम करावेंच लागेल. म्हण आहे ना कीं तुम्हा डोक्यावर कुणी दगड का दिला होता ? म्हणजे अमूक एक गोष्ट करण्याची तुजवर बळजबरी कोणीं केळी होती वा ? मग मी रामनामाच्या चिड्या लिहून मारुतीच्या डोक्यापासून पायांपर्यंत चिड्यां लागलें. हें काम अगशीं पहाटे उठून, आंग पुडन, कोणी जागें होण्याच्या आधीं करावें लागे. रामाच्या नावाच्या चिड्यांचा पायाना सर्वां होण्याच्या आत मारुती न्याय ररचे तें मंकरट टळण्यामाटीं माझ्यावरचें संकट निवारील अती कल्पना द्यांत होती.

मारतीच्या हातांत काठी, डोक्यावर दगड, भंगभर चिड्या हा पाय प्रकार आहे आणि रांगभर कुतूहल उत्पन्न झाले. हे चेटूक कोण करतं तं पाहिले पाहिजे व त्या चेटूक्याला चांगला टोक दिला पाहिजे असं रांगतील प्रमुख मंडळीने ठरविले. एक दिवस ही मंडळी तेथेच लपून बसली. मी अंग धुऊन ओलेच्याने तेथे गेलं व एक चिड्या लावून उजवी घेत आहे इतक्यांत दोघे चौघे हातांत काठ्या घेऊन माझ्या अंगावर घाबले. थोडे थोडे दिसायला लागले होते. जवळ येतांच मंडळीने मला ओळखले. दाश कुळकर्णी म्हणाले, 'ताई, तू असरील अशी आम्हांला फारना नव्हती. बरे तर बरे, आज त्या पोराची आई नाटक प्राणांस मुक्ती भक्ती, आम्हांला वाटले कोणी चेटणीण हें चेटूक करीत असारी म्हणून आज आम्ही सुद्धा टपून बसलो होतो. चालू देत तुझे उपाय. तुला ज्ञान यश मिळून टिळक वेधोत म्हणजे झाले.'

गंगेपासून घरापर्यंत मी पावले काढीत असं. तमेंच देवीला राज तांबडे फूल बाहाण्याचा मी नियम केला होता. फूल मिळाले नाही म्हणजे त्या दिवशी मी उपास करायची. मला उपास पडू नये म्हणून माझ्या भावण्या मला कोटून तरी तांबडे फूल आणून देत.

माझे एक काम देव देव हें होतं व दुसरं मुलांना शिक्षादायक होतं. दत्तूची पहिली मास्तरिण मीच होतं. पुढे दत्तूच्या मुलांचीहि पहिली मास्तरिण मीच झाले! रोज वेळ मिळेल तेव्हां दत्तू व भावांचीं मुले ह्यांना घेऊन मी त्यांना शिक्षायला शिक्षीत असं.

* * *

भित्ताईने मला जलालपुरास आणून टाकली होती ह्याचें कारण तिला वाटे मी पलावे वेळेस चटकन् टिळकांकडे निघून जाईन. ती माझ्यावर एक गण म्हणत असे. "मैना, तुझा ग पिंजरा मायेचा" वगैरे. गण्याचा अर्थ असा होता की 'मैने, तुला कोंडून ठेवले आहे तरी हा पिंजरा म्हणजे कैदखाना नाही. आम्हांला मायेनेच तुला कोंडोवें लागतं. नाहीतर तू केन्हांच भुरकून उडून जाशील.'

माझ्या दोन्ही भावांच्या मुलांना आतां सातवी वर्षे लागली होती. दत्तूला सहावें वर्षे लागले होतं. ह्या तिन्ही मुलांच्या मुंजी कराव्या असा आतां घरांत विचार सुरू झाला. तिन्ही मुलांच्या मुंजी बरोबरच लावावयाच्या टरले होतं. पण कित्येक म्हणू लागले, दत्तूची मुंज आतांच करूं नका. जर त्याच्या चारपले

त्याला नेह तर मुनीचा खर्च फुकट जाईल फेरापरायमामा म्हणाल, काही हरकत नाही जातव्याचा दोरा गळ्यांतून काढून टाकायला काही खर्च लागत नाही त्याचीच मी आधीं मुन करीन नि मग आमच्या मुलांच्या करीन मामा नाशकास जाऊन ह्या वर्षी मुलाना मुनी लाभतात की नाही पाहून आण होते तिघानाहि मुनी लाभत होत्या

दत्तूची मुन आधीं करायची व मग स्वतःच्या मुलांच्या मुजी करायच्या असें ठरवून त्यांनीं तरा मूळचिह्न्यादि पाठवून दिल्या होत्या टिळकांना पात्रिल्ल्या मूळचिह्न्यांत मात्र तिथि उलटसुलट घातल्या होत्या हनु हा कीं दत्तूच्या मुनीची तिथि तर त्यांना कळू नये व मुन होणार एवढें तर त्यांच्या कानावर जात तिथि नकी कळवी आणि त्याच वेळस त्यांनीं मुनींत काही अडथळी भाणला असता तर ?

दत्तूच्या मुजींत सव मडळी तीन दिवस रडतच होती उपाध्यायाच्या माडीवर त्याची मुन लागली तोहि विचारा रडत होता कारण त्याला मुलांना नडता तो म्हण, ज्याला धाप आहे त्या मुलाची ही अवस्था व ज्यांना मुला नाहीत त्याची ही अवस्था थोडक्यात म्हणजे पहपाहुण्यापासून दत्तूच्या मुजींत सर्वांनीं एका दिनांनं रान्या पाण्याची पनन्यवृष्टिच चालू ठवली होती

रडतखडत पण कशीतरी निवाग्नपण दत्तूची मुज पार पडली मुलांच्या मुजीचें देव देवक बसवायच्या वेळस टिळकांचीं महीं लडू लडू चार पत्रें यऊन पोचलीं दोघा भावाना दोन पडद्यांना एक व मला एक तीं पत्रें म्हणजे त्यांच्या दोक्यात आलें त्या सान्याचे चित्रपत्तच होत त्यात काय नव्हतें ? शिब्याची लासोटी, सरकारदरवारचा धाक, सार काही होतें

मामा म्हणाले, मळण्यानें अहेर पात्रविला

*

*

*

पदरपुरास दत्तूची प्रकृति जशी होती तशी ती यथ राहीना त्याला दिवताप लागला व दिवसातून दोन दोन तीन तीन दिव त्याला यऊ लागलीं त्याच्या मानानीं पुष्कळ उपाय कले पण गुण येइना मी म्हणें 'नागपुर पदरपुर येथें कसें दत्तूला चांगल वाटत होतें यथेच कसें त्याला घरें वागत नाही ज्याच्या जिवावर मला आपलें आयुष्य फटायचें आहे त्यालाच 'तर घरें नाही तर येथें राहून कतायचें तरी काय ?' पण 'तायचें कोठें ? टिळकांच्या भयान मला घरचीं

माणसें कोठेंच जाऊ देणार नाहीत. शेपटीं माझ्या मनानें दिराकडे पडरपुरास जाण्याचें घेतलें पण जायचें कसें ? जरळ्या सारे पैसे भावाकडे !

माझा भाऊ माझ्या जाण्याच्या विरुद्ध होता. तो म्हणें, 'ज्यांनें मुर्जीत एका पैनेंदि साह्य केलें नाहीं त्याच्याकडे न घोलायता तू जायस हें मला पसत नाहीं. तू जर आपल्या हट्टानें जात असलीस तर पुन्हा मात्र मला तोंड दाखवू नको.' मी म्हटलें, 'मी होसेलें जातें आहे असें नाहीं. मला दत्तूसायीं गेलेंच पाहिजे.' भावजया म्हणू लागल्या, 'दत्तूकरता जायचें तर जा. पण तुम्ही आम्हाला मुर्जीच जड नाहीं टिळकांकडे मात्र जाऊ नका' धाकट्या भावजयीला तर फारच वाईट वाटलें. तिनें अकराव्या दिवसापासून दत्तूला स्वतःच्या भंगावर पागूल स्थाळलें होतें. मी टिळकाना लिहिलें कीं "बाज तीन महिन्यांपासून दत्तूला वाप येत आहे त्याला घेऊन पंढरपुरास जावें असें वाटतें. पण जवळ पैसे नाहींत. ते मी गोळ्य केल्ले असें समजलें तर नातलग मला जाऊ देणार नाहींत तरी ही बातमी बाहेर न फोडता पंढरपुरास जाण्याचें तीन भाणसाचें भाडें पाठवा मी भाडजींकडे जातें."

त्यानीं ताबडतोब पैसे पाठविले व दरमहा दहा रुपये भाडजींकडे पाठवीन म्हणूनहि लिहिलें.

पैसे घेताच मी ताबडतोब पंढरपुरची तयारी केली आल्यावाईला दत्तूची बाळजी लागून राहिल म्हणून तिलाहि चरोवर घेतलें असा रीतीनें आम्ही जलाशय सोडलें व पंढरपुरास आलों

म्हटल्याप्रमाणें टिळकाची दहा रुपयाची मनीभोंडर आली. आमचा परव्यवहार जोरात चालला होता म्हणून म्हणून त्याची पुष्कळ बाकडीं तिकडीं हि परें येत. मी देवळात जाऊन वासनावास रजत बसें दिवसातून एकदाच माझे जेवण असल्यानें तें मला साधतहि असे

कधी कधी लोक मला टोचून बोलत त्या वेळीं मला फार वाईट वाटे. कोणाकोणाचे चांगण तर आगदीं उर भेदून बाहेर निघून जात त्यात एखादे वेळीं भाडजीहि भर घालीत. त्यामुळें माझा जीव आगदीं पिसाडून गेला होता. काय कराचें काहींच मार्ग सुचेना

एक दिवस मी भाडजींना म्हटलें,

"भाडजी, तुम्हाला माझी काहीं कीव येते का ? मला आता हें सहन होत राहीं तुम्ही एक करार का ?"

“ मी काय करू ? तुम्ही सांगा ”

“ तुम्ही सरांना परं पाठवा कीं मी दत्तूला घेऊन पळून गेलें मला आता कीर्ति अपकार्तीचें काहीं वाटत नाहीं आता मला सान्याचा फाळा आला आहे बहिणीची जी काय चीजवस्त मत्तवळ आहे तिची यादी करा ती सारी तुमच्यावळ ठेवतें तिनें असें म्हणायला नको कीं घावा गेला नि दशम्या गेल्या ”

“ तुम्ही जाणार कोठें ? ”

“ मला घाट फुटेल तिकडे जाईं तेवून गेल्यानंतर तुम्हाला पर पाठवीन कुठ जायच तें माझे टरलेलें नाहीं मी दत्तूकडे पाहून दिवस काडीत आहे त्याची विद्या करून मी आपली कसें तरी पो भरीन काहीं दिवस तरी सर्वांच्याच जाचातून सुटेन ’

भाडणींना माझी कल्पना बरी वाटली ! आदल्या दिवशीं मिठाबाच्या देवळात मला एक बाई भेटली होती मला रडत बसलेली पाहून तिनें जवळ येऊन माझी करुण कहाणी मोठ्या सहानुभूतीनें ऐकून घेतली होती तिचीहि कहाणी करुणच होती ती अगदीं वृद्ध होती तिचे पति तिच्याहून वृद्ध होते त्याचा एकुलता एक मुलगा नुकताच वारला होता वृद्धापकाळीं त्याचें असें कोणी उरलें नव्हतें तीर्थयात्रा करीत करीत ते पडरपुरास आले हाते दुसऱ्याच दिवशीं गाणगापुरास जाण्याचा त्याचा वेत होता गाणगापुरास उरलेलें आयुष्य ते घालविणार होते माझी करुण कहाणी ऐकून चारच्याहि डोळ्यांना पाणी आलें मी तिला म्हणालें, ‘ मी तरुण आहे मला काहीं दिवस तरी कोणाचा आश्रय पाहिजे मला तुम्ही आपल्याबरोबर न्या मत्तकडून अनायासें दत्ताचीडि सेवा घडेल तुम्ही माझी धर्माची आई व्हा मला काहीं दिवस गुत राहाण्या शिवाय गत्यतर नाहीं ’

ती बाई माझ्या म्हणण्याला कवळ झाली दुसऱ्या दिवशीं माझे भाडणींशीं आरभीं सांगितलेलें बोलणें झालें नंतर आमचें सर्वांनुमतें एक विचारानें जाण्याचें ठरलें व मी वाघापाधी करुण्यास सुखात कळी दुसऱ्या दिवशीं सध्याकाळीं आम्हीं निघणार तो भाडणींना तार आली, ‘ गासावीच फाट करमिंग ’ खालीं सही वीरे काहीं नव्हती सगळे चुचकळ्यात पडले कीं हा गोसाव्याचा बाप कोण येतो आहे पण दुसऱ्या दिवशीं टिळक येऊन उभे राहिले त्याची तार ‘ गो सेज फादर, करमिंग ’ अशी हाती म्हणजे

“मला परमेश्वराचा संदेश आहे ‘जा’ आणि मी येतां.” पण तार ऑफियममध्ये परमेश्वराला किंम त्याच्या संदेशाला कोण विचारतो? तार पाठविणाराला वाटलं गोसाव्याचा वाप येतो आहे घ त्यांन तशी तार भाडर्जीच्या हातांत दिली.

* * *

त्याचें असें झालें, टिळक वाड्ढून पंढरपुरास आले होते. वाड्ढेस आशम्मायाई शेख उमर नांवाच्या एक अत्यंत सालस, देणभीर व प्रेमळ खिस्ती वाई राहात असत. टिळक त्यांना आई म्हणत. टिळक खिस्ती झाल्यानंतर त्यांनीं दुसरें लग्न करान अशी किंयेरु खटपटी लोकांची खटपट सुरु झाली होती. मी त्यांच्याकडे जाण्याची आशा जवळ जवळ खुंटलेली. त्यांना खिस्ती होउन पांच वर्षे होत आलेलीं. खिस्ती झाल्यानंतर सहाच महिन्यांनीं लिहिलेल्या डायरींत हे शब्द आढळतात. “रात्रीं दारावरून वगी गेलीं कीं माझे कुटुंब आलें आहे म्हणून मीं लिडकी उघडून पाहलें! छांत एक बाजेपर्यंत जागलों! देवा! ह्या दीन दासावर व त्या दीन दासीवर आणि त्या अज्ञ अर्भकावर दया कर. तुझ्याच गौरवार्थ आम्हांला एकत्र कर—माझा त्रिधास आहे. ह्या आठवड्यांत माझ्या प्रार्थनेचें मला उत्तर मिलेल.” (२६ ऑगस्ट, १८९५) आदल्या त्रिर्गीच्या डायरींत ते म्हणतात, “देवा, तुझी इच्छा आहे कीं माझ्या कुटुंबानें मजकडे यों, पण मी अधीर आहे. मला क्षमा कर.” ह्यावरून टिळकांची मन स्थिति कशी वाय झाली होती हें दिसून येतें. अशा मन स्थितींतच जवळ जवळ त्यांनीं पांच वर्षे काढलीं होती. दुसऱ्या लग्नाच्या कटकटीला ते कधीं कधीं वळी पडत, पण तें क्षणमात्रच. एखादा त्यांना अशीच कोणी राळ घातली असतां व सुंदर मुळगी त्यांना दाखविली असतां त्यांनीं ‘तान्यांची माला नको मज द्या त्या सुमनाला!’ ह्या शीर्षकाची एक कविता उत्तरदायळ लिहिली. ही कविता मे १८९९ च्या ‘सुविचारसमागमां’त प्रसिद्ध झाली असून तिच्या खालीं अशी पादपीप आहे—

“पुत्रा एकनिष्ठ पतीस, आल्या विरहांतरिन पत्नीचा त्याग करून दुसरा संबंध कल्प्याविपर्यी पुत्रा गृहस्थानें सूचना केली. ह्या सूचनेला हे त्या विरहव्याकुळ, दीन व प्रेमळ पतीचें उत्तर आहे.”

हैं पर लिहिल्यानतर आठपधरा दिवमानींच वर लिहिल्याप्रमाणें टिळक मला भेटले महाराजेश्वराहून परतताना व महाबळेश्वरास जाताना ते आपल्या ह्या मातेला भटल्यावाचून व त्याच्या घरीं चार दिवस राहिल्यावाचून पुढें जात नसत आशम्मावाईंचे पति व मुलेंयाळें सर्ग गत झालीं होनीं, परंतु नावाप्रमाण ह्या मूर्तिमत आशा होत्या महाबळेश्वराहून परतलेले टिळक, आशम्मावाईंकडे उतरले होते रोन सकाळसध्यांलाळ दोघ माह्यासबधीं परमेश्वरानवळ प्रार्थना करीत एक दिवस त्यानीं फारच आग्रहाची प्रार्थना केली कीं देवा, आमच्यासाठीं नको तर तुज्या गौरवासाठीं ह्या माय लेह्यास तू आण्य प्रार्थना झाल्यावर आशम्मावाईंनीं टिळकाना दहा रुपये देऊन सांगितल कीं तुम्ही तार करा व आत्ताच्या आत्ता पडरपुरास जा लक्ष्मीवाईं खात्रीनें येणार आहेत दोघलाहि वाटले कीं टिळकानीं नगरला न जाता परस्पर पडरपुरास जावें, असा परमेश्वरी सदेश आला आहे त्याप्रमाणें टिळक निघाले व मी गाणगापुरास निघण्याच्या आधींच वारा तास पडरपुरास ते येऊन दारलल झाले

मार्गावर

टिळकांना पाहून मला फार आनंद यायला. राणगापूरचे माझे बेट जागध्या मार्गी विले. दोन तीन दिवस माझे फार आनंदांत गेले.

सखारामभाउजी कोणार्गी बोलेनासे झाले. घायको, भाऊ, भावजय, दत्तू इतकेच नाही तर स्वतःची अकरा बारा महिन्यांची मुलगी ह्या सगळीं त्यांनीं जणुं अगोला धरला. आम्हा जावाजावांना ह्याचें कारण कळेना. ते बोलेनात तेव्हां आपोधापच घरांत समाख्यांनींच मुक्याचें घत धरलें. शेवटीं टिळकांनीं बोलण्यास सुरवात केली. ते म्हणाले, "दत्तूच्या शिक्षणाची मला सोय केली पाहिजे. त्याचें शिवायचें वय आहे. एकदा का शिक्षण मागें पडलें कीं त्याचें जन्माचें नुकसान होईल. तूं मजबरोबर नगरास चल. मी तुला निराळें बिन्हाड करून देतो." मीं म्हटलें, "नगरास वशाला? येथें चा मला निराळें बिन्हाड करून. मी राहतें येथें."

"तूं असा पैजेया विडाच उचलला आहेस कीं माझे ऐकायचें नाही. आजपर्यंत मीं तुझें ऐकलें. आतां मात्र ऐकणार नाही. तुझ्या नाहीं लागून मला मुलाचें नुकसान करावयाचें नाही. आज साडेपांच वाजेपर्यंत तुला मीं वेळ देतो. तेथपर्यंत काय तें ठरीव. मी दत्तूला नेणार. तुम्हीं मला नेऊं दिला नाही तर मला दुसरे मार्ग मोकळे आहेत."

त्यांचा सूर बोलतां बोलतां वाडूं लागला. शेवटीं अगदी पंचम झाला.

टिळक किरायला गेले. मी उठून रेंवंपाकघरांत गेलें. रागांत चहुंकडून एवढम वणवा पेटावा तसें मला वाडूं लागलें. इतक्यात माजी जाऊ आंत आली. तिनें मला मिठी मारली. मग आम्ही दोघी खूप रडलों.

"वाई, मला सांगा मी तुमच्यासाठीं काय करूं? तुम्ही सांगाल तें करायला मी तयार आहे."

"तूं काय करणार? त्यांचा जय मी मुलाला नेतो नि तूं बैम दुसऱ्यांच्या घरीं कष्ट करीत."

“वाई, अयें करण्यापेक्षां तुम्ही त्यांच्याबरोबर जा कशा. तें कांहीं तुम्हांला खिस्ती हो म्हणत नाहींत कांहीं नाहीं. आणि तसाच प्रसंग आला तर इकडे पत्र टाका. मी तुम्हांला पैसे पाठवीन.”

आम्हीं दोघींनीं सरारामभाउजींना ज्ञां का म्हणून विचारलें. त्यांनीं कानांवर हात ठेवले. हेंच त्यांचें बोलणें. रत्नमाईनें मला न्हाऊं घातलें. त्या वेळेस ती एकसारखी रडत होती. एकीकडे ती बोलत होती, “आतां मी मालीच्या लग्नांत कोणाला नमस्कार करूं? माझी वाई आजच मला मेली!” वगैरे.

गाडी आली. गाडींत दिळक, दत्तू व मी बसलों. भाउजी गाडी घेतांच बाहेर निघून गेले. रत्नमाई सोपळें नेसली होती. तशीच मालीला कडेवर घेऊन ती अनवाणी गाडीच्या मागें निघाली. भाउजींना न विचारतांच आम्ही निघालों. दिळक आपल्या भावजयीची एकसारखी समजूत करीत होते व परत जायला सांगत होते. ‘माझ्या वाईला सांभाळा, दत्तूला सांभाळा’ असें ती एकसारखी बजावून सांगत होती. ते म्हणत होते, ‘तुझी ती जाऊ आहे, पण माझी बायको आहे. तुला तिच्याबद्दल इतकें वाईट वाटतें तर मला किती वाटत असेल ह्याची कल्पना कर.’ मी एकसारखी विटोबाच्या देवळाकडे टक लावून बसलों होतें. मी मनांतल्या मनांत म्हणत होतें, ‘देवा, मी आपल्या दोन्ही हातांत दोन मशाली घेऊन ह्या डोहांत उडी टाकीत आहे. तुला हवें तर तार नाहीं तर मार. पण पुन्हा जुणाला क्षरण जाण्याची वेळ आणूं नको.’ मी एकसारखी रडत होतें. दिळक जरी वरून कठोर मुदा करण्याचा प्रयत्न करीत होते तरी त्यांचें अंतःकरण स्वभावानः अत्यंत मृदु असल्यानें त्यांना आमची दोघींची स्थिति पाहून गोंडंघर येत होना. दत्तूला गाडी बसायला मिळाली म्हणून फार आनंद वाटत होता. येववेळ तेथपर्यंत रत्नमाई आमच्या मागें चटचट पाय उचलीत येत होती. पुढें गाडी जोरांत हाकलली. रत्नमाई गाडीकडे पाहात उभीच होती. थोड्याच वेळांत ती दिमेनाशी झाली. मला हुंदक्यांवर हुंदके येऊं लागले. दिळक म्हणाले, “असें काय बेट्यासारगें करतेस? मी तुला कधींच जुडमानें खिस्ती करणार नाहीं. मला तो धर्म आनडला म्हणून मी तो स्वीकारला. तुला आनडला व तूं खिस्ती झालीस तर मला आनंद वाटेल, पण मी कधीं जुडम करणार नाहीं. त्या

घर आहे. उगीच कां रद्दतेय ?” टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणे सरोखरच मला अनुभव आला. आज पत्नीस घेणे तो येत आहे. आमच्या घरांत कधीहि मांस शिजले नाही.

तीन वाजतां आम्ही नगरास पोचलों. स्टेशन जवळ जवळ घेऊं लागले तसतसे माझ्या व दत्तूच्या पोटांत धसपत होऊं लागले. गाडी स्टेशनांत येऊन उभी राहाने नाहीं तो आमच्याच डब्यापुढें नानासाहेब पेंडसे ! पेंडसांनीं मला पाहातांच विचारलें, “ मने, तूं इकडे कुणीरुडे ? ”

“ दत्तूच्या शिक्षणासाठीं मी येथें आले आहे. त्याला बरे नव्हतें. मी येथेंच घर घेऊन राहाणार आहे. ”

“ बरे आतां तूं कोठें जाणार ? ”

“ तुम्ही सांगाले येथें. ”

नानासाहेबांनीं मला व दत्तूला सामानासह आपल्या घरां पाठवून दिले. टिळक आपल्या त्रिन्हाडी गेले. नानासाहेब पेंडसे कुणालासे पोचवायला सहज स्टेशनवर आले होते.

पेंडसांच्या घराचा माझा आजचा पाटणचार कांहीं नवीनच प्रकारचा होता. घरांत गेलें तर कोणी दिसेना. येसू * लहान, ती तेवढी पुढें आली व मला विचारूं लागली, ‘ कां मावशी, कां आलीस ? ’ मी ‘ उगीच ’ म्हणून तिची समजूत केली. माझीं कोरीं लुगडीं, चोळ्या, दागदागिने, वगैरे सारें मी बहिणीच्या स्वाधीन करण्यासाठीं घेतूनजवळ दिलें. विटाळाचे कपडे धुण्यासाठीं बाजूला काढून ठेवले. ब्राह्मणानें पाणी तापवून दिलें. अंग धुऊन दुसऱ्या दिवसासाठीं एक लुगटें बिन्हाडीं मेऊन वाळत घातलें. त्रिन्हाड जवळच होतें. तें घेतूनच्या साहाय्यानें शोधून काढलें.

मीं माझा नवा संसार पाहिला. डॉ. ह्यूमसाहेबाना पडरपुराहून टिळकांनीं लिहिलें होतें व त्यांनीं एका ब्राह्मणाच्या घरांत जागा घेऊन हा संसार मांडून ठेविला होता. त्यांत ताड वाड्यांच्या जागीं कप बशा व फेटी होत्या व पळ्या ओगराड्यांच्या जागीं काटे चमचे सुन्या होत्या ! मी हे पदार्थ पूर्वीं जन्मात कधीं पाहिलेले नव्हते. मी जाण्याच्या आधीं घरवाल्यानें टिळकाना सांगितलें होतें, कीं तुम्ही आमच्या घरां घेऊं नका. तुम्हाला पायचें असेल तर तुम्ही आपलें

* डॉ. विष्णुपंत मयान्या पत्नी.

दुसरे विन्हाड पाहा, पण टिळकांनी मला हे सांगितले म्हणते. मी पेंडशांकडे गेल व ते आपल्या विन्हाडी गेले. मी आपली मनात माडे रात होते, कीं आतां काय मी व भिक्षुवाई शेजारी शेजारी राहूं. पेंडशांच्या घरी गेलें, तेथे जेवणी होऊन गेली होती. माझ्याशीं कुणी बोलेना. चुलीवर गुळान्याचें एक मोठें थोरलें पातेलें शिजत होतें. आचार्यानें माझ्यापुढें एक ताट टेरलें. त्यांत एक चतकोर वाजरीची भाकरी व मोठ ! जवळ कोणी उभें सुद्धा राहिलें नाहीं !

सकाळीं टिळक जेवायला येणार; आपल्याला कांहीं तरी केले पाहिजे म्हणून मीं सकाळींच उठून विन्हाडीं आलों. मिठावरोवर खाहेल्या चतकोर भाकरीखेरीज तीन दिवस माझ्या पोटांत अन्न नव्हतें. मीं स्वैपाक केला व टिळकांची वाट पाहात बसलों. डोक्यांत कल्याणाचें काहूर माजलेलें. घरातून दारांत, दारातून खिडकींत, अशा माझ्या एकसारख्या येरझारा चालल्या होत्या. दत्त पेंडशांकडे, मी इकडे व टिळक तिसऱ्याच कोठें. एका गावात असून संध्याकाळ झाली तरी आमच्या गाठी नाहींत. दिवसभर टिळक आले नाहींत व रात्रीहि आले नाहींत. मी सारा दिवस उपाशी होतें. बहिणीकडेहि दुसऱ्या दिवशीं रात्री अकरापयंत मी गेलें नाहीं. रात्री अकरा वाजतां पेंडशाचा शिपाई आला व मला त्याच्याकडे घेऊन गेला.

मी पेंडशांच्या घरी गेलें, घरांत मजें शांतता होती. नानामादेव ओंफियांत बसले होते. शिपायानें त्यांना सांगितलें, 'आल्या.' त्या संध दिवसात एवढा एरुच शब्द मला ऐकायला मिळाला होता. पेंडशांनी उत्तर दिलें, 'त्यांना आत घेऊन ये' मी आत आंल.

“काय ठीक आहे ना मारशी ? मग आतां पुढें काय बेट ?”

“दसूचें शिक्षण.”

“तुलाच त्याची काळजी आहे नि आम्हांला कांहीं नाहीं काय ?”

“जमें कमें होईल सर्वांनाच त्याची काळजी आहे.”

“हे तरें ना ? मग जटालपुरात जा मी तुला गाडीला पैसे देतो.”

“मला पैसे नकोत. त्याला जटालपुरची हवा सोमन नाहीं त्याच्याकरितां मी आंल आहें; ज्याच्या चित्रावर मला आपलें आयुष्य कंत्रायचें त्यालाच घे नाहीं तर मला काय होय ?”

“एर शहरांनी होईल नको. मातें ऐहून घे. मी तुला दोनी लिहून देतो दरमहा ददा रुपये पाठवीन व पुढे आणगात्र पटरीन. धीस पुतळ्या देतो.”

“तुम्हीं मला कांहीं घातें छारतां मी आले नाही. दत्तूची प्रिया व प्रवृत्ति ह्या दोन गोष्टी मजपुढें आहेत. तुम्हीं आपली सारी संपत्ति मला दिली तरी ती मला नको. मला तुम्हीं कांहींच कमी केलेले नाही. पण आतां मी मुळांच परत जाणार नाही. माझे जें कांहीं होईत तें होणे.”

“वरें तर, माझे जें कांहीं तुजजवळ असेल तें परत कर.”

“तूं मीं येतांनाच काढलें होतें व आल्यावर तें येसूच्या स्वाधीन केले. मागमग दिलेले पुरत नाही व देवानें दिलेले सरत नाही हें मी पूर्णपणे जाणून आहें.”

“तुला शहाणपणा फारच वाढावत घाळला आतां; वरें आतां एक वाजला. नीज तूं हिटा विठाना घा रे.”

“विठाना नाही. घोड्याचा खोगीर शा तिला !” आंतून आवाज आला. तो माझ्या बहिणीचा आवाज होता ! तय्यरतोच घोड्याचा खोगीर गड्यांत मजपुढें आणून टाकला.

पहाटे उठून मी विन्हाडीं आले. दोन दिवस मला दिळ्यांची किंवा दत्तूची भेट झाली नव्हती. दत्तू मायशीतडे मुखरूप होता. त्याची फाळणी नव्हती, पण दिळ्यांचें काय झालें ? आशानिरासेचा पिंगा माझ्याभोवतीं सुरू झाला. तांच दोन गडी व एक बैलगाडी घेऊन दिळक आले.

“काल तुमची किनी वार पाडिली. तुमचा पत्ता नाही. दत्तूहि नाही. ह्यांपाक सर्व फुकट रोला.”

“तुझ्यासाठीं दुसरें घर पाडिलें आहे.”

“म्हणजे ? मी नाही येत.”

“तूं येत नसलीस तरी हा घरवाळा तुला आपल्या घरांत ठेवीत नाही.”

“तें कां ?”

“त्याची सत्ता. दुसरें घर ब्राह्मणाचेंच आहे. मगळ्याची बाई भांडीं घासायला ठेवली आहे व एक गुजराथी ब्राह्मण पाणी आणायला ठेवला आहे. इतक्या भानगडी काल दिवसभर कराव्या लागल्यामुळे मला येता आले नाही.”

दत्तूला आणला. गाडींत सामान रोले. आम्ही तिथें तांग्यांत गेलों. अहून बहिणीची भेट झाली नव्हती. दुसरें विन्हाड घाटले. मीं भालपिडले केले व तिघांनीं सप्पाटून हात मारला. दिळक आपल्या घरीं गेले. तेथून त्याचें घर शंभर फडमांवर होतें. आतां आपल्याला कसलाच त्रास नाही अशा आनंदांत मी व दत्तू मुखामें शोपीं गेलो.

पण सगळींच घरवालींचा निरोप आला की, “तुम्ही आमच्या पायखान्यांत जायचें नाहीं!” पायखानेहि कर्मठ झालेले! “मग कोठें जायचें वाई?” “सार्वजनिक पायखान्यांत जा.” अडली लक्ष्मी मालकिणीचे पाय घरी. सृष्टिनियम कांहीं सोवळेंओवळें पाहात नाहीं.

वाई एकरुदा भाडीं घासून गेली, दुसऱ्यांदा येऊन सांगून गेली कीं मला भांडीं घासतां येणार नाहींत. मला जातीबाहेर पडावें लागेल. गुजराथ्याचें तर लोमनीं पाणीच वंद केळें!

आतां पाणी कोठून आणायचें? हीं तीन अपरिहार्य संकटें आलीं. आतां पुन्हा त्रिन्हाड बदलण्याखेरीज दुसरा उपाय राहिला नाहीं.

“आतां आपण फर्ग्युसन गेटच्या कपांडंटांत जाऊ.”

“तें कुठें आहे?”

“येथून जवळच आहे. तेथें ख्रिस्ती लोक राहातात.”

“मी त्याच्या शेजारीं येणार नाहीं.”

“नाहीं तर कुठें जायचें? आतां तूच पाहिलेस ना ब्राह्मणाचें ब्राह्मणत्व? ब्रह्म ज्ञानाति ब्राह्मण! हे ब्राह्मण मी तुला काहींच ग्राम देत नाहीं. तुझेच लोक तुला सोडीत आदित. त्याला मी तरी काय करूं?”

फर्ग्युसन गेटमधील त्रिन्हाडकर्मनी निचान्यानीं माश्याकरिता मरं कपांडंटां मोडले केले. तेथें एकरुद घरें तीन होती. तीं सरे आमच्या ताऱ्यांत दिलीं. टिळकांना आतां बाहेर कुठे राहायला जायचें कारण उरलें नाहीं व ख्रिस्ती लोमनीं — मला आवडत नाहीं म्हणून — आमच्या कपांडंटात येण्याचें थांबविलें. दत्त व मी दोन घरांत राहू लागलों. टिळकांनीं निसरें घर घेतलें.

हळू हळू टिळकांच्या घरीं ख्रिस्ती लोक येऊ जाऊ लागले. तेथें घरांत रोज प्रार्थना, भजन, शास्त्राचन दोन्ही साज होत असे माश्या घरांत माझे सारे देव, देवी, रागराति, तुळशी ह्याचें पूजन शपाट्यानें चाललेलें असे. त्याच्याकडे चाकर नोकर होते माश्याकडे कोणी नव्हतें. मराठे मिळेल्यात व दुसरे स्वरेनात. मठा सगळे हातानें करावें लागे. टिळक जेरायला माश्या घरीं येत.

त्या घाडींत पाणी नव्हतें मला कमेटीच्या द्यागेत जाऊन पाणी आणावें लागे. तेथला नळ स्वग सार्वजनिक होता. एक दिवस मी तेथें पाणी भरवायला गेले अमरां दोन चापा नटावर होण्या. त्या परतलीच्या व त्यांतील एकीच्या

अंगावर घरांचशीं पिसें इतस्ततः लागलेलीं दिसत होतीं. मीं म्हटलें, "बाई, जरा दूर हो, मला एवढी घागर भरूं दे." तिनें लागलीच मला उत्तर दिलें, "आज घड म्ह तिऱुडे. लय बाह्यनीन अमलीस तर आम्हांला काय ? बाह्यनीन झाली तर मंग झाली कशाळा ह्या नळ्यावर ?"

भित्तीगाईनें मी आल्यापासून अंधळण धरलें होतें. आम्ही एकत्र आल्यापरोवर जेगानें आम्हांला पुन्हा विभक्त केलें. नगरास जेग्याचा जोर अतिशय वाढला. राहुरीचे मिशनरी रे. थॅलॅटाईन हे एम्. डी. असून त्या वेळेस खंगले नांवाजलेले होते. त्यांना जेग ट्यूटीवर नगरास आणण्यांत आलें व टिकरांची त्यांचे जागीं राहुरीस नेमणूक झाली.

आतां मी आर्दी पूर्णपणें खिस्ती लोकांत राहाण्यास आलें. राहुरीस गांवाच्या पश्चिमेस खिस्ती लोकांची वस्ती आहे. ह्या वस्तीच्या पट्टीरुढे अर्ध्या फलांतावर वें. चालंटाईनसाहेबांचा बंगला आहे. ह्या बंगल्यांत आम्ही सर्व एकत्र राहूं लागलों. कंगारुटांत एक निराळी स्वतंत्र खोली होती. ह्या खोलींत मी माशा स्वैपाक व देव देव करायची. मासे सोबलेंओबलें नेहमींसारकें कडकडीत होते.

ह्या खोलीच्या शेजारच्या खोलींत चालंटाईनसाहेबांच्या मुलांची आया राहात असे. हिला सगळेजण आयावाई म्हणत. आयावाई अशिक्षित होती. पण हुसन्यांच्या सोईंगारसोई पाहाण्याचें घळण हिला इतकें होतें, कीं आतां मला त्याची फिमत कळते आहे. नारायणराव गोखल्यांची मी मुलगी, आर्दी ओवळ्या बाईच्या शेजाराला, तेव्हां साधारणतः खटके उडायला पाहिजेत परंतु तसें कधीं झाले नाहीं. तिनें आपलें खणें पणें मुळींच सोडलें नाहीं. पण सर्व कांहीं फार गुप्तीनें चाले. ती आपल्या खोलींत दोरींवर नेहमीं कांहीं वाळत घाली. तिला विचारलें काय आहे, तर म्हणे, बाई, जेगचे दिवस, तेव्हां कपड्यांना हवा पाहिजे ना लागायला. जेवतांना ती दार लावून घेई. त्याचेंहि मला आश्चर्य वाटे. कांही आयावाई, तुम्ही दार लावून कां जेवतां ? ती म्हणे अहो बाई, आमची रीतच अशी. कधीं कधीं ती जेवणाला बसली म्हणजे आंत टोकल्याचा दण दण आवाज येई. मी विचारी आयावाई तुम्ही जेवतांना टोकतां हो काय ? तेव्हां तिनें उत्तर घांव, अहो वाई घुशींचीं विळें घुजवितें, ह्या घुशींनीं लें त्रास दिलेला आहे. एकदा तर दार बंद होतें व आयावाईच्या घरांतून चमत्कारिक कांहीं भाषण ऐकूं घेऊं लागलें. कोणी म्हणे मी पाव घेईन, कोणी म्हणे मी मुंडकें घेईन ! हें आहे तरी काय ? मला मोठी चूटपूट लागून राहिली. मीं म्हटलें

आयाबाई हें काय हो चमत्कारिक तुमच्या घरांतून बोलणें येतें ? तिनें चटकन् उत्तर केलें अहो बाई, काय सांगूं ? राखेसाची गोठ लावली होती, त्यांतलें तें बोलणें.

मला कामाला बाई बांगरे कोणी नव्हतें. आयाबाईंनीं हळू हळू सारीं कामें करायला मुखात केली. केर काढला तर काप होतें हो बाई ? मला तिनें हळूच विचारावें. तिच्या गोठ स्वभावामुळें मीहि तिला तें करूं देऊं लागलें. पाणी स्वैपाक हीं मात्र माझीं मीं करीं.

नगर सोडून राहुरीस येण्याच्या आधींची एक गोष्ट सांगितली पाहिजे. टिळकांकडे एक गृहस्थ आला. त्याला खिस्ती ध्यायचें होतें. तो टिळकांना पण व मला आई म्हणूं लागला. टिळक त्याच्यावर फार प्रेम करीत व त्याली आपल्या मुलाप्रमाणें मानीत. आणि टिळकांनीं कोणावर प्रेम केलें नाहीं ? जो कोणी त्यांना भेटे त्याच्यावर त्यांचा चटकन् विश्वास येथे. माणसाची खरी परीक्षा मला आहे असें त्यांना वाटे. उलट मला वाटे माणसाची खरी परीक्षा मला आहे. हा माणूस मला एक लफंगा वाटे तर टिळकांना तो एक देवदूत वाटे.

आमच्यानरोबर तो राहुरीलाहि आला. तेथें त्याचा बाहिस्मा झाला. पुढें थोडे दिवसांनीं टिळकांनीं त्याला विसापूरला कमलेसें काम लावून दिलें. त्याला मी पाणी प्यायचें भाटें, कांहीं फराळाचें व अंधल्या पांढल्या देउन वाटेला लावलें.

एक दिवस टिळक कांहीं कामाकरतां नगरास गेले. ते येण्यावर दुसऱ्याच दिवशीं त्यांचें पत्र आलें, कीं आपल्या घरची चोरी झाली आहे. नवळ वाटणें, कीं घर कोठेंच फोडलेलें नाहीं. कुळपें जतींच्या तशीच आहेत, दारें सर्वां बंद आहेत पण पापखान्यांतल्या टिनपाटापासून एकूण एक सर्व सामान गेलें आहे. पत्र वाचतांच मला टिळकांच्या मानसपुराचा संशय आला. हें काम दुसऱ्या तिसऱ्या कोणाचें नसून ह्याच मामत्याचें आहे असें मी मनारतीं ठरविलें. टिळक लौकरच परत आले. त्यांनीं यंत्र्याच प्रेस्ताविक छोणकड्या घापा मला दिव्यानंतर हळूच म्हटलें देवदीं चोर सापडला

मी आश्चर्याप्रमाणें विचारल, “सामान सापडलें का ?”

“तुं अती उत्तारीळरगा करूं नको. मी सर्व कांहीं तुला सांगलों.”

“बरे सांगा.”

“आग तो आरडा मुळगा विमापुरात आहे ना? तो दोत्रा म्हणून मरं
 व्हाई निळांनं नाही तर एक पुत्रस तांच्या हातीं छागळा नगना.”

“म्हणजे तों व्हाई पोलीसविडीत झाला आहे की पाव?”

“नाही ग घोरानें वेडी चोरी आणि आरट्या गांवांचे भांडें घेऊन गेडा
 घेस कावातां विळखळा तेथें से छानें भोळखळें घरला त्याचा हात आणि
 दिला नेऊन पोलीसांत न काय रिती हुंसार लागून!”

“तुम्ही व्हाई म्हणा पण घोर पोळगाट साटणें आणि टिनपात्र नेऊन पाव
 कागार? हा धोरी तरी नाहितीं नळा भामटा भमटा पाहिजे हा निनया
 चोराळा काय कायच्या?”

“तुगा काय टाऊरु! खोर हाजेमुद्दा पैये परगात”

“पर मग पुढें काय झालें?”

“पुढें काय? त्याचें पत्र आलें आहे, की दहा रुपये पाण्या सामान मादया
 कायान घेतलें आहे पैये येतांच घेऊन येतो”

“मग त्याला का आतां पैयेदि पाडयायचे?”

“तर! हीं वामें का पुढें पैसायाचून होतात? पळ, नाही तर मीच जाऊन
 सामान आणतो दे पैये”

मा पैये आणण्यास आतल्या सोलींत गेलें दिळकाचा हाच नियम चालू
 होता भामट्या घरात नेहमीं वाहेरचीं माणसें वसलेलीं जमून आणि घरांतल्या
 गोष्टी वेगळ्या व वाहेरच्या वेगळ्या असं कधीं नये मी आत आल्यावरचें
 निळाचें घोलणें मला स्पष्ट आत पेशू येत होतें

“चोरी त्यानेच केठी हें घूमरून विळया आणल्या चार गाठ्या आणून
 त्यात मरें सामान भरलें लोहारणीने विचारलें, ‘सामान कोडें चाललें?’ तर
 तिला सांगितलें, दिळकनीं मला मुद्दाम राहुरीहून सामान आणण्यास
 पाठविलें आहे”

मी हें सगळें ऐकत होतें पण व्यवहारज्ञानाचा मनपरळ पुष्कळ सांठा
 असल्यानें मात म्हटलें, “हरकत नाही एवढें मोठें सामान दहा रुपयात परत
 मिळतें आहे ना? जाऊं या दहा रुपये गेले तर” मी वाहेर पेंऊन दिळकाच्या
 हातात दहा रुपये ठेवले

टिळकांनीं ते दहा रुपये नगरास नेऊन त्याच्या स्वाधीन केले व त्याला सांगितलें मी पुढें जातों. तूं सामान घेऊन ये. टिळक परत आले. मी म्हणालें, 'सामान ?' ते म्हणाले, 'येतें आह्मे मागून.' मी म्हणालें, "तुम्हीं सारा संसार त्याला दान केला. त्याची दक्षणा राहिली होती ती आतां देऊन आला वाटतं !"

पण टिळकांना तो आपलें सामान घेऊन येणार अशीच पुष्कळ दिवस खात्री वाटत होती. आला नाहीं कधीं तो !

घोट विपाचा कीं अमृताचा ?

सिस्ती शात्यापासून टिळक उन्हाळ्यांत महाबळेश्वरला जाऊन तेथें युरोपियन व अमेरिकन मिशनरींना मराठी शिकवीत असत. ह्या शिस्तवण्याचें त्यांना बरेंच उत्पन्न होत असे. ह्या वर्षी त्यांच्याबरोबर मी व दत्त होतो.

टिळकांनीं वाईस आपल्या आईला—म्हणजे आशम्माबाईंना—आम्ही घेतो म्हणून लिहिलें व त्यांनाहि आमच्याबरोबर महाबळेश्वरला घेण्याचें आमंत्रण दिलें.

टिळकाचे नोकर चाकर, घरवाला वगैरे कधीं बदलत नसत. ते महाबळेश्वरला येऊं लागल्यापासून सैदूमिस्तरीचें घर घेत. ह्याहि वेळेस त्याला त्यानीं आधीं पत्र लिहून ठेविलें होतें. सैदूभाईंनीं सर्व तयारी अगदीं जय्यत करून ठेवली होती. वाड, त्रिडाना, दूध, तूप, दही, लोणी, भाजीपाला, सरपण इतकेंच नाहीं तर ह्या दाढीदीक्षितानीं पाणीसुद्धा भरून ठेविलें होतें ! स्वैपाकच फाय तो करायचा राहिला होता.

घरवाल्यानें घर उघडून दिलें. सामानसुमान गाड्यांतून काढलें. विहीर घरापासून बाहेर चार हातावर सडकेच्या बाजूलाच होती. पाण्याची सोय पाहून माझ्या तोंडाला पाणी सुटलें. मीं पाणी शेंदलें. गार पाणी, थंड हवा व गोड अन्न. मनहि शांत, तेव्हा आम्ही मोठ्या आनंदांनें जेवायला बसलो. टिळक व आशम्माबाईं पुरा पंक्तीला बसलीं. त्यांना मीं वाडून दिलें व मग मी आणि दत्त त्यांच्यासमोरच दुसऱ्या पंक्तीला बसलो.

जेवताना मी विहिरीचडल माझा आनंद व्यक्त केला. हा विषय निघेपर्यंत आमचें जेवण मोठ्या सुरासमाधानानें चाललें होतें. पण पाण्याचा विषय निघताच डोळ्यांना पाणी व अन्नान विप अशी स्थिति झाली. टिळक म्हणाले, तूं स्वतः पाणी शेंदून आणायचें नाही. तें मला शोभत नाही. मी ब्राह्मण पाण्याला ठेवतो. माझ्या पोटात धरस झालें. नगरचा अनुभव अगदीं ताजा होता

सभोवतालीं सारी बस्ती धावड मुसलमानांची होती. आम्ही जातीचे ब्राह्मण । आमचे सोयरे मुसलमान । अशी आमची स्थिति होती. उद्या ब्राह्मण कोटला

गिळायला? आणि टिळकाना तेथें ब्राह्मण शोधित वसायला वेळ तरी कोठें होता?

तरी मला अजून आधार वाटत होता मननवळ अजून दोन घागरी भरलेल्या होत्या रात्रीची जेवणी झाली दीड घागर पाणी उरलें रात्री माझी झोंप पाणी शोधण्यास गेली ती पदाटे चारला घरी आली जागी झाल्यावर पुढें पाण्याची दीड घागर दिसू लागली सारा दिवस मोठ्या वृष्णासारखें वागूनहि सध्याकाळच्या दतूला व मला पुरेल इतकेंच पाणी राहिलें डोक्याचें पाणी पुष्कळ वाहात होतें, पण त्याचा काय उपयोग?

टिळक म्हणत आन तू हें पाणी पी मी उद्यापासून दुसरी व्यवस्था करों मी म्हणे एकदा प्यालें म्हणने प्यालें, मग काय राहिलें? नैहमीप्रमाणें जेवण्यास वसलें कठ दाटून घेतच होता कसें तरी अथें जेवण उरकलें घास घशात अडकला, टिळक म्हणाले, शरीर रक्षी तो धर्म शिवाय पाणी चार हात वाडिलें कीं त्याचा विणळ जातो, असें हिंदुधर्म सागतो, तू हें पाणी पी

मी मुसलमानाच्या हातचें पाणी तोंडाजवळ नेलें हो नाहीं करता करता डोळे घट्ट मिटून एक घाट घेतला, तो भात पार वेळ घुटमळल्याच नाहीं ताबडतोब पोंगत होतें नव्हतें तें धेऊन जोशनें बाहेर आला त्यामुळें जेवणी तेथेंच आटोपली.

मला सडकून वाप भरला मी अथरुणावर पडल्या पडल्या उशीला न्हाऊ घालीत होतें टिळकाना आता फार चोरल्यासारखें झालें होतें मी मनातल्या मनात दाहो फोडून देवाला म्हणत होतें, “देवा, आज मी हें काय केळें? आन माझे पूर्वज मला स्वर्गांत काय म्हणत असतील? ह्या पापाचें मला कोणतें प्रायश्चित्त भोगावें लागणार आहे?” अशा एक ना दान हजारों विचारांनीं माझे मन व्यग्र होऊन गेलें होतें

टिळकच्या प्रार्थनेला उत्तर आलें त्या वेळीं माझे डोळे मिटलेले होते परंतु एकदम प्रकाश पडल्याप्रारखा मला मास झाला माझी तळमळ नाहींरी झाली व पूर्वी कधीं डोऱ्यात आले नव्हते असें विचार आता मज्या डोक्यात येमान घालू लागले माज्या मनाला जखडून टाकणाऱ्या जातीभेदाच्या साणब्या खळाखळ सुटून पडल्या एना सुटकीसारखें हें झालें त्या वेळेस माझ्या मनात अलेले विचार फार स्पष्ट होते “देवानें जाती केव्हा का माणसानें? देवानें केव्हा असल्या तर माणसानाणसत कधीं तरी परक ठेवला अमता ना? जन्म, मरण, हाद, मांय, बुद्धि, थरें वार्हट नाणण्याचें सामर्थ्य, सुखदुःख हीं सर्व, सर्वच

मानवजातीला सारखीच आहेत ना ? आणि मनुष्य प्राण्यांत जर देवानें जाती केल्या तर त्याच देवानें प्राणीसृष्टींत कां निरनिराळ्या जाती केल्या नाहींत ? माहण बैल, शूद्र बैल, बंद्य कावळा, अतिशूद्र कावळा, असले भेद पशुपक्षांत कोठें आहेत ? माहण व शूद्र ह्यांत कोठें फरक आहे ? शूद्राच्या शिरीं नदीचें शिरा नाहीं कीं घ्राहणाच्या कपाळीं महादेवाचें लिंग नाहीं. आजपासून मी 'कोणाला हळकें मानणार नाहीं. ह्यापुढें मला सर्वं सारखे आहेत. आजपासून माझ्यांतला जातिभेद समूळ गेला. ह्यापुढें मी सर्वांच्या हातचें राहिन. सर्वांच्या हातचें पिंझन. मीं माझे विचार टिळकाना सांगितले. टिळकांची जेव्हां खात्री पडली, कीं मी खरोखरच मनापासून सांगत आहे तेव्हां त्यांना फार आनंद झाला. आश्रामाचाईंनीं स्वैपाक केला व आम्ही सर्व मोठ्या आनंदानें जेवलो परजातीच्या हातचें अन्न खाण्याचा माझा तो पहिलाच प्रसंग होता. पण पाणी प्यालें तेव्हां माझी जी स्थिति झाली ती अन्नसेवनानें झाली नाहीं. आश्रामाचाईं मूळच्या मुसलमान होत्या

टिळकांचा संसार पुन्हा नव्यानें सुरू झाला. आतां खाण्यापिण्याचा प्रश्नच राहिला नव्हता. मी जरी सिस्ती झालें नव्हतं किंवा सिस्ती होण्याचा माझा वेतहि नव्हता तरी माझ्यांतला जातिभेद सर्वं लयाला गेला. त्यामुळे आमचे जे दोन निरनिराळे संसार इतके दिवस होते ते जाऊन दोघांचा एकच सत्पार झाला. माझ्या मूर्तेपूजेला टिळक धडपळा करीत नसत व त्यांच्या प्रार्थनेच्या वेळीं मी तेंच जाऊन नियमानें बसत असं.

टिळकांची हांस कधीं लाजली नाहीं, कधीं एका बाजूला बसली नाहीं. पैसे असले, कीं लगेच चहूकडे ती चागडायला लागे त्यांनीं लमाच्या वेळीं फिन्नीरीची माळ माझ्या गळ्यांत घातली होती व मीं बेफिन्नीरीची माळ त्यांच्या गळ्यांत घातली होती.

महायज्ञेश्वरांत मिळालेला पैसा महाबळेश्वरांतच खळास करण्याचीं टिळकांच्या घुर्णांत पूर्वाचिन्ह दिसूं लागलीं. वायको मुलगा आलेलीं पैसाहि हातांत मुबळक खेळतो आहे. तेव्हां टिळकांनीं खरेदी करण्यास सुरवात केली. आधीं संसारोपयोगी सामान आलें. कपड्या, चमचे, काटे, सुन्या, शुगर पॉट, मिल्क पॉट, बटर पॉट, कितल्या, सूप हेटी, डिनर हेटी, फ्लॉवर पॉट, तोंड घुण्याच्या गिट्या ! सर्वं थाट नव्या तऱ्हेचा ! तसेंच पुष्कळसें वेतांचें सामान त्यांनीं घेतलें. कोण्या सामानाचा काय उपयोग करावयाचा हेंदि मला ठाऊक नव्हतें व

त्यानींहि त्या गोष्टींचा विचार केला नाहीं नवीन सत्ता माडला तो माडल्या नंतर त्याची दृष्टि कपट्याकडे वळली स्वतःला नवीन चार सूट केले मलाहि दोन गाऊन केले ! मी म्हणे, “अहो, हें काय करता ? दोन लुगडीं का नाहीं आणलीं यापेक्षा ? ते म्हणाले, “तुला सायकॉलॉजी कळत नाहीं मनुष्यान याहीं हौसेनें केलें की त्या वेळेन तरी त्याचा हिरमोड करू नये ”

प्रत्येकाला बुटाचे तीन जोड करविले माझ्या एकटीच्या बुटाचें थिळ चोरीस रूपये झालें ! मीं कधीं साधा जोडाहि जन्मात पायात घाललेला नव्हता

निधेपर्यंत मिळालेला सर्व पैसा खर्च झाला होता आणलेल्या सब सामानाच निघताना सैद्रूमिस्तरीला दान करण्यात आलें त्याचें घर पुढच्या वर्षासाठीं आयतें ‘फर्निशड’ झालें अर्थात् ‘फर्निशुड’ म्हणून पुढच्या खेपेपासून आम्हाला त्या घराचें भाडहि अधिक घाव लागल अमो महाप्रलेधराचे दिवस फार सुखाचे गेले गमताचे गेले

आम्हीं महाप्रलेधर सोडलें तेव्हा सर्व सामान जगदीं खुटमुगीत व वेतावाताचें होतें दोन टूका, दोन ब्यागी व एक थिछाना जाताना नुसत्या सामानालाच एक वेगळी बैलगाडी लागली होती एण वेताना एका ताग्यात आम्ही सर्व व आमचेऱोरोर आमचें सामानहि जगदीं व्यवस्थितपण भावलें ! महाप्रलेधरची हवा मानवली असली तर फक्त शरीराला व मनालाच सामानाला नाहीं, इतकें तें रोडावलें होतें

आम्हीं थोळत, विचार करीत, बेत ठरवीत वाठारजणळ आलां वाठार तीनचार मैल राहिलें तेंचें एक पूळ आहे खाली पाणी असून तेंचें बैलगाड्या, तागे सुन्तात जवळच विपुरडें म्हणून रोडे आहे

आम्हीं तेंच उतरून फराळाचें सोडलें पोटभर फराळ वेत्यापर निघून दत्तूला घेऊन इकडे तिकडे फिरू लागले माझ्या मनात नगरचे पुढचे वेत येत जात होते

माझ्यापुढें अज्ञाच्या दोन तीन टोपल्या पाहून हळू हळू भिरारी लभू लागले मीहि घोरणी नगर माल घाजूला काडून ठेवून बाकीच्या अज्ञाचा मीं दानधम मुरू केला त्या भिक्क्यात कांहीं मुली होत्या एकीला मी विचारलें का ग, तू मीक कां मागनेस ? ती म्हणाली

“ याई, मला कोणी नाहीं ”

“चल येतेस का माझ्याबरोबर ?”

आमंत्रण मिळतांच ती तयार झाली. जेवढी भीरू जमली होती तेवढी सोबतणीला देऊन टाकून व तिच्या फातांत काहीं सांगून ही मज्जत्रळ येऊन बसली.

“तू रडणार नाहीस ना ?”

“नाहीं.”

“तर अंग धू. तुझे धोतर दे टाकून नि हें लुगडें नेस. ही चोळी घे.”

तिनें माझ्या सांगण्याप्रमाणें केव्हावर तिच्यात मितीतरी फरक दिसूं लागला. मुलगी काळीसावळी पण नार्बीडोळीं नीटस असल्यानें ही पांच मिनिटापूर्वी येथेंच भीरू मागत असेल असें कोणीं म्हटलें नसतें. तिचें वय बारा तेरा वर्षांचें असेल.

“तुझे नांव काय रा ?”

“माझे नांव नकोशी.”

“तू मला हवीशी आडेस. तुला मी हौशी म्हणत जाईन.” हा नामकरण-विधि होईपर्यंत टिळक दत्तूला घेऊन परत आले. आम्ही दोघी मायलेकी बोलत घसलो होतो. त्या घापळेकांना वाटलें ही कोणी वाटसरू असेल. पण माझेच लुगडें तिच्या अंगावर पाहून व बोलण्याच्या धोरणावरून टिळकांनीं विचारलें, “ही कोण ?” मी त्यांना “ही मुलगी आहे” म्हणून सांगितलें.

“तें समजलें, पण ही मुलगी कोणाची ?”

“आपली.”

“आपली ? आपली म्हणजे ? हा काय गोधळ आहे ?”

“हिला कोणी नाही. दुष्काळानें हिची फार वाईट स्थिति झाली आहे. अशीच भीरू मागत ही कोणाच्या तरी बळचणीला पडते. तिची दृष्टा आपल्याबरोबर घेण्याची आहे. मी तिला घेतली.”

“बरं काहीं रक्त नाही.”

अशा कामाळा टिळक कधींच नाही म्हणाले नसते अशी माझी खात्री होती. इतर वेळेस नसले तरी असल्या परोपकाराच्या कामात आमचें दोघाचें नेहमीं एकमत होत असे.

विचारल त्यांना माझ्या तोंडून सर्व हकीकत ऐकून मोठा आनंद वाटला दुसऱ्या दिवशी मी, दत्त व हौशी ह्यांचा वासिस्मा राहुरीच्या दवळात (चवमध्यें) झाला त्याच वर्षाची आणखी एक सस्मरणीय गोष्ट म्हणजे माझ भाषण अहमद नगरास दर दिवाळींत ऐक्यमभा म्हणून एक मोठा सभा भरत अस ह्या सभेला नगर, सातारा, सोलापूर वगैरे निरह्यातून खिस्ती लोक जमत व तिला एक प्रकारचें यात्रेचें स्वरूप येत असे खुद्द नगरच दीड एक हजार स्त्रीपुरुष व घोहेरचे चार पाचगें असा दोन हजार समान सहज जम नगरचें जुनें देऊळ अगदीं गच्च भरून जायचें

त्या दिवशीं तर अगदीं दारापिडक्यातूनहि लोक होत टिळकाची वायको बोलणार म्हणून ज्याला त्याला कुतूहल वाटत होतें टिळकाना फार हांस कीं आपल्या वायकोनें कोणी तरी मोठें व्हावें लखिमा, कत्रयित्री, वक्ती तिनें वनाव व ह्या दिशेनें ते नेहमीं प्रयत्न वरीत आधीं आधीं त्यांना त्यापैकीं पहिल्या दोन बाजतींत अगदींच निराश व्हावें लागल, पण मग त्यांना माझ्याबद्दल फार आशा वाटू लागली असो वक्ती बनण्याचा माझ्यावर हा पहिलाच प्रसंग ज्या वाईनें दिवा लावला नाहीं ती आवा पाहाण्यास जाणार ? ह्यापुढीं भाषण करणें तर बानूलाच राहिलें पण मीं तें एकलेंहि नव्हतें एक राजतरदगावला वक्तृत्व समारंभ झालेला मला माहीत पण त्यात मजकडे काम होतें स्वंपारिणीचें व वादपिणीचें !

मला टिळकांनीं भाषण लिहून दिलें होतें व तें पाठहि करून घेतल होतें किती तरी वेळ त्याची सया दिली रानात दोघानींच जाऊन मीं त्याच्यापुढें तें मोठ्या स्वरात पाठ म्हणून दाखविलें होतें अशा रीतीन तयारी तर अगदीं अवाडच्य झाली होती अत्येक वक्त्याला दहा मिनिटें देण्यात आलीं होती माझ्या आधीं दोन चार भाषणें झालीं होती मान नाव निघताच मीहि पुलपिंवर मोठ्या पेटीनें जाऊन उभी राहिलें पुढें लोकांचा अफाट समुदाय पसरला होता अगदीं पुढें पहिल्याच थरवर डों हून बसल होते माझा पोपाव होता तोच होता म्हणजे नथ, शुगळ्या, कुडू, कामोदगाच उगडें असा थाट होता

प्रार्थना करीत होते कीं, "देवा, हिच्या वॉहून चार शब्द तरी निघू देत!" कोणी पाण्याचा पेल आणून ठेवला, कोणी लवंगा आणून ठेवल्या. पण मला मुर्खी फोरटच पडली नव्हती तर मी ह्यांच्या उपयोक्त तो कसा काय करणार! कोणी मनांत म्हणत हिच्या हातांत कागद आहेत ते हिच्या वाचण्याची तरी बुद्धि होयो. दुसऱ्या हातांत रुमाल होता. पण तोहि तोंडाकडे जाईना. रुमालाची संय नाहीं व कागद वाचण्याची आठवण नाहीं! माझ्या मागून आणली बरीच भायणें प्हायचीं होतीं. तेव्हां हें. ह्युम माझे आभार मानण्यासाठीं उठले. इतक्यांत मला वाचा फुटली व मी इतकी घडघड व अस्त्रलित बोलूं लागलें कीं माझे भायण ऐकून सर्व लोक चकित झाले. भायण संपलें. पण माझे मन म्हणे कांहीं तरी घुसून राहिलें. कागदावर दाग पडला होता तेपलें भायण राहिल्यासारकें वाटलें. शेवटीं पाठ केव्याच्या यादरेचें मी घोललें! मांढें प्रसंगावधान राखलें! मी म्हणाले, "मला जें सांगावचें तें मी सांगून टाकलें. आतां व्हांवील जें कांहीं सांगावचें राहिलें असेल तें आपले प्रिय मिस्टर टिळक सांगतील!" मी जागेवर येऊन बसलें. माझ्या जागीं पुढपिटवर टिळक दिसूं लागले. ते म्हणाले, "मला सांगावचें हिनें कांहींच ठेवलें नाहीं." घरीं आल्यावर मी त्यांच्यावर फार रागावलों. मीं त्यांना सांगितलें इतपर मीं कोठें बोलों असें तुम्हांला वाटत असेल तर मी पाठ करून बोलणार नाहीं. मला माझ्या मनाला वाटेल तसें धोलेन.

मला सभाधीट जर कोणी केलें असेल तर तें दिस्ती श्रोत्यांनीं. त्या दिवशीं माझ्या पहिल्या भायणांत नऊ मिनिटें हा एवढा मोठा समाज जो इतना शांतपणें बसला त्यानेंच माझी भीड चेंपली. ह्या समाजांतील श्रोत्यांची सभेतील वागण्याची दिस्त कमाळीची सहानुभूतीची व शान्ततेची असते.

दिस्ती शाब्दानंतर निघुना दिस्ती होण्याचे वेध लागतांच महाराची मुलगी मीं माझ्या घरांत आगदीं स्वतःची मुलगी म्हणून घेतली. ह्यानंतर नगरात आल्यानंतर टिळकानीं भिक्ष्या नावाचा एक महाराचा मुलगा घेतला. नंतर एक मासाची मुलगी घेतली. मला तिची दया आली म्हणून तिचे नाव दया ठेवले.

आईच्या मागे माझी धीण मला माझ्या आईच्याच जागीं होती. पण ती स्वभावानें तिच्या प्रेमळ तितकीच अभिमानी होती. गांवांतल्या गांवांत ती आगून तिची माझी गांठ नव्हती. दृष्ट्या मुर्खीत तिला पाहिली तेवरीच, "तिला

आम्ही पिपुरढ्याहून निघालो. सामानसुमान तांग्यात ठेवले. आम्ही तांग्यात बसलो. पण मुलगी तांग्यात बसायला तयार होईना. ती तशीच तांग्याच्या मागे पळू लागली ! आम्हांला फार वाईट घाटले. तागा इवू इवू चालविला. जोडा खाली टाकला. तो ती पायात घालीना. शेवटी अनर्गळी तीन मैल तांग्यामागे पळत पळत ती आमच्याबरोबर स्टेशनपर्यंत आली. आम्ही स्टेशनत पाय टाकवाच गाडी सुटल्याची घंटा झाली. टिळकानीं घाईघाईनें सर्वांचीं तिकिटें काढलीं.

गाडी चालली तशी माझी विचारमालिकादि वाढत होती. ही मुलगी घेतली खरी. पण ही कशी वागेल, सरकटें अंताला लावील का घरात कोठें पिंकी टाकील, का थुकेल—एक ना दोन हजारों विचारांनीं मन व्यग्र झालें वाटेंत दोन दिवस टिळक पुण्यास राहिले व मी मुलाना धेऊन पुढें नगरास आले परत आल्यावर त्याच्या नेहमींच्या कापडाच्या दुकानदारानें त्याच्यापुढें कापडाच्या बाकीचा हिशेब ठेवला व हद्दूच पैसाची गोष्ट काढली. टिळकानीं पैसे पठवून देतो म्हणून सांगितले. घरीं येऊन हौशीरिता मीं काहीं उधार आणले का म्हणून विचारले. मीं काहींच आणले नव्हते, तेव्हा नोकराचा संशय आला. आम्ही आल्यापासून तो आलाच नव्हता. टिळक त्याच्या घरीं गेले. त्याला पश्चात्ताप झाला, तो रडला. टिळकाची त्यानें क्षमा मागितली. झालें. टिळकानीं घरीं येऊन माझी समजूत केली, “ मीं त्याला खूप धाक घातला आहे कीं जर का पुन्हा असें केलेस तर तुम्हातच घालीन ! पुन्हा माझ्या कानावर असें काहीं आले तर याद राख, माझ्याशीं गाठ आहे. ”

“ का मी सांगत होतें ना ह्या खेळावर इतका विश्वास टाकू नये म्हणून ! त्याला पोलीसच्या स्वाधीन का नाही नेला ? ”

“ गरिबीमुळे त्याला मोह पडणें साहजिक आहे. शिराय त्याला आता मी प्यागळी धमकी दिली आहे. पोलीसच्या हवालीं करून आपला कोणता पायदा आहे ? उगीच खर्च आणि वेळेचा व्यय. नाहीतरी आपले पैसे कुठें खर्च होत नाहीत ? त्या विचान्याला कुठें उगीच गुतवून टाकायचें. शिराय तें सारें निवून घे खोजनहि बसला आहे. मी त्याला चांगली धमकी दिली आहे. ”

मी त्याला धमकी दिली आहे हें पाहूनच चालूच होतें. पण हें उगीच दाखविण्यापुरतें होतें. परी गोष्ट म्हणजे तो रडला आणि हे विस्वळले.

महायज्ञेश्वराहून आम्ही परत आल्यावर एक दोन महिन्यांनीं हो. बालंटायन-साहेबांच्या आमजगावरून चार दिवस राहुरीस गेलीं होती. राहुरीस आम्हांला एक लहानम घर चार दिवसांसाठी दिलें होतें. जेवण हो. बालंटायनसाहेबांकडून वाढून येत असें.

राज सकाळ-संध्याकाळ आमच्या घरीं शास्त्रवाचन, पोथीप्रार्थना, भजन हीं होत. भजनांत टिळक आपटीं प्रेमळ पद्यें तयार करून म्हणत. प्रार्थनेला महर्मींच शेजारयाजारची मंडळी जमत. जमलेली मंडळी आपल्याला आयदत असेल ते शास्त्रवाचन म्हणजे 'वायबल म्हस' म्हणें. राहुरीला आल्यावरहि हा नियम पुकळा नाही. मी व दत्त शिंदु होतों तरी आम्ही नियमाने टिळकांच्या प्रार्थनेला बसत होतों. मला प्रार्थना आवडू लागली. आपण आपल्या हृदयस्य परमेश्वराशीं बोलणें म्हणजे एक नवा आल्हादजनक अनुभव मला वाटूं लागला. बायबलचीहि पेंकून पेंकून मला पुष्कळ माहिती झाली.

दिवस शनवारचा होता. अशीच प्रार्थनेला मंडळी जमली होती. जमलेल्या सर्व खिस्ती लोकांनीं शास्त्रवाचन म्हटलीं, दत्तूवर पाळी आली. त्यानें 'देव प्रीति आहे' हें शास्त्रवाचन म्हटलें. मजवर पाळी आली तेव्हां मीं 'हे देवा, मज पाप्यावर दया कर' हे शास्त्रवाचन म्हणालें.

टिळक म्हणाले,

"तुझ्यावर देव कधीच दया करणार नाही."

"कां नाही करणार?"

"तुशी जर खिस्ताच्या ठायीं भक्ति असेल आणि ती असून तूं त्याच्यापासून दूर राहूं लागलीस तर ती प्रतारणा त्याला कशी आणडेण? तो तुजवर कशी दया करील?"

प्रार्थना झाल्यावर मी उल्लेख घेतलों. बालंटायनसाहेबांच्या बंगल्यावर गेलें मला पाहून माझेच चकित झाले.

"साहेब, उघां आहे रविवार. माझा, दत्तूचा आणि हांशीचा उघांच्या उघां वासिरमा झाला पाहिजे. शाखाच्या परीक्षेत मी उतरलें नाहीं तरी माझा खिस्तावर भाव आहे. मी का खोटें बोलतें आहे?"

साहेबांनीं व मीं तेंपेंच प्रार्थना केली व दुसऱ्या दिवशीं आमचा वासिरमा होण्याचें ठरलें. मी आनंदांत घरीं आले. कोठें गेलें होतें म्हणून टिळकांनीं मला

खोर्गार घा निजायला ” हे जे नगरास आल्यावर तिच्या तोंडचे शब्द ऐकते तेवढेच. आम्ही आल्यावर ती आजारी पडली ती आमच्या यातिस्म्याचे वृत्त ऐकून अघरणाळाच खिळली. तिच्या मानी स्वभावाची व प्रेमळ स्वभावाची सांगड घालणे मोठे कठीण होते. ह्या दोन वृत्तींचेच तिच्यांत अंतस्म तुमुळ युद्ध घालून तिला हें दुःखणें आले होत. नानासाहेबांचेहि मजवर मुलीप्रमाणे प्रेम होतें. परंतु बायकोमुळे त्यांनींहि आमचें नांव सोडून दिलें होत.

ह्या सुमारास मला गोंवर आला. हें कळतांच नानासाहेबांना राहवेना ते फोणाला न सांगतांच चोरून मला भेटायला आले. एकमेकांना पाहातांच आम्हां दोघांनाहि सुरतदुःखाचे रूप हुंदके आले. ते यराच बेंळ बग्लें मीं त्यांना म्हटलें माझी व माझ्या बहिणीची भेट करवा. मावशी, तें शक्य नाहीं. तुझ्याविषयींच्या दुःखांत धारस्माईच्या चितेची भुपारी पडली आहे.

माझ्या आठवणींत त्यावेळपर्यंत माझ्या बहिणीच्या आयुष्यांत तिला चिता काळज्या कधीं कराव्या लागल्या नव्हत्या. पण आतां एकसे दो भले असें झालें पाठची वहीण व पोटाची मुलगी पण ह्याच दोन सुन्या तिच्या गळ्यावर ठेवण्यांत आल्या होत्या.

जावयाने घरांत एक बाई आणली. पैसा कटालाच्या दुकानीं जाऊं लागला. नोकरी गेली, घास्ला अखंत जांच होऊं लागला आणि त्यांच्या उदरभरणासाठीं नानासाहेबांना दरमहा बरीचशी ठराविक रक्कम पाठविणे भाग पडूं लागलें. इतके करून पुन्हा मुलीला सुख नाहीं तें नाहींच. ह्या सान्या संकटाच्या भोवऱ्यांत सापडून माझी बहीण अगदीं भांगवून गेली. मी क्षिप्ती होण्यापूर्वी ती घरांतल्या घरांत फिरत तरी होती. पण माझ्या यातिस्म्याचें वृत्त वानीं पडतांच तिनें अघरून धरलें.

नानासाहेब घरीं गेले. गोवरांतून उठल्यावर एक दिवस मला नेण्यासाठीं त्यांच्याकडून तांगा आला. मी गेल. धारस्माई माझी वाटच पाहात होती. आमच्या भेटींत उन्हापावनास पूर्ण भरती आली. आमचें प्रेमच तसें होते. मी मावशी ती माची. पण ह्याच नात्यांत मैत्रीची भर पडली होती व तिच्या दुःखानें तर तिला आतां कोणी तरी अगदीं जवळचें पाहिलेच होतें. माझ्यावांचून पोटातलें भोळण्याम तिला हुमरें कोणी नव्हतें. तेव्हां इसण्यावांचून व रडण्यावांचून त्या दिवशीं आम्हांला दुसरें कांहींच करतां येईना. असा स्थितिंत पुष्कळ वेळ

गेल्यावर ती आंतल्या खोर्तीत आपल्या आईकडे गेली व मी आल्याचें तिनें तिला सांगितलें. मी आल्याचें कळताच भिजूताईनें भिंतीकडे तोंड फिरविलें घास्माईनें तिची फार मनधरणी केली पण ती काहीं बोलना. ती निजली होती त्या माद्रीवर दुसऱ्या दालनात धारून मला गेलें. मी तेथून डोकावून पाहिलें मी काय पाहात होतें ! नानासाहेबानीं सांगितलें तें खरेंच होतें ! ' तिचें उद्याचें मरण तूं आजला ओढवून घेशील.' त्याचे हे शब्द मला सारखे भेडसावूं लागले. मी पाऊळ न वाजवता तिच्याजवळ गेलें व हळूच तिच्याकडे डोकावून पाहूं लागलें. धारू तिला म्हणाली मावशी आली आहे. पण तिनें तोंड कळविलें नाहीं. नुसतें जाताना एवढें म्हणाली, " त्या महारणीच्या पदसात टाका काहीं करी. "

ते दिवाळीचे दिवस होते. आणि आईनें सांगण्याच्या आधींच पाटीभर फटाके व घरेंचसें फराळाचें माश्याबरोबर देण्यासाठीं धारून काढून ठेविलें होतें. तिनें परात भरून हें सारें माश्या ओटींत टाकलें मायेला लाज नसते. आतां दर सणावाराला वाढून येऊं लागलें व मी जवळ जवळ दररोज भिजूताईकडे जाऊं शकलें. दत्तूहि मादयाबरोबर येत असे. हीशीहि वर्षीं वर्षीं येई. एरु दिवस दत्तू फटाकें तिच्या खोर्तीत होता. तिनें आपलें आमच्याबरोबर प्रेम उडालें असल्याचे शब्दविण्याचे आटोकाट प्रयत्न केले तरी शेवटीं खरें तें त्या वेळीं बाहेर आलें. घाला एवढ्याला पाहून ती म्हणाली, ' ये घाल मादया जवळ ' तो जवळ गेला. ' आणगी जवळ ये. ' तिनें आपलें पायस्य वर केलें व म्हटलें, ' ये, माश्या पोटाशीं चिकटून नीज. '

' पण मावशी तुला माझा विटाळ होईल. '

' होऊ दे शाळा तर ' असें म्हणून तिनें त्याला आपल्या पोटाशीं घट्ट धरलें. मी मधल्या धारातून हें पाहात होतें. आम्ही दोघीहि दसदसां रडलों. पण तिनें मला पाहिलें नाहीं.

' दत्तू, तू आणि हीशी मला रोज भेटायला येत जा, तुझी आई नाहीं आली तरी चालेल. '

' येऊ घरं मावशी. '

आणि त्वानवर हीं दोघे रोज तिला भेटायला जाऊ लागलीं

पुढें पुढें मीहि तिला डोळ्यापुढें खपू लागलें. आणगी काहीं दिवसांनीं तर मी आलें नाहीं म्हणजे तिचा जीव कासावीस होई. पडत्या पडत्या मनी

केव्हां येईल म्हणून विडम्बितून ती सारखी बाहेर पाहात राहो. मी आतां कधीं कधीं रात्रंदिवसमुद्रा तिच्याकडे राहूं लागलों. टिळकहि रोज येऊन तिला भेटत.

ज्या बहिणीला खोगीर देण्यास तिनें सांगितलें होतें त्याच बहिणीला आता कोणी नुसतें जाजम निजायला दिलें तर तें तिला खपेनासें झालें. ती म्हणे, “ का ? ती वाटेवरची चोर आहे ? तिला चांगला बिडाना वा निजायला. ” माझ्याविषयीं कोणी काहीं बोललें तर तिला फार बाईट वाटे. ती त्याची चागली खरमरीत हजेरी घेई. एक वाई एक दिवस म्हणाली, “ का ? इतकें करून शेवटीं बहिण गेली ना निघून ? ” तिनें षटक्क तिला गप्प केलें. “ निघून गेली म्हणजे कोणाचा हात घरून गेली वा काय माझी बहिण ? ” पुढें पुढें तर तिच्या मनात माझ्याबद्दल कांहींहि किस्मिप राहिलें नाहीं. ती म्हणे, “ मने, फार उत्तम झालें तूं गेलीस. आता माझी एक मोठी काळजी दूर झाली. ” टिळक आतां पहिल्यासारखे अस्थिर राहिले नव्हते. तेव्हा तिला आमच्या नव्या संसाराकडे पाहून आनंद होई. माझ्याबद्दल मनात आतां काहीं राहिलें नाहीं. तरी एक गोष्ट मात्र परत मिळाली नाहीं. ती तिची मुदद प्रकृति. ती अधिकाधिक क्षीण होत चालली. शेवटीं तिला आपल्या जन्मभूमीला तरी येणें वाटेळ म्हणून तिला नाराकास नेण्याचें ठरलें. मी स्टेशनपर तिला पोचवायला गेलें होतें. तेव्हाहि तिनें हेच उद्गार काढले कीं, “ मने, फार चांगलें केलेंस. तूं आपल्या नवऱ्याकडे गेलीस. ” भिडूताई गेल्यावर टिळकाकडून मी पत्रावर परें टाई लागलों. पण पेंडशाचें काहीं उत्तर येईना. जो भेटे त्याला मी बेव्यासारखी माझ्या बहिणीसंबंधीं विचारी. एक दिवस एक गृहस्थ सहज आमच्याकडे आले असतां अशीच मीं विचारपूस केली. तो म्हणाला, “ तुम्हाला माहीत नाहीं का ? ”

“ नाहीं, काय आहे ? मला तिची फार काळजी लागून राहिली आहे ! ”

“ अहो त्यांना तर दहा बारा दिवस झाले आता ! ”

माझे हात पाय गळाले. मजवर वज्राघात झाला. माझ्याचमुळे तिला बट, भाजार व शेवटीं मृत्यु आला, तेव्हां मला ही बातमी ऐवून काय वाटलें असेल याची शक्यपेशा फल्यनेनेच चागली जाणीव होईल.

टिळकानीं वार केव्ही. तिचे उत्तर पत्रानें आलें कीं माझी रजा संपली, मी दोन तीन दिवसांत येतों. नाराकास कर्मठपणा अधिक म्हणून मुराम मला आधीं

त्यांनीं कळविलें नव्हतें. आपण कळविलें आणि ही उटून नाशकास आली म्हणजे त्या हु खाच्या प्रसंगांत टिप्या शिवाशिबीचा आणखी गोंधळ असें त्यांना वाटलें.

पेंडसे आले. त्यांना मी भेटायला गेलें. एकमेकांना पाहून आम्हांला जें काय वाटलें तें वर्णन करून सागताच येणें शक्य नाहीं.

पेंडशांना जेवायला दुसरीकडे जायचें होतें पण ते मला जेवत्यावांचून घरीं जाऊं देईनात. 'भावशी, तुझा मेव्हणा वारला व बहीण जिवंत आहे असें समज. मी तुला मुर्डीच अंतर देणार नाहीं.' असें म्हणून ते माझे जेवण होईपर्यंत मजजवळ बसून राहिले.

परमेश्वरी योजना

देवानें माझी आणखी एक हौस पुरविली. माझ्या शेवटच्या मुलानंतर दहा वर्षे घरात तान्हें मूळ नव्हतें. भावाच्या येथें बालगोपालाची हौस फिटत होती. पण आर्शी स्वतः चें म्हणावयाला देवानें आता लहान मूळ दिलें हिचें नाव तारा ठेवलें. तारावर आम्हा दोघांचें प्राणापलीकडे प्रेम तिच्या बाळपणीं आम्हीं दोघांनीं तिच्या खस्ता खाऊन तिला वाचविली. तारा तीन आठवड्याची होती. तिला महाबळेश्वरची थडी सोसणार नाहीं व नगरचें उन सोसणार नाहीं म्हणून आम्ही वाईस जाण्याचें ठरविलें. तेथें आशम्मागाईंनीं आमच्यापाठीं घर ठरवून ठेवलें. तेथें गेल्यावरहि टिळकाचीं व्याख्यानं, उपदेश, संभाषणं व लेखन हीं चालूच होतीं त्यामुळें त्याचा पाय नेहमीं घरात ठरतच असे असे नाहीं.

एक दिवस एक वाई आली टिळक घरीं नव्हते. खिस्ती लोकांत आतां मीं एक वर्षांवर दिवस काढले असल्यानें त्या समाजातील पुष्कळ रीतीरिवाज माझ्या घ्यानात आले होते. वाई आल्याबरोबर मीं तिचें स्वागत केलें. शेकडेंड करण्यासाठीं हात पुढें केला खुर्ची पुढें सारली. पण वाईनें उलट आपला हात पुढें केला नाहीं, कीं ती घरांत आली नाहीं तिनें विचारलें, “साहेब कोठें आहेंत ?” मी म्हणालें, “ते बाहेर गेले ओडव.” “त्यांनीं मला कामाला बोलाविलें आहे-”

मला फार आश्चर्य वाटलें. काय विचित्र वाई आहे ! घरात आली नाहीं, शेकडेंड केला नाहीं. हिच्या अगावर दागिने तरी किती ! सरी, पाटल्या, पुतळ्याची माळ, नाकाकानातलें, नेसू लुगटें चागलें पधरावीस रपयांचें ! ही वाई आमच्या घरीं काम तरी काय करणार ! असेल काहीं लिहिण्याचें काम अशी मीं मनाची समजूत करून घेतली.

सध्याकालीं टिळक आल्यावर विचारू लागले, “भंगीण आली होती का ? मुलीचे भळीग कपडे पुढायला तिला उघपासून बोलाविलें आहे ” माझ्या भ्रमाचा भोषळा पुटला “ती भंगीण का होती ? मीं तिला घसायला खुर्ची दिली अन् शेकडेंडकरता हात पुढें केला पण ती आपली गप्पच. मोडलें लुगटें नेसली असल्यामुळें ती फोणी खिस्तीच वाई असावी असें मला वाटलें. घरें हातांत मोहारेची भंगी पाहून वाई हिट्टु वाटे. म्हणून माझा असा घोटाय्य झाला.”

दुसऱ्या दिवसापासून भंगीण कामाला येऊं लागली. भंगण झाडणें, मुलीचे मळीण कपडे धुऊन आणणें, वगैरे कामेंहि ती करूं लागली. मीं एक दिवस तिला विचारलें—

“काय ग, तूं इतकी स्वच्छ अन् नीटनेटकी दिस्ततेस, तसें तुजें घर आहे का स्वच्छ ?”

“याई, अशाच चलतां का माझ्या घरीं ? नाही तर तुम्ही म्हणाल मी आधीं झाडून सारवून मग तुम्हांला दाखवितें. चला अशाच्या अशाच.”

मी तिला घेऊन तिच्या घरीं गेलें.

ती वस्ती कोणत्या लोकांची होती ह्याची मीं चौकशी केली नाही. पण तेथील घरांत व रस्ता अगदीं स्वच्छ होता. तिच्या घराचे दरवाजे मोठे होते. आंतमध्ये ताटवाढ्या, पाणी पिण्याचीं भांडीं अगदीं चकचकीत होती. घरांत केपोतेरें केलेलें, भाट्यांचीं बुडें घेतलेलीं, भंगणांत सडा टाकलेला, दारीं तुट्टीतुंदावन, हें सारें पाहून मी आश्चर्यानें थकच झालें. स्वच्छता, टापटीप हीं जातीपेशां व्यक्तीवर आहेत असें जें माझे मत होतें तें आतां अधिक दृढ झालें.

ह्या क्षेत्राच्या ठिकाणीं कोयनाटप्णेचा संगम होतो. तसें माझे झालें. मीं त्या भंगीणीच्या गळ्यांत मिठी मारून निचारलें, “का ग, तुम्हीं आमच्या हातचें कां खात नाहीं ?”

“याई, आमची जात नांवें देवते !”

“पण आतां कांहीं हरकत आहे का ?”

“याई ! तुम्ही खाल माझ्या हातचें ?”

“हो ! काय झालें ?”

झालें. म्हटल्याप्रमाणें त्या भंगीणीनें फराळाचें करून आणलें. टिळक महायलेघरला हों. दूमला भेटायला गेले होते. मीं तें फराळाचें घेतलें. घरांतील घाबर नोकर दुरदूर करूं लागले. मीं त्यांना सांगितलें, “तुम्हांला नको असेल तर माझा कांहीं आपद्द नाही. मी व माझीं मुलें खाऊं.” आणि दत्त, हींद्री व मी आम्हीं तिपांनीं तें फराळाचें खाऊं. आपल्या हातचें ह्या याईनें इतक्या प्रेमानें खातें म्हणून भंगीणीलाहि फार आनंद झाला.

टिळक दुसऱ्या दिवशीं परत आले. त्यांना हें कळलें तेव्हां ते म्हणाले, ‘तू तर माझ्याहि पुढें गेलीस !’

*

*

*

मोठ्या दोघी मुली शाळेत जाऊ लागल्या. आम्हांला ह्या मुलींकडून काडीचादि त्रास झाला नाही. त्यांनी चोरी, लबाडी, बगैरे कधीच कांहीं केलें नाही. घरांत अगदीं घरच्यासारखे त्या वागत. शाळेंत जायच्या त्या सरळ शाळेंत जाऊन सरळ घरीं परत यायच्या. सधें कधीं कोणाकडे गेल्या नाहीत कीं कमलाच चघळणा त्यांनीं केला नाही. घरांत धुंरुतीळ, अष्ट खरकटे तिकडे तिकडे टाकतील असा जो मला धाक होता, तो अगदीं अनाठायीं ठरला. जसें आम्हांला वागनांना पाहात तशाच त्या वागत. शेण लावणें, खरकटे हात पुणें, बगैरे गोष्टी न सांगतां त्या शिकल्या. चटण्या, कोशिवरी, लोणचीं, पापड त्यांत करतां येऊं लागलीं. स्वैपाकांतमुद्रा त्या हुशार झाल्या.

पुढें पुढें दुष्काळाचें स्वरूप फारच लग्न मासूं लागलें. त्यांतच मिशनला कांहीं तूट जाली का कांहीं झालें, पण त्यांनीं चोडिंगमभूत कांहीं मुलें काडून टाकलीं. गांवांत तिकडे तिकडे खळबळ उडाली. मुलांना कोठेंच कांहीं भाषार नव्हता. ही बावणी ऐहून टिळकांना फारच वाईट वाटलें. ते मजकडे आले व म्हणाले अशीं अशीं बावीस मुलें मिशननें एकाएकीं आपल्या शाळेंतून काडून टाकलीं आहेत. तीं अग्रास करून मरलीळ. आतां काय करायचें ?

त्या दिवशीं आमच्याजवळ शिहक सव्या रपया व घरांत सांश्रणींत सव्यानेर ज्वारी होती. पण आमची मोठ्यांत मोठी शिहक म्हणजे देवावरचा विश्वास ही अगदीं भरपूर होती. आम्हीं दोघांनीं जमिनीवर आपलीं मस्तकें खेवून मनोमानें परमेश्वराचीं प्रार्थना केली. नंतर दोघांनीं एकमेकांना वचन दिलें कीं आपलें अन्न व ह्या मुलांचें अन्न ह्यांत कांहींच फरक करायचा नाही. जी काय ज्वारीवाजरीची भाकरी मुलांना मिळेल तीच आपणहिं खायची.

दृष्ट्या बोलावून आम्हीं आमच्या जवळ घेतला, त्याला सांगितलें, "वाळ, पादा तुझे भाऊ आज उपासी रानावनांत फिरत आहेत. आम्ही त्यांना आपल्या घरीं आणणार आहों. ते जें खातील तें तुला खावें लागेल. खाशील ना ?" दृष्ट म्हणाला, "हो. मी त्यांच्याबरोबर जेवींन खाईंन. मांडणार नाही." आणि पुढें मुलें आणल्यावर तीं जाईपर्यंत तीं खात तेंच अन्न दत्तुंनें खातुं व आपलें वचन पाळलें.

मुलांना उधार कपडे आणून कपडे दिवडे. कोट, पाटखोणी, टोप्या, शर्ट, बगैरे सर्व सरंजाम त्रिपत्या तिपें केला होता. हतकेंच नाहीं तर पुढल्या काप्या

मागवून चागीस गाद्या शिजल्या. अर्थात् त्यांना तितक्याच सतरंज्या, उशा, चॅलॅन्जिट्टे, ही सारी मंडळी आलीच. प्रत्येकाची जेवणाची व पाणी पिण्याची भांडी वेगळी घेतली. भिक्याशास्त्रीबोवांनाहि हें सर्व सामान अगदी त्यांच्या शरीराच्या प्रमाणांत घेतलें. भिक्या सर्वांना फार आवडे. पण तो अत्यंत मद्ध असल्यानें टिळक त्याला चांगला बडवीत. कारण झाला शास्त्रीबोवा धनवाचचा असा त्यांचा संकल्प आणि त्याला तर 'रामः रामौ' हि येईना. त्याला रोज पहाटे चार पांचला उठवून टिळकांनीं संथा घावी. पण तो कधी 'रामः रामौ' च्या पलीकडे गेला नाहीं. आधीं संस्कृत, मग 'फराळ', मग भिक्याचें सुरेल गाणें व टिळकांचा त्रास आणि शेवटला प्रवेश म्हणजे आम्हीं सगळ्यांनीं मिळून कॅलेटी दोघाची समजूत. अशा रीतीनें हा साग्र-संगीत फराळाचा प्रयोग म्हणजे एक रोजची करमणूकच होऊन बसली होती सगळ्यांची.

कामाला दोन घावा होत्या. पण त्यांना सारें काम आटपत नसे. मी त्यांच्या थरोथरीनें काम करीं. दळणाचा फार त्रास होऊं लागला. धाडेर दळण्यास धावें तर तितका खर्च वाढतो. तेव्हां आमच्या मुलांची मी सभा बोलावली व विषयापुढें हा प्रश्न ठेवला. आणखी एक धाई कानाला टेवावी लागेल. म्हणजे तुमच्यांतला एक मुलगा काढावा लागेल. दळण तर आम्हांला आटपत नाहीं. आपल्याला रोजचें तीन पायल्याचें पीठ लागतें. तेव्हां धाई देवायची नसली तर लहान मुलांनीं दोन पायल्या द्यावें व मोठ्या मुलांनीं आम्हांला दोन पायल्या मोठ्या जात्यावर दव्हें लागवें. हें म्हणणें मुलांना पडलें. तितकाच आमचा खर्च वांचला. कधीं मुलें आजारी पडलीं तर त्यांचे कपडे धुण्याचें काम मी करीं. कारण भंगीण आणली तर तिला पैसा घावा लागणार, तो वांचून तेवढाच आमच्या भाजीला झाला.

मुलांचा व आमचा संसार अशा रीतीनें फार प्रेमाचा व सुखासमाधानाचा चालला असतां मधेंच एक संकट आलें. भाभी जशी टिळकांच्या धावतींत पैशासंबंधी तक्रार होती, तशी डॉ. झूम झांची आम्हा दोघांसंबंधी व विशेषतः माझ्यासंबंधी होती. त्यांना घाटे मी स्वयं पैसे उढरिते.

त्यांचें हुमणें सुखें झालें कीं हीं मुलें सोडून घा. तुमचा पत्ताच तुम्हांला तुमच्या संसाराला पुरत नाहीं. आम्हीं म्हणावें, "आम्हीं सोडणार नाहीं. जोपर्यंत त्यांची स्ववस्था लागत नाहीं तोपर्यंत आम्ही त्यांना संभाळणार."

असो पुढें वाही दिवसानीं डॉ ह्यूमसाहेबाचें पत्र आलें कीं आपण मुलाची बोर्डिंगमध्ये व्यवस्था करतो

पत्र आलें तेव्हा आम्हा दोघाना फार वाईट वाटलें. आनंदहि झाला होता मुलें जाणार म्हणून दुःख व त्याची चांगली व्यवस्था लागली म्हणून आनंद तेवढ्यातल्या तेवढ्यात आनंदाची आपणसी एक गोष्ट म्हणजे ज्या बोर्डिंगांत हीं मुलें जाणार तें आमच्या घराच्या अगदीं नजीक होतें

त्या दिवशीं मुलें जाणार म्हणून त्याच्यासाठीं केसरी भात केला मध्यरात उडतून जाईपर्यंत आम्ही सगळीं बोलत बसलों होतो बोलतां बोलता आमच्या सगळ्याच्याच भेटीला गगायमुना येत होत्या शेवटीं टिळकांनीं प्रार्थना केली व आम्ही सगळे आपापल्या विळान्यावर जाऊन पडलों आमचें हें एक मोठें घोरलें कुटुंब दुसऱ्या दिवशीं मोडायचें होतें सर्वांना एकमेकांचा लडा लागला होता

दुष्काळानंतर नगरात प्लेगनें कहर उडवून दिला टोंचणीं मुरू झाली टिळक टोंचणींच्या विरुद्ध होते त्यांनीं दत्तूला राहुरीस एका गृहस्थाकडे ठेवले टिळक वाहेरगावीं गेले असता मीं व कामदारणीनें टोंचून घेतले बेबीला ताप आला होता म्हणून तिला टोंचले नाहीं

टिळक परत आले तेव्हा सगुणावाइं येऊन सांगू लागली कीं तारा घावत मुण्टे व म्हणते मला देवळात न्या व चांगले फपडे घाला. पादाचें तों तिला भयकर ताप भरलेला ! काहीं विचाराचें तों ती बोलना टिळक सगुणावाइंवर सतावले

“ तूच हिला येऊन फिरतेस त्यामुळें हा ताप आला आता कांहीं झालें तर दैनील का माझी मुलगी भरून ?

सगुणावाइं विचारी एक अक्षर न बोलतां स्वस्थ बसली तिला त्याचा स्वभाव माहीत होता.

आतां मोठी फाळणी येऊन पडली घरात पैसे मुळींच नव्हते ताराला प्लेग झाल्याचें निकडे तिकडे पसरल टिळक म्हणाले कोणी आपल्याला घेवून जा म्हणायच्या आधीं आपणच गेलेले घरें आम्ही प्रार्थना केली टिळक म्हणाले हांतहि परमेश्वराची कांहीं विरोध योजना असेल

इतक्यात दारावरून शपथप पावलें टाकीत एक माणूस चाललेला दिसला. आमच्या घरीं कोणी फिरकत नव्हतें, ह्या गृहस्थाला मीं कधीं तीन रुपये उसने दिले होते. मी धावत धावत कंपाउंडच्या भिंतीशीं येऊन त्याला थांबविलें ! त्याला आत बोलाविलें नाहीं कारण आंत येण्याची त्याची इच्छा नव्हती हें त्याच्या चाराण्यावरून दिसत होतें, मीं त्याच्याजवळ माझे तीन रुपये मागितले. त्यानें घटकन् पाचाची एक नोट काढून माझ्या हवालीं केली व तो निघून गेला. मला तरी हुसरें काय पाहिजे होतें ? त्या वेळीं पुगला लोक फार भीत असत.

मी जशी काहीं कोठें परगावींच हवा बदलायला निघालें होतें. पाठ्या वरवंट्यापासून सर्व सामानाची एक गाडी भरून सेमिगेशन कॅंपवर ती पाठवून दिली ! इतकें करता करता चाराचा सुमार झाला. सगुणाबाईला तागा आणण्यास पाठविलें पण तागा काहीं मिळेलना. इतक्यात सामानाची गाडी परत आली ! “ इतकें सामान तेंथें ठेवूं देत नाहींत. बेताचें काढून घेतलें व बाकीचें परत पाठविलें. ” अशें माणूस सांगू लागला. पुन्हा सामान उतरून ठेवाचें लागलें.

अंधार पडला. ठिळक कॅंपवर जाऊन कंदील लावून काहीं लिहीत बसले. आम्ही गाळ्याची वाट पाहात होतो. मीं सगुणाबाईला म्हटलें, “ सगुणाबाई, गडी पळून गेला आहे. मुला जर भीति वाटत असेल तर तूं आपली जा. ” ती म्हणाली, “ बाई, मरण काहीं कोणाला सुक्त नाहीं. पण दुष्काळात तुम्हीं जो मला अन् माझ्या मुलीला आसरा दिला तो माझ्या स्मरणार्थ जाणार नाहीं. मी कशी धरं येमान होईन ? ” एका अडाणी चाईचें केवढें मोठें मन हें ! आम्हीं सभाळलेल्या मुलाच्या कानावर जेव्हा आमची अडचण गेली तेव्हा तीं म्हणालीं, दुष्काळात ज्यांनीं आपल्या तोंडचा घास आपल्याला काढून दिला त्याच्यावर हा प्रसंग आहे. आपण त्याच्या साहाय्या घावून गेलें पाहिजे. असें ठरवून ते बोर्डिंग मास्तररुडे परवानगी मागण्यास गेले. मास्तर म्हणाले, “ तुमचें करणें अगरीं बरोबर आहे ह्यायदल वार्दी वाद नाहीं पण असा परिस्थितीत मला परवानगी देता येत नाहीं. तुम्ही उसा साहेबाना विचारा. ” मुलें म्हणालीं, “ त्यांना गरज आहे आज अन् उचा साहेबाना विचारून काय करावचें ! ” मास्तरांनीं सांगितलें “ तुम्हाला घाटेल तें धरा. मी मात्र परवानगी देत नाहीं. ” रडत मुलांनीं म्हटलें, “ आम्हाला जरी बोर्डिंगात परत घेतलें नाहीं तरी चाळेल, आम्ही जाणार. ” असें सांगून मुलें आमच्या साहाय्या निघून आलीं.

“ कां रे बाबानो कां आलां ? ”

“ तुम्हाला साद्य करापला ”

“ जर तुम्हांला उघां काढून दिलें तर ? ”

“ देव आमच्याबरोबर आहे. ”

“ दरं तर. आतां कांहीं तागा, गाडी पाहा. ” एकानें बैलगाडी आणली. त्याची थोडी होती कीं फ्लेगचा रोगी गाडींत घ्यायचा नाहीं. थोडी थंड हवा लागतांच बेरी बोलूं लागली. गाडीवाल्याचा समज झाला कीं रोगी पुढें गेला. ती सर्व मुलाशीं त्याचीं नांवे घेऊन बोलूं लागली. मला वाटलें आपण उगाच हिला घेऊन चाललो. ही तर चागली घटाघट बोलते आहे. ती कांहीं बोलायची, मुलें उत्तर करायचीं अशा रीतीनें मजेंत आम्ही चाललों होतो. अंधार गुहूप पडला होता. जवळ कदील नव्हता. गाडीची खडपड, मुलीची बडबड व माझ्या उरातील धडधड अशा यायत खाचखळ्यातून आम्ही पुढें दिसणाऱ्या कदीलाच्या धोरणानें केंप गाठला आमचें स्वागत करण्यास एका शोपडींतून लिहिता लिहिता टिळक उठून सामोरे आले. ते म्हणाले, “ आपल्याला तीन शोपड्या मिळाल्या. एक स्वैपाकाला, एक ताराला व एक मला लिहिण्यासाठी. ”

डॉक्टरनें येऊन ताराला तपासलें. तिला १०५ डिग्री ताप होता. ते म्हणाले, “ बाई, तुम्ही मुलीजवळ राहू नसा. तुम्हाला फ्लेग होईल. ही बाई बसेल. ” मी म्हणालें, “ कां ? ती कोणाजवळ बसली होती म्हणून तिला हा फ्लेग झाला ? आणि दुसरीकडे मी राहिलें तर मला कशावरून होणार नाहीं ? आणि मी जर दिवा सोडून दूर राहावयाचें तर ह्या कामाच्या बाईनें काय म्हणून तिच्याजवळ राहावें ? ”

डॉक्टर गप्प झाले मुलें व दया गेलीं. शोपडींत मी, सगुणाबाई व तारा होती. टिळकानीं त्या मंडळीला खाण्यास नेऊन दिलें व कांहीं आम्हांला आणून दिलें. पण कशाचें तें खाणें आणि कशाचें पिणें. पौषाचा महिना. कडाक्याची थंडी. सकाळची वाळलेली ज्वारीची भाकरी व सेधीळ खापराच्या घागरीतील बर्फासारखें थंडगार पाणी मनांत नाना प्रकारच्या काळज्या. गाडीला दोन रुपये दिले. आतां जवळ एक क्वरी नाहीं. शोपडीच्या खाली व वर हात हात जागा मोकटी फारण काय म्हणे तर व्हेंटिलेशन ! त्या शोपड्या सर्व पन्नाच्या होत्या.

रात्रीतून त्या इतक्या थंडगार व्हायच्या कीं आंतील सर्वांनाच खरोखरचें थंड होण्याची पाळी यायची. तीन घाजूंस आजारी लोक, त्यांचें ओरडणें, पत्रे वाजविणें, इतेंरूच नाहीं तर एखादा रोगी पश्यावर चढून धपकत्र दुसऱ्या खोलींत उडी मारायचा. खालीं जमीन फेलेली नाहीं. जमिनीवरील गाडेगोटे पायांना बोचायचे. पोटांत अन्न नाहीं. डोळ्यांना क्षोप नाहीं, मुलीच्या आरोळ्या चाललेल्या. मला वाटलें खरोखर यमपुरी जर कोठें असेल तर ती येथेंच आहे. ती जागा भेसूर, ती रात्र भेसूर, भोवतालची परिस्थिति भेसूर आणि तिनें घनविलेले स्वताचें मन भेसूर ! रोग्यांबरोबर त्यांचीं माणसेंहि ओरडत व भांडत. अहो तुमचा रोगी फार ओरडतो त्याला गप करा, आमच्या रोग्याचा आत्तांशा कोठें डोळा लागला आहे. कोणी खरेच आजारी तर कोणी घाबरून ओरडायला लागलेले.

दुसऱ्या दिवशीं डॉक्टर आले तेव्हां मी त्यांना म्हणालें, “अहो डॉक्टर, तुम्ही आपले रात्री स्वस्थ घरी जाऊन निजतां पण येथें काय चाललें असतें त्याची तुम्हांला कांहीं वल्पना आहे का ?” त्यांना मीं सर्व चित्र वर्णन करून दाखविलें व कांहीं तरी क्षोपेचें औषध या म्हणून सुचविलें. डॉक्टरांनीं माझ्या ह्या सूचनेप्रमाणें दुसऱ्या दिवसापासून औषधांत कांहीं बदल केला व रात्री शान्त जाऊं लागल्या.

दवाखाना तेथल्या तेथेंच होता. औषध म्हणजे येलाडोना असे. तें औषध, थर्मामीटर व औषधाचा ग्लास हीं साऱ्या रोग्यांचीं एकच असत. मीं मात्र येथीसाठीं हीं साऱीं निराळीं देखलीं होतीं व स्वतः जाऊन औषधें आणीत असे. क्षोपहीत शोगडी देखली होती व मी तिला गरम कपड्यानें फोमॅट करीत असे. सणुणाबाई नाहीं तर मी तिला एकसारख्या मांढीवर घेऊन बसलों होतों. तेथें दहा दिवस रोग्यांना व त्यांच्या बरोबरच्या माणसाला तेथलेंच राणें मिळत असे. आम्हांला शिधा मिळे व दया स्वीपाक करी. आम्ही चांगलीं दहा माणसें होतों. त्या मगळ्यांचा ती एकट्टी स्वीपाक करी. आमच्याकडे येण्याची कोणाला परवानगी नव्हती. पण कोणो नाहीं अर्मे पाहून मुळें इच्छुच तोंतून आंत येत व भेटून जात.

टिळकांचें लेखन, वाचन व प्रार्थना मुरुच होण्या. ते म्हणत, “देवा, हें संकट तूं कां आणलेंस हें अज्ञान माझ्या ध्यानांत येव नाही. पण कांय एसा

कांहीं तरी हेतु आहे, एवढे फळतें तो हेतु समजण्याची मला बुद्धि दे तुझा
झात कांहीं हेतु नसता तर आम्हा दोघांपैकीं एकालाहि रोग न होता तो हा
छद्मान मुलीलाच का झाला अमना ? ”

चौदा दिवस झाले सिद्धिल मर्नन आले त्यानीं व दुमन्या डॉक्टरानीं
मुलीला तपासल व मागितलें कीं आता हिची आराम नाही.

टिळकांता मळमळून आलें देवानें आपन्याला एक मुलगी दिली तिला
आनदीबाई जोश्याप्रमाणें आराम शिकवू अशी मोठी आराम मनात धरली आणि
ती मुलगी देवानें गेली आता ही चालली

सगुणाराई दूर जाऊन रडत यमली तिला येरीचा लज्जा लागला होता
इतके दिव्य माझ्याबरोबर तिनें तिच्या स्वस्ता खालुया हात्या

माझी वृत्ति भरपुरीची आहे कपडे कायचे झाले तरी मी ते अगदीं वाढल्या
अगाचे करवितें कोळ्याच्या शिकारीला जायचें झालें तर मी वाघाच्या शिकारीची
तयारी करतें घरून निघताता मी एक शेर जवसाचें पीठ, कॅटर ऑईल,
कोळसे अशा बऱ्याच उपयोगी जिनसा आणल्या होत्या

मीहि निराश झाल दहा पंधरा दिवसात येरीची पाठ जमिनीला लागली
नव्हती आच तिला मीं चालीं निजविलें ती शात पडली होती शोगडी पन्हेलीच
होती मीं तें सारें जवसाचें पीठ शिनविलें गळ्यापासून सर्व छातीपोंगवर तें
पोटीस घातलें परडेल, दूध साखर गरम करून तिच्या पोंगत घातलें पायाशीं
शोगडी टेवली व्हॅक्रेनें तिला चागलें गुडावून घेतलें मग तिला सांगितल,
“ आता तू खुशाल मर माझ्या मनाला अमुक एक केलें नाही असें वाटायला
नको ! ”

मग दार लावून तिला एन्टीलाच आत टाकून मी दूर रागात निघून गेलें
अगदीं एकान्त मिळाल्यावर गुडचे टकून मोठ्यानें आरोळी मारून देवानकळ
प्रार्थना केली कीं, “ देवा बापा ही पोर जगू दे ही माझी नाही तुम्ही आहे
तूच ती मला िली होतीस व मीं तिचें छालनपालन केलें तुझी इच्छा असेल
तर तू तिला मशीलच झिला तर आराम पडला तर मी येथ आणान्याचें काम
करीन, ” असें म्हणून मी गळा काढून मनमुक्त रडलें

थोड्या वेळानें मी परत आल खोलीचें दार उघडण्यास मला घीर होईना
गुडचे टकून अशी प्रार्थना मीं पूर्वी कधींच केली नव्हती उरात धडकी भरली

होती. मोठ्या जुलमाने मीं दार उघडले. पण मीं दार उघडतांच तिनें हांक मारून विचारले, “ ममा, तूं कुठें होतीस ? पपा कुठें आहेत ? ” लहानपणीं ती मला ममा म्हणत असे व त्यांना पपा म्हणत असे. मला इतका आनंद झाला कीं तिला उचलून घ्यावी असें वाटले. पण तिच्या हाटेवर एखादवेळेस घाईट परिणाम होईल हें चटकन ध्यानांत घेऊन मी तशीच दार लावून धावतच टिळकांच्या खोलीकडे गेलें. तेथें टिळक इतर मंडळीबरोबर प्रार्थना करीत बसले होते.

मला पाहून त्यांना वाटले मुलागी आटोपल्याची बातमी सांगायला ही आली असावी. मीं त्यांना हसत हसत सांगितलें, “ बेबी तुम्हांला बोलावते आहे. ” पण त्यांना तें खरें वाटेना. माझे हसणें व बोलणें त्यांना वेढ्यासारखें वाटले. मी पुष्कळच हसत होवें व पुन्हा पुन्हा सांगत होतें कीं बेबी बोलावते आहे. शेवटीं आम्ही दोघें ताराच्या शोपडींत गेलों. त्यांना पाहातांच ती म्हणाली, “ पपा, चुग्टी मला दाखून कुठें गेलां होतां ? मला आंबे आणा. ”

टिळकांनीं एक रुपया देऊन मुलांना बाजारांत मोसंबीं आणण्यास पाठविलें. पण बाजारांत सारा शुकशुकाट होता. मोठ्या पंचाईतीनें त्यांना अगदीं बारीक पारीक वाळलेलीं अशीं पांच सात मोसंबीं मिळालीं.

दुसऱ्या दिवशीं डॉक्टर आले. त्यांनाहि फार नवल वाटले.

अठरा दिवसांनीं ती शोपडी सोडली. देवानें मुलीला फ्लेग कां आणला ह्याचें उत्तर टिळकांना मिळालें तें असें —

एक दिवस कैपमध्ये दुधावरून तनार झाली. ती गडबड ऐकून टिळक तेथें गेले. ते म्हणाले, “ पाहूं वही ! ” त्यांना उत्तर मिळालें, “ साहेब, तुम्हांला समजणार नाही. ” तशीच त्यांनीं वही हिसकावून घेतली आणि पाहतात तों चर्हीत आंकडा मोठा. प्रत्यक्ष दूध कमी ! टिळक मला येऊन म्हणाले, “ माझ्या प्रार्थनेचें उत्तर मिळालें. ताराळा कां फ्लेग झाला तें समजलें. आपल्या इकडे विश्वासू भाणसेच कमी. दोन रुपयांपासून शंभर रुपयांपर्यंत एकावर देखरेख ठेवायला दुसरा लागतो. तसेंच येथें आहे. रोग्यांची उत्तम व्यवस्था झाली, त्यांचे खाण्यापिण्याचे हाल झाले नाहीत तर रोगी दगावणार नाहीत. आतांच पाहिलें. दूध कागदीं तिप्पट तर प्रत्यक्ष एकपट. न्दान्याभटांची सिंदहस्थाची पर्वणी तशी ह्या गुलाभांची ही फ्लेगची पर्वणी आली आहे. माझा झाला निश्चय कीं येथें राहून रोग्यांचें पडेल तें काम करापचें ! चुग्टी आहे तयारी ? ”

मी म्हणाले, 'हो, माझी आहे तयारी !' देवाने दोघांना त्या प्रसंगी फारच धैर्य दिले व मोठे मन दिले. ज्याला कोणत्याच रोगाचे भय नाही, कपल्याच घाणीची पर्वा नाही अशाचे— म्हणजे भंग्याचे—मन त्याने आम्हांला त्या वेळी दिले. आई देखील जे काम करण्याचा कंटाळा करील ते हा गरीब मनुष्यप्राणी आपल्या कृतज्ञ यांधगांसाठी करित असतो.

आम्ही दोघांनी आपल्या कामाळा मनापासून मुर्यात केेली.

कैपाजयळच आम्हांला एक शोपडी बांधून देण्यांत आली होती. पण आतां तिचा बंद झाला होता. पाण्याची पहाळ घालून होती. मुळे सादेबांनी परत नेलीं. सगुणाबाई आपल्या मुठीला भेटायला आपल्या रेंडेगांवी गेली. टिळकरांनी तिला जातांना लुगटे चोळी घेतली, खर्चाळा चार रुपये दिले, पगार भाठ आणे होता तो दोन रुपये केला व चार महिने भरपगारी रजा दिली.

आतां आम्ही चार माणसें कुटुंबांत उरलों. पण तेथेहि नाहीं नाहीं म्हणतां दोन मुली मी संभाळण्यास घेतल्या. दोघींच्याहि आया तेथेच प्लेगला बळी पडल्या होत्या.

आम्ही दोघेहि रोग्यांची पडेल ती सेवा करित होतो. त्यांचे ताणेंपिणे, औषधप्राणी, त्यांचीं तोंडे धुणे, त्यांना 'संजयाय' देणे व वेळ पडली म्हणजे त्यांचा शोणगोळा करणे हीं सारीं कामे आमच्याकडे होती. तेथे सर्व धर्मांचे व सर्व जातींचे लोखे येत व आम्ही तेथे आहोनें समजल्यावर त्या कैपची भीति लोकांत कमी होऊन अधिकाधिक रोगी येऊं लागले. ते आमच्याच नांवावर रात्री कोणत्याहि वेळेस येऊं लागले. शिद्धिकशेटनीं आम्हांला गरम कपडे करून पाठविले. आम्हीं मागितले नव्हते. पण स्वतःच त्यांनीं ते पाठविले.

तेथे कैपांत एक तेडी कुळपांत अगदीं बंद करून ठेवलेला होता. त्याला जाऊन नुसतें पाणी पाजायला सुद्धा कोणाला धैर्य होत नसे. आम्हीं आमच्या हातांत न्यवस्या आल्याबरोबर एक नवीन नर्स आणविली. ही ख्रिस्ती होती व अगदीं मनापासून काम करी. पहिल्या दिवशीं मी व जाईबाई त्या तेल्याच्या शोपडीकडे जाऊं लागलों. तीं तेथे दारांतच एक शिपाई ! तो म्हणे कीं, " बाई, आंत जाऊं नका. ती माणूस फार भयंकर आहे." आम्हीं म्हटलों, " भयंकर असो कीं कसाहि असो, त्याला दूध देणे, औषध देणे हे आमचें काम आहे. कुळप उघडा." सांगिल्याप्रमाणे त्यानें कुळप उघडलें.

"सांभाळा बरे. तो आंगावर घाबून येतो."

आणि दार उघडल्यावर खरोपरच तो आमच्या आंगार धावून आला. तो तसा येतांच मी खाडकन् त्याच्या तोंडांत लगावली. काय झालं कोणास ठाऊक पण तो चट्कन् पायां पडून लागला. दूध घे म्हणतांच त्यानें मुकाट्यानें दूध घेतलें. औषध देतांच औषध प्याला !

एक नाना सोनार म्हणून होता. तो म्हणे, " आई, मला घरं घाटूं दे, तुला सोन्यानें मदवून काढीन. आम्ही बोलून चालून सोनार. आमचा एक हात सोन्याचा तर दुसरा चांदीचा." मी म्हणें, " घरं यावा, काढ मला सोन्यानें मदवून. पण सध्या तूं सोन्यानें मदविलेल्या भिंती मात्र मला घुऊन काढायला लावतो आहेस. "

अडचणीच्या वेळीं चाकरांना अडवून धरतां येतें. पगार वाढवावा म्हणून एक दिवस भंग्यांनीं एकदम संप पुकारला. बसले ते आपले स्वस्थ हात जोडून. दोन दिवस टिळकांनीं घ मी भंग्यांचें काम संभाळलें. तसें त्या सोनारानें आम्हांला तें 'ट्रेनिंग' देऊन देवलेंच होतें. तिसऱ्या दिवशीं प्रेतें उचलण्याची पाळी आली. टिळकांनीं आपली कंबर बांधली. मीहि पदर खोचला. दोन प्रेतें उचलून आम्हीं गादींत घातलीं. आतां मात्र भंगी लोक खपापले, ते खाराळीच धावून आले व म्हणूं लागले, 'साहेब, आमच्या पाडीवर मारा पण पोटावर मारूं नका.' टिळक म्हणाले, 'तुम्हांला अधिक पगार मिळूं नये असें माझें मुळींच म्हणणें नाहीं. मात्र तुम्हीं अशा आजिबाणीच्या वेळीं रोण्यांना अडचणींत पाडणें तुमच्या माणुसकीला शोभत नाहीं. आम्ही तुमचा पगार वाढवाव म्हणून आमी जरूर प्रयत्न करूं. हे तुमचे भाऊ मरताहेत आणि तुम्ही ह्या वेळेस अडचितां हें बरें नाहीं. आतां तुमच्या पगाराची मी खटपट करीन, पण जर वा पुन्हा असें केलेंत तर मात्र माझ्याकडून कांहीं मदत होणार नाहीं हें पक्कें लक्षांत ठेवा. '

टिळक प्लेगच्या रोग्यांचें काम करूं लागले तेव्हां कोणी म्हणूं लागले, छेऱ्याचा प्लेग टिळकांच्या फायद्यावर पडला. आतां काय ते खोऱ्यानें पैसे ओढीत आहेत. तर कोणी म्हणे पाहा बिचारा लोकांसाठीं कसा झिजत आहे. टिळक म्हणत,

"निंदास्तुतिचा जर्गी तमाशा । फंदीं तूं त्या पडूं नको
मान घडो अपमान घडो तव । हसूं नको तूं रडूं नको ॥

रोगी चांगले घरे होऊ लागते. गृह्युर्मण्या लागणीच्या शैक्षण दहानर आली सर्व मंडळींवा फोटो घ्यायला. कर्नल कॉर्करीने गिळकांना एक सर्दिक्रिस्ट दिले टिळक म्हणाले, "मला काय करावचें तुमचें सर्दिक्रिस्ट ?" पण त्यानीं तोंडींदि फार आमार मानून यळेंयळें त्यांच्या हातात तें देयलें. टिळकानीं तें पत्रांच्या तारेला लावून देयलें हातें पण रती पत्रावरोपरच त्याचींदि कुं वासलात लागली

टिळकांच्या चरित्रात मला एक गोष्ट आठवून आली थीं कामाच्या आनडीपुं त्यांना मानापमानाची पवां नये तरीच कीर्तीचींदि पवां नसे माझे चरित्र घडलें तसें लिहा हें सांगतांना त्यांना हेंच सागायचें होतें कीं माझ्या दोषावर मुळींय पाघरुण घालू नका. आणतो एक गोष्ट म्हणजे त्यांच्या उच्च ध्येयानें परिपूर्ण भशा चरित्राचा परिणाम दुसऱ्यावर फार चटकून होत असे माहींतर नारायणराव गोराल्यांची मुलगी भम्याचें काम इतक्या आनदानें व उन्साहानें करण्यास तयार होणें शक्यच नव्हतें. महाराचा नुमता कोठें शिलोदा आगावर उडाल्याचा भास झाला तर सान्या जन्मभर स्वत ला व घराठील सगळ्यांना माझ्या वडिलांनीं घासून पुसून घेतलें होतें. त्याच पित्याची मी कन्या वाईस भंग्याच्या घरचें अन्न खातें काय नि नगरच्या दवाखान्यात हलकीं समजलेलीं कामें करावला घावतें काय ! पण झात घाणायचें झालें तर तें टिळकानाच वाणलें पाहिजे ते माझे ह्या बाबतींत गुरु होते त्यानीं मार्ग दाखविला कीं त्या मार्गानें झोळे झाडून वेधडक पळण्याचें काम मात्र माझे असे मला जर काहीं यशाचा वाटा असेल तर तो त्यानीं मार्ग दाखविल्यानंतर न कचरता त्यावरून वेधडक जाण्यात आहे एवढेंच.

राहूरी

येरी बरी झाली. प्रेंग हटला. बेंप उठला. आग्शी घरीं आलों. घरीं आल्यावर मीं आमच्या घरापुढें सुंदरसा बगीचा केला. पन्नास कुंड्या आणविल्या. झाडें लावलीं. आमची बाग मोठी डौलदार दिसूं लागली. पण आमचा डौल कधींच टिकणारा नसल्यानें लोकरच टिकझंनीं ह्या सर्व कुंड्यांची पैरात करून टाकली. राहूरीचे मिशनरी डॉ. बालंटार्ईन रजेवर जायला निघाले होते. त्यांच्या कामावर टिकझांची नेमणूक झाली व जायत्या आर्षीं टिकझांनीं दारापुढच्या सर्व कुंड्या देऊन टाकल्या !

राहूरी गांव आम्हांला फार आवडलें. टिकझ म्हणत असा गांवीं छांव रानांत मला जर एकान्तस्थळीं घर बांधून राहातां आलें तर मीं क्वितीतरी ग्रंथ लिहीन. डॉ. हेन्री फेअरबँक नांवाचे मिशनरी येथें आमच्याकडे आले असतां टिकझांनीं आपल्या घराची कुरकूर त्यांच्या जवळहि केली. फेअरबँकसाहेब म्हणाले, "टिकझ, मला कांहीं पैसे मिळायचे होते. पण मीं त्यांची आज्ञा सोडून दिली आहे. जर हे पैसे मिळाले तर मी तुम्हांला तुम्ही म्हणतां तसें रानांत घर बांधून देईन. मग तुम्हांला पाहिजे तेवढी ग्रंथरचना तुम्ही करित बसा." टिकझांनीं व डॉ. फेअरबँकसाहेबांनीं नंतर एकत्र बसून देवाची प्रार्थना केली व तो विषय तेवज्जावरच राहिला.

निसन्याच दिवशीं साहेब आले व सांगूं लागले, "टिकझ, झालें तुमचें शोपणें तयार. मला आज पैसे आले. चला तुम्हांला कोडें जागा पाहिजे ?" दोघेजण राहूरीपामून मैल दीड मैलापर गेले. डॉ. बालंटार्ईनचें एक शेत होतें. तें ठरविले. डॉ. बालंटार्ईनची संमति मिळविली व तें शेत २००-२५० रुपयांना खरेदी केलें !

मला जेव्हा हें समजलें तेव्हां आमचा मोठा खटका उडाला. घर बांधून बांधायचें मग तें गांवांत बांधायचें का दूर रानात ! तेथें सोबत नाहीं, शेजार नाहीं, पाणी नाहीं. अडीअडचणीला हाक मारली तर ओ धायला कोणी माणूस नाहीं. टिकझ म्हणत, "तुला कांहीं कळत नाहीं व मीं कांहीं करायला घेतलें

कीं तूं येथें हटवून मोठा घालणार हें थरलेलें. पाणी वाहून आणतां येईल, सोबतीला कुत्रीं ठेवतां येतील आणि माणसांना काय करावें ? तूं मला हाक मार, मी तुला हाक मारीन. ”

इकडे घर बांधायला सुरवातहि झाली. साडेघांतीं स्वतः हातांनीं द्या घराचें काम इतर मजुरांबरोबर केळें ! पाण्याची मसरु, साण्यामाटीं वेद, टोक्याना सावलीसाठीं छत्री अशा धाटांत फेअरवैकसादेव तेथें जाऊन काम करीत. त्यांनीं एक मिनिट फुकट घालविलें नाहीं. तेथें पाण्याचा टिपून नाहीं कीं झाडाची छाया नाहीं. जल म्हणतें मी. छत्री पण सीहि बाऱ्यानें उलटायची. मी म्हणें, ‘साडेघ, काय हा तुम्हांला घ्रास.’ ते म्हणत, ‘घाई, कांहीं हरकत नाहीं. हें सरें मलाच केळें पाहिजे. टिळकांना कांहीं समजत नाहीं.’ पांचशें रुपयांच्या जागीं हजार रुपये खर्च झाला व घर स्वतः मेहनतीनें बांधलें असल्यानें दोन हजारांचें झालें. ज्याचें काम त्यानेंच करावें हें सरें. एक महिन्यांत घर तयार झालें. पण घरभरणीसाठीं आमच्याजवळ कुठें काय होतें ? घर साडेघांतीं तयार करून आमच्या स्वाधीन केळें. मग उसने पैसे आणून आम्ही घरभरणी करून नवीन घरांत राहूं लागलों.

जमीन नांगरून घेतली. एकनें सांगितलें, ‘साडेघ, येथें कपाशी फार चांगली येईल.’ कपाशी पेरली. धीत धीत झालें आलीं. चार दिवस पाऊस पडला नाहीं. दुसरा म्हणाला, ‘अहो साडेघ हें काय केळेंत ! पाऊस नाहीं, पाणी नाहीं. कपाशी कशी होणार ? झांत हरवरा करा.’ झालें ! दुसऱ्या दिवशीं गडी लावून कपाशी उपटून टाकली व पुन्हा जमीन नांगरली ! तेथें दोन पायल्या हरभरे पेरले.

कामाचा राजीनामा दिला व त्यांच्या भोवतीं व्हालंटिअर्स जमा होऊं लागले. एका व्हालंटिअरनें तर सहकुटुंब आमच्या घरीं तळ दिला. कुटुंब सहाच माणसांचें होतें ! शेटावरील चार गडी, राखणदार व त्याचें तीन बायकांचें कुटुंब असा त्या रानांत मोठा जनसमूह गोळा झाला होता. डॉ. द्यूमसाहेबांनीं टिळकांच्या ह्या नव्या वृत्तीला आळा घातला नाही. पण बुधाचे तुरे लाल, घाईचे पुरे हाल ही स्थिति त्यांना माहीत असल्यानें त्यांनीं परस्पर टॅक्ट सोसायटीकडे खटपट करून त्या सोसायटीचें १०० रुपयांचें काम त्यांना देवविलें. इकडे ते फुकट काम करीत व चरितार्थासाठीं टॅक्ट सोसायटीच्या कामाबद्दल त्यांना शंभर रुपये मिळत. काम मात्र दुप्पट पडूं लागलें. पुन्हा जरा मुरळीत चालूं लागलें. पण शंभर रुपयांना शंभर वाटा ह्या होत्याच. टिळकांनीं आपल्या व्हालंटिअर्सची एक तांतडीची मीटिंग घोलवली. एकदा नगरच्या चार व्हालंटिअर्सची शाही चुकली, — का चुकवली देव जाणें ! त्यांनीं चार भाळ्याच्या सायकली वारीं चार आणेप्रमाणें करून सायकलवरून ते राहुरीला आले ! व जातांना मजतबळ पगारांतले जे पंधरा वीस रुपये उरले होते ते सगळे सायकलभाडें म्हणून घेऊन गेले !

घरीं सहकुटुंब राहिलेला व्हालंटिअर टिळकांची हजामत करी. त्याबद्दल टिळक त्याला चार आणे देत. पुढें पुढें तो आपल्या स्वतःच्या मुलांच्या हजामतीचेहि पैसे टिळकांकडे मार्गू लागला व टिळक त्याला ते देऊंदि लागले ! एक दिवस त्यांना मीं साफ सांगितलें कीं मी हे पैसे देणार नाहीं. हा कसला व्हालंटिअर कीं आपल्या स्वतःच्या मुलांच्या हजामतीचे पैसे तुमच्याकडून उकळतो !

राहुरीसच टिळकाची दीक्षा झाली. पुष्कळ पाहुणेमंडळी आली होती. पण टिळकांचें घरात काहींच लक्ष नसल्यानें नेहमीं प्रमाणें माझी ताराबळ उडाली. दीक्षा झाली. पाहुणे गेले.

रानांत घर बांधल्याबद्दल दुसऱ्या दिवशीं टिळकांचा व माझा पुन्हा खटका उडाला.

“आधीं वास्तू व्यवस्था नसली म्हणजे हा असा त्रास होतो पाहा.”

“कोणता त्रास ? मला तर नाहीं कांहीं त्रास वाटत विशेष.”

“तुम्हांला नाहींच हो त्रास झाला. पण आम्हांला पाहा किती त्रास झाला तो.”

“तूं त्रास करून घेतस त्याला काय इलाज ? पण त्रास न करून घेतला तर कांहीं राहातें का ? वेळेला सर्व कांहीं होतें.”

“सर्न काय होतें ! पाण्याची देखील सोय नव्हती केवढी पाण्याची सूट पडली. मी आधीपासून सांगत होतें अशा जागी घर बांधू नका म्हणून ; चोरांचा घास, भागसाची बाण, पाण्याचा दुष्काळ !”

“पाण्याचा दुष्काळ ? चिमबाबा आण रे टिकाव पावतें. आणण विहीर खणू !”

चिमबाबा आधीच व्हाठारा, त्यात छीन जागी धारुडा, तो कमरेवर हात देऊन त्याच्यापुढें आ घासून उभा राहिला !

“साहेब, ह्या जागी पाणी लागत नाही !”

“लागत नाही म्हणजे काय ? चळ मी सागतों तेंथें टाक टिकाव !”

चिमबाबा काथ नोकऱ्याणून, हुकमाचा पानेदार, त्यानें टिकाव पावतें आणतें व टिकक त्याला घेऊन विहीर खणण्यास निवाले ! घरापासून छीनचारस हातावर विहीर खणण्यास सुरवात झाली. टिकक व चिमबाबा खगीत. मी, दत्त, वारा आम्ही भाती बाहू लागलों पाहुणेराहुणे कमरेवर हात देऊन आमची मगा पाहात रोच थोडें थोडें करतां कमरेव्हतकी विहीर खगली आमच्या विहीरीची घातमी हा हां म्हणता चहुकडे पसरली. एक दिवस बेलदार आले त्याच्याशीं टिककानीं दहा आणे रमाळाची बोली केली व ते पुढें काम करू लागले ही घातमी ऐकताच काही मित्रानीं घावत येऊन तीं माणसें कामावरून वसविलीं वेगळ्या वेळात त्यांची गुडघ्याइतकी विहीर खणूनदि झाली होती, पण त्या वेवण्याची खोदाई रमाळाच्या दिशेनानें जेव्हा काडण्यात आली तेव्हा टिककाच्या घ्यानात आपली चूक आली त्याना वाटलें होतें कीं सर्व विहीर एक रमालभर खोल गेली कीं १० आणे झाले पण एक रमाल म्हणजे एक घनफूट असा तो दिशेच होता त्या दिशेनानें भलतीच रकम होऊ लागली त्याच दिवशीं पगार आला होता ह्या बेलदाराची कमीतरी समभूत करण्यात आली तरी त्यानीं चार तासात पचेचाळीस रुपये नेले ! मग आमच्या त्या दितचितकानीं दुसरीं माणसें आणून दिलीं विहीर एक पुरव्य झाली कीं १० रुपये, दोन पुरव्य खोल झाली कीं १५ रुपये असा त्याचा चडता पण भाटोक्यातला दिशेच होता पाच पुरव्य खोल गेल्यावर विहीरीला पाणी लागलें व तें अगशीं भरपूर व गोड होतें

राहुरीसच टिककानीं पुष्कळ भननें व अभग लिहिले एक दिवस टिकक कांहीं खिस्ती मडकीसइ फिरायला गेले असतां तिकडून एक दिही आली

खिस्ती उपासनापद्धतीत पाश्चात्य संगीताला व पद्धतीला मिळालेलं प्राधान्य कमी झालं पाहिजे असें टिळकाना घाटून त्यांनी त्याच दिवशीं— 'सुत्र सोडून खिस्ता जाऊ कुठें', 'खिस्त गुरु माऊली' वगैरे पुष्कळशीं प्रसिद्ध भजनगीतें रचलीं भक्तिभावानें ओघवलेले त्यांचे पुष्कळसे अभागिदियेच लिहिले गेले.

१९०५ व १९०६ सालीं त्यांनीं धार्मिक स्वरूपाची कविता फार लिहिली. उपासनासंगीतात ६८२ पैकीं २५५ गीतें त्यांची आहेत ह्याशिवाय 'प्रभूची प्रार्थना' व 'भजनसंग्रह' हीं त्यांचीं दोन पुस्तकें ह्याच स्वरूपाचीं आहेत. ह्यांपैकीं बहुतेक वाङ्मय ह्या काळातील आहे. ह्या कविता वाचल्यास त्या वेळीं टिळकांची मनस्थिति कशी होती हें दिसून येतें

* * *

टिळकाना पुन्हा नगरचें अमत्रण आलें नगरास दों. झूम ह्याचा ईश्वरविधेचा वर्ग होता त्यात शिकविण्याचें काम टिळकाना होतें पण मध्यतरीं त्यांनीं मिशनचें काम सोडून देऊन राहुरीस वास्तव्य केलें होतें आता दों झूमसाहेबांनीं त्यांना पुन्हा मोठ्या आग्रहानें नगरला बोलावले व राहुरीचें घर, शेत, विहीर वगैरे सारें शहाजी भिलाच्या ताब्यात देऊन आम्ही सारे परत नगरला आलों.

पुढें त्या घराची वाताहत अशी झाली

एक खिस्ती माणूस कर्जानें अगदीं गाजला होता साधारणतः कर्जबाजारी माणसाला कामावर ठेवूं नये असा अमेरिकन मिशनचा एक नियम होता. ह्या माणसाचें काम गेलें असतें तर विचान्याची फारच वाईट स्थिति झाली असती टिळकाच्या पोटात गुद्दें लागलें पण पोटात गुद्दें उपयोग काय ? घरात खाल्हा खायला काय होतें ? राहुरीचें घर त्याच्या डोक्यापुढें नाचूं लागलें पण मी !

शेवटीं एक दिवस मी राहुरीस जाणार आहे असें सांगून टिळक गेले. दोन तीन दिवसांनीं ते परत आले आल्याच्या दुसऱ्या दिवशीं त्यांनीं मजजवळ सदाशे रमये ठेरापला दिले आणि सांगितलें हे पैसे झूमसाहेबाचे आहेत उद्यां अमूक अमूक गुहस्य येणार आहेत, त्याच्यापासून कर्जरोखा लिहून पाचशीं रमये त्यांना घ्यावे मी पफी होतें मीं म्हटलें, "झूमसाहेबाचे पैसे आणि आपण कर्जरोखा लिहून घ्यायचा म्हणजे हें काय प्रकरण आहे ?"

“हैं यद्य साहेबांना हे पैसे मिसेस झूमच्या न कळत घायचे आहेत.”
हैं थोळणें मला पडलें. मला घाटलें ज्याप्रमाणें टिळकांना माझें भय घाटलें
त्याचप्रमाणें झूमसाहेबांना मिसेस झूमचें भय घाटत असेल !

दुसऱ्या दिवशीं गृहस्थ आले. त्यांना पैसे दिले व रोखा लिहून घेतला.
उरलेले पैसे बाजूला ठेवून दिले.

हळू हळू घर विकल्याची बातमी माझ्या कानांवर आली ! आणि तें अगदीं
सालंकृत कन्यादान ! घर, घरांतील सामान, खुर्च्या, बांक, फळ्या, घडवंच्या,
दिवे, पलंग, पाळणा, चिमयाबाजें आणि मी मिळून वळलेलीं काप्याचीं दोरखंडें ;
हा वेळेस तादाबरोबर कांडहि गोला.

नुसत्या विहिरीलाच पांचशें रुपये खर्च आला होता. पण विहिरीबरोबर शेत
गेलें आणि शेताबरोबर घरहि गेलें ! पण शंभर रुपये वर आहे ! शिवाय
दरमहा शहाजीला घावे लागत होते ते सहा रुपये वांचले ! हा काय कमी
लाभ झाला ?

“घर विकलें त्याचे पैसे कोठें आहेत ?”

“चांगले सुरक्षित आहेत. डॉ. झूमजवळ ठेवले आहेत. उगाच त्रास देऊ
नकोस.”

“त्यांतील सामान ?”

“अग घर गेल्यावर सामान कोठें ठेवायचें ?”

“गृहजने पाळणा दिवे हे विकण्यापर्यंत पाळी आली होती का ? तें काहीं
नाहीं. दिवा नू पाळणा मला पहिजेत. हें काय असें अशुभ !”

“किती खुळचट कल्पना आहेत तुझ्या ?”

“पण हें सारें विकायला काय कोठें अडलें होतें ?”

“मी काय गृहजतीं तें तुला कळत नाहीं. विनाकारण सहा रुपये महिना
घावा लागत होता ना !”

दोनतीन दिवसांनीं मिसेस झूम मजकडे भेटायला आल्या. त्यांना मी विचारलें,
“काय हो मडमसाहेब, आमचे सहाशें रुपये तुमच्याकडे ठेवले आहेत ना ?”

“कशाचे ?”

“ राहूरीच्या घराचे ? ”

“ नाही काही ! ते तर टिळकांनी त्या गृहस्थाला कर्ज फेडायला दिले ! ”

माझे तोंड अगदी पादाण्यासारखे झाले. टिळक घरी आल्यावर मी त्यांना विचारले. ते म्हणाले, “ हो, दिले मी ते त्या माणसाला ! काय म्हणणे आहे तुझे ? ”

“ पण हें मला तुम्ही अगोदर कां नाही सांगितले ? ”

“ हो सांगितलेहि असतें. पण मग तूं मला हे पैसे देऊ दिले असतेस का ? ”

घर गेलें. घर बांधून देणारे गेले. घेणारे गेले. डोक्यांचें पाणी गेलें. आठवणी मात्र अजून पाणीदार आहेत.

पांचशें रुपये गेले. रोखा तेवढा अगदी आतांपर्यंत कामम होता. उरलेले शंभर रुपये कांहीं दिवस बँकेंत टाकले. नंतर त्यांत आणखी वीस रुपये घालून एक म्हैस घेतली !

म्हैस तिसऱ्याला फार सुंदर होती. पण दूध बेताचें घायची व दर खेपेस तिला टोणगे व्हायचे !

ह्या म्हशीचें टिळक पुष्कळ करीत. एक दिवस ते म्हशीला भूत होते. हतक्यांत कोणी श्रीमंत विद्वान त्यांना भेटण्यास आले. म्हशीचें प्रदर्शन पुष्कळाच दारीं होतें. त्या गृहस्थांना टिळकांना भेटायचें होतें. तेव्हां त्यांनीं म्हशीच्या ह्या गड्याला आंत जाऊन निरोप सांगायला सांगितले. टिळकांनीं आंत येऊन, हात वेगळें घुऊन बाहेर जाऊन गृहस्थांचें स्वागत केलें.

ह्या म्हशीवरूनहि आमचीं मधून मधून भांडणे होत. एक दिवस मी म्हटलें काय करावें, गोवऱ्या वाळत घातल्या कीं खोरीस जातात. टिळकांनीं विचार करून गोवऱ्या खोरीस न जाण्यालायक एक नामी युक्ति काढली. टिळक म्हणाले, आपण हाडी ठेवून त्याच्याकडून ह्या गोवऱ्या भाज नच घेत जाऊं. एक मोठें सुलंगण करावें. त्यावर पत्रा ठेवून वर गोवऱ्या भाजून घेतल्या व रचून ठेवल्या म्हणजे झालें काम.

टिळकांची ही युक्ति घेवून आम्ही हसूं लागलों.

“ मला का तुम्ही सर्व जण हतका मूर्ख समजतां ? मला कांहींच ज्ञान नाही असें तुमचें म्हणणे आहे का ? ”

“ तुम्हांला पुष्कळ ज्ञान आहे. त्याथडळ मासा कांहींच धाद नाही. पण माझे एवढेंच म्हणणे आहे कीं गोवऱ्या भाजायला खर्च जो लागणार तो गोवऱ्यांच्या

किंमतीच्या तिप्प शिमाय तापल्या तव्यावर टाकलेल्या गोवरीची राख होऊन जाणार ती वेगळीच ”

आतां तर टिळक फारच रागावले त्यांनीं मजुब्बावाईना हाक माखून सांगितलें कीं घूल पेटवून तव्यावर एक गोवरी घापून छाना आणून दाखवा मजुब्बावाई हो म्हणून दुसऱ्या दारानें निघून गेली व टिळक आपऱ्या कामाला गेल्यावर हें गोवऱ्या प्रकरण विज्ञान गेळें

एकदा कल्याणी (म्हेस) सुटली व उधळली टिळक त्या वेळेस लेक्चर हॉलमध्ये बसून घेत होते फर्ग्युसन गेऱ्यासून कल्याणीसाईंचा दौरा जो निघाला तो लेक्चर हॉलवरून पुढें गेला शिकविता शिकवितां टिळकाचें लक्ष म्हशीकडे गेळें व ते तसेच बसून सोडून बाहेर पडले व म्हशीच्या मार्गे धावू लागले. फोट, पॅट, डोक्यांत हॅट, हातात एक वेळूची लायलचक काठी अशा अवतारात टिळक तिच्या मार्गे पळत होते त्या दिवशीं म्हशीनें फारच घ्रास दिला ती कांहीं केऱ्या त्याचें पेंकेना शेवटीं एकदाची कशी तरी तिला घरीं आणली

घरीं आल्यावर टिळक म्हणाले, “ अग म्हशी वळणें सुद्धा सोपें काम नसतें. गुराख्याला किती श्रम पडत असतील बिचाऱ्याला. आपण गुराख्याला उद्यापासून राखोळीचे पैसे दुप्पट घायची सुरुवात करा हे छोऱ्हा गरीब असतात, बोलत नाहीत म्हणून आपण त्यांना थोडक्या पैसेात राबवून घेतों ” त्याप्रमाणें आम्ही गुराख्यास जादा राखोळी देऊ लागलों

* * *

आमच्या राहूरीच्या घरावर तसें म्हटलें तर नगरास येताच घाड आली होती. नगरास पोचल्यावर आमच्याकडे एक गोसावी आला तो आमच्या घरीं राहू लागला त्याचें बोलणें नेहमीं विरक्तीचें असे “ देव सच्चिदानंद आहे तोच एक आहे थाकी सांरें मिथ्या आहे ससार ही माया आहे त्यात प्राणी बुडतो आहे आपण कोठून आलों व कोठें चाललों ह्याची त्याला जाणीव नाही हा सारा भास पण ह्या भासालाच भुलून माणूस देवाला सोडून फिरत आहे कोणाची बायको, कोणाची मुलें, पैसा कोणाचा, घर कोणाचें, सर्वसगपरित्याग करायला पाहिजे.

“ गुरुजी, आपण दोघे मिळून काहीं सेवा करू आपल्यामार्गे व्याप नको काहीं उपाधि नको मला चाटतें आपलें राहूरीचें घर विकून जो काहीं

पैसा येईल त्या भांडवलावर एक दुकान काढू आणि दुकानांत जो फायदा होईल तो जनसेवेसाठी खर्च करूं. मग कोणी सरजू आला तरी त्याला कांहीं अडचण पडणार नाही.”

साधुबोवांचा ह्या असल्या गप्पा चालत. त्या मी लक्ष लावून ऐकत असें. टिळकांनाहि घराची घिरघिर वाटत होतीच. तेहि म्हणूं लागले कीं, ‘घर जर विकलें, तर आलेल्या रज्जेंतून आपल्याला पुष्कळशा लोकोपयोगी कार्यांस हातभार लावतां येईल व पुष्कळ कामे करतां येतील.’

एक दिवस घरांत पाण्याचा ठगठगाट झाला. त्या दिवसांत नगरांत पाण्याचा आधीच दुष्काळ. टिळक निजले होते त्यांच्याजवळ घुसा वसले होते. मीं तेथें त्यांच्यापुढें एक भला मोठा पाण्याचा रिकामा इंडा नेऊन ठेविला.

“हं, ह्या घुसा ! तुम्हांला सेवा करायला पाहिजे ना ? आज घरांत पाण्याचा थेंब नाही. चला तुम्ही, दत्तू व बेनी आज पाणी भरा. हें सर्व स्वतः आहे, माया आहे. तेन्हां त्यांचें मनार घेण्याचें कारण नाही.”

घुसा पाणी आणण्याची कां कूं करू लागले. मीं दुसरा डोस दिला —

“हें पाहा घुसा, मी भाकरी भाजायला वसलें व हात पोळले म्हणजे माझ्या हाताला येणारे फोड कांहीं भला मायेचे फोड घाळत नाहीत, भला त्या घेवना सडन होत नाहीत. पण तुमची गोष्ट वेगळी ! तुम्हांला सर्व मायाच असल्यानें तुम्हांला कांहीं हरत नाही.”

माझे बोलणें टिळकांनाहि पटतें आहे असें पाहून घुसा पाणी आणण्यास उठले. कण्हत कुंथत एक दोन हांडे पाणी भरल्यावर मीं त्यांना स्पष्ट सांगितलें कीं ‘तुमची ही माया केवळ आमच्या राहूरीच्या घरावर आहे. ही पोटो माया आहे, तेन्हां उघांपासून तुम्ही आपला रस्ता सुधरा !’

दुसऱ्या दिवशीं घुसा गेले. पण तेन्हांचें घराभागाची अर्ददशा आटोपली नाही हें घर आलेंच आहे.

वालकवि ठोंबरे

१९०७ साली जळगावी पहिले कविसंमेलन भरले ह्या संमेलनाने महाराष्ट्र सारस्वतासाठी दोन फार मोठ्या गोष्टी केल्या एक वालकवि ठोंबरे ह्यांना उदयाला आणले व दुसरे अभिनव काव्यमालेची कल्पना येवून जन्माला आली

ठोंबन्याबद्दल टिळकाना घेऊन पडेना ह्या मुलगा कोठेंतरी शाळेत गेला पाहिजे व ह्याचें फांदी शिष्यण शाळें पाहिजे ह्याच्या काव्यशास्त्रीला ओहोटी लागेल असे काही होतां कामा नये म्हणून त्यानीं कर्नल कीर्तिकरानीं चोराचा पत्रच्यवहार सुरू केला कर्नल कीर्तिकर श्रीमत होते व ते टिळकाचे मित्रहि होते त्यानीं ठोंबन्याना दरमहा दहा रुपये देण्याच कळूळ केले मात्र एक अट घातली कीं ठोंबन्यानीं नगरास येऊन टिळकाच्या देखरेखीखाली राहावें त्याप्रमाणें शाळें व ठोंबरे नगरास आले

ठोंबरे एरट्टेच आले आपण कोठें जाऊन पडतो आहों कोणास टाऊक असें त्याला शाळें होतें पण एक दोन दिवसातच आम्ही माणसें आहों व घागळीं त्याला आवडतील अशीं माणसें आहों अशी त्याची खात्री झाली ठोंबरे घरातील मुलाप्रमाणें वागू लागला आमच्याठला परबेपणा नाहीसा झाला मी त्याला अरे तुरे म्हणू लागले व त्याचाहि तित्तपणा एका दिवसात मावळला

पण माझ्या एकेरी नावानें त्याला हाका मारण्यामुळे एकदा मोठा अनर्थ झाला भाउचीहि त्याला माझ्याप्रमाणेंच एकेरी नावानें हाका मारू लागले ठोंबरे दत्तबरोबरचा मोठा कवि झाला तरी वालकविच त्याला एकेरी नावानें हाका मारायला काय हरकत आहे असें त्याना वाटले एक दिवस ते बाहेर आले तेथें ठोंबरे होता त्यानीं त्याला ठोंबरे इकडे ये, का काहीं म्हटले वाटतें तो त्याचें न ऐकता तडक घरात माझ्याकडे आला मी स्वैपाक करीत होतें तो माझ्यापुढें बसला

“ लक्ष्मीबाई मला तुमच्या निराशे वागणें अगर्भी पसत नाही हे कोण एवढे मोठे ? मला सारे मान देतात टिळक सुद्धा अरे तुरे म्हणत नाहीत आणि ह्यानीं का मला अरे तुरे म्हणावें ! मी त्याना आता जाऊन चागले समजावतो ”

“अरे बाबा, त्यांना कांहीं बोलू नको. मी नाही का तुला अरे तुरे म्हणत ?”

“तुमची गोष्ट वेगळी. तुम्ही माझ्या आईच्या जागी आहां. तुम्ही माझ्या सस्ता खाल्या आहेत. माझ्या आजारांत हे आले होते का काम करायला ? हे कोण ?”

“ते मात्रे दीर ! माझ्यासाठीं त्यांना कांहीं बोलू नको —”

हें बोलणें चाललें आहे तोंच भाउजी घरांत माझ्याकडे आले. त्यांनीं टोंबन्यांना विचारलें काय झालें. तों तो आणखी उसळला. भाउजी म्हणाले,

“टोंबरे, मी आदीं सहज अरे तुरे म्हणत होतों. पुन्हा नाही कधीं म्हणणार. माझी चूक झाली. मला नाही वाटलें तुम्हांला इतका राग येईल.” आणि त्या दिवसापासून ते त्याला अहो जाहो म्हणूं लागले. मीहि त्याला अहो जाहो म्हणूं लागलें.

पण मला तें साधेना आणि टोंबन्याला तें आवडेना.

त्याचा माझा, संबंध अशा तऱ्हेचा होता, वीं त्याची आई म्हणे लक्ष्मीबाई, नाना माझा नाही, तुमचा आहे. तुम्ही दोता म्हणून त्याचा पुनर्जन्म झाला.

घरांत तो आदीं घरच्यासारखा—दत्तप्रमाणें वागे. टिळकांच्यापेक्षां तो माझ्याच मागे मागे अधिक भसायचा. टिळकांच्या समोर आला म्हणजे मात्र मोठा गंभीरपणाचा आव आणण्याचा प्रयत्न करायचा.

कविता केली म्हणजे त्याची पहिली श्रोती मी. मी इकडे कामदारणीला कांहीं सांगत असलें किंवा कोणाशीं कांहीं बोलत असलें म्हणजे तर त्याची कविता वाचून दादरविण्याची घाई व्हायची आणि माझे दुर्लक्ष आहेसें दिसलें म्हणजे त्यानें ती कविता रागारागानें माझ्यापुढें टरकावून फाडून टाकायची. मग दत्त बेदीनें त्याला चिडवायचें—

“अरसि किती हा मेला

हा कविता फाडून बाहिर गेला”

मग त्यानें हसायचें व पुन्हा ती लिहून काढायची. टोंबरे आमच्या घरीं आल्यावर त्याला विषमज्वर झाला होता. चाळीस दिवस तो एकसारखा तळमळत होता. त्या वेळीं टिळकांचा पैसा, माझे व रामभाऊ धर्माधिकार्यांचे श्रम, सोराबजीचें औषध व देवाची दया झाल्यानें तो वाचला व महाराष्ट्राला त्याचा इतका उपयोग झाला. त्या वेळीं मला रात्र रात्र क्षोप नसे. त्याचें सर्वच मला करवें लागे.

टोंबरे नगरास आल्यावर हायसूखमध्ये जाऊं लागला. तिसरीत किंवा चौथीत असेल तो. त्या वेळची ही गोष्ट. तेव्हां वरू हायसूखमध्ये होता. टोंबरे शाळेंतून आला हीं लक्ष्मीबाईं गोष्ट सांगा म्हणून माझ्या मागें लागायचा. मी त्याला गोष्टी सांगून सांगून दमून गेलें. झाचा आपला रोजचा एकदा. लक्ष्मीबाईं गोष्ट सांगा.

एक दिवस माझी विहीण—म्हणजे हींदीची सासू—आली होती. तिची माझी मोठी गट्टी असे. तिला गोष्टीहि पुष्कळ माहित होत्या. शिवाय एकदा तिची ही गोष्ट सुरू झाली म्हणजे चार चार तास ही सहज चाले.

टोंबरे शाळेंतून आल्यावर म्हणाला, “लक्ष्मीबाईं, गोष्ट सांगा ना.”

“हें बघ आज आली आहे माझी विहीण. तिला चागल्या चागल्या, मोठ्या मोठ्या, लांब लांब गोष्टी येतात. ती सांगणार आहे आज तुला गोष्ट !”

माझ्या ह्या बातमीनें टोंबऱ्याला रूपा आनंद झाला.

जेवणीं होऊन निजायला जाण्याच्या वेळेपर्यंत त्यानें वाहेरून आत व आतून वाहेर कितीतरी रेषा घातल्या.

मेहमीप्रमाणें आम्ही सारीं एका दंडाळीला निजलों मुलांना माझ्या विहिणीच्या गोष्टींचा चांगला परिचय असल्यानें तीं सारीं तोंडावर पाघरणें घेऊन टोंबऱ्याला हसत पडलीं होती. इकडे आज आपल्याला मोठी गोष्ट ऐकायला मिळणार म्हणून टोंबरे आनंदात होता. त्यानें माझ्या विहिणीशेजारीं जागा पटकाविली. अंधरणावर सुरमाच्या घालून, फान टवकासून तो गोष्ट ऐकू लागला. गोष्टीला सुरुवात झाली. ती गोष्ट अशी—

“हें बघा भाऊ ! एक उज्जनीचा राजा होता. त्याच्या अस्तुरीला होती एक कार, एक पुत्र ती त्याची पहिली अस्तुरी गमावली त्यानें केली दुसरी अस्तुरी. त्या दुसऱ्या अस्तुरीला सवतीचीं पोर नको होती. तिनें केलें होंग कीं आपले दोळे लईं बिघडले. ती म्हणाली, मला एका जोशानें सांगितलें आहे कीं दोन्ही मुलांनीं मिळून घनात जाऊन घासाच काळीज आणावं व मला खायला द्यावं. मग माझे दोळे बरे होतील.

“घासाचं काळीज ? घासाला कस काळीज असणार !” टोंबरे म्हणाला.

“घासाच नाहीं भाऊ वारसाचं. राजानें अस्तुरीच घेऊन दोन्ही पोर घनांत सोडलीं. ते निघाले. एक वन बलाडल, दोन वन बलाडलीं, तीन वन बलाडलीं, चार वन बलाडलीं, पाच—

“अहो बाई त्यांनीं हजार वनं वलांडलीं. पुढें काय झालें तें सांगा.”
ठोंबरे म्हणाला.

विहिणीबाई उत्तरल्या,

“थांबा ना भाऊ. अशी घाई करूं नका. पांच वनं वलांडलीं, सहा वनं वलांडलीं, सात वनं वलांडलीं. त्यांना भेटला एक राजदस. त्यानें त्यांच्यावर साया केली. त्यानें बसविलें त्यांना एका रिशाखालीं. आणि त्यानें घर बांधण्याचा विचार केला. त्यानें एक समिद्र वलांडला, दोन समिद्र वलांडले, तीन समिद्र वलांडले.”

“बाई, त्यानें सात समिद्र वलांडले कवूल. पुढें काय झालें त्या मुलांचें तें सांगा ना !”

“थांबा ना भाऊ, अशी घाई नका करू. त्या पक्षिराजानें एक काडी आणली, त्यानें दोन काढ्या आणल्या, तीन काढ्या आणल्या, चार—”

“बाई त्या पद्म्यानीं परंतप्राय काढ्यांचा दीग केला. पुढें काय झालें त्या मुलांचें तें सांगा.

“थांबा ना भाऊ ! असं काय करतां ? मग तो पक्षिराज दगड गोळा करूं लागला. त्यानें एक दगड आणला, दोन दगड आणले, तीन दगड आणले—”

“त्यानें मेरू पर्वताएवढी दगडाची रास घातली कवूल आहे मला. पण त्या मुलांचें काय झालें तें सांगा ना.”

विहीण म्हणाली, “हें काय बरं भाऊ असं करतां. मला सांगू द्या ना—”

ठोंबरे कंटाळला. त्याला श्लोप येऊ लागली. पण-माझ्या विहिणीला गोष्टीचें फारच स्फुरण चढलें. ती जी पडल्या पडल्या गोष्ट सांगत होती, ती आता उद्दून बसली !

“भाऊ, उदा ना ! आता काय अगदीं उलीरी राहिली. उद्दून बसा ना—”

आमच्या सर्वांच्या हसून हसून मुरकुड्या बळल्या. शेवटीं ठोंबरे म्हणाला,

“बाई, मी तुमच्या पाया पडतो पण आतां मला श्लोप द्या ” पण तिनें त्याला तीन वाजेपर्यंत श्लोप येऊं दिली नाहीं. तो निजला कीं ती त्याला हालवून उठवायची व अशा रीतीनें तिनें आपली गोष्ट पुरी केली. पडांटे आम्ही उठलों तेव्हा टांबण्यानें मला अगदीं खरा खरा साष्टांग नमस्कार घातला.

“छद्दमीबाई अगदीं हात जोडून, साष्टांग नमस्कार करतो तुम्हांला, तुमच्या विहिणीला आणि त्या तिच्या गोष्टीला. ही तुमची विहीण मोठी कादंबरीकर्त्री

यनणार होती पण कोठें मारीं शिकली कोण जाणे. "

आम्हांला मात्र त्या रात्रीचें हें बिनपैराचें नाटक पुढें कित्येक महिने पुरलें.

* * *

द्या वेळेस टिळक सांगण्या फार खेळत असत व द्या सांगण्यांवरून सप्पाटून भांडणें होत. टिळक कबड्या जुळवून टागीत तेव्हां त्यांच्याशी खेळण्याचेंहि पुढें पुढें सर्वांनीं सोहून दिलें होतें. तेव्हां ते एकटेच रागारागानें खेळायला यमत व एक टात्र उजव्या हातानें खेळत व दुसरा डाव्या हातानें खेळत, असा त्यांचा नेहमीचा त्रम होऊन यसला. एक दिवस आम्हीं सगळ्यांनीं त्यांच्याशीं खेळायचें ठरविलें. त्यांनाहि मोठा आनंद झाला. मात्र अट एवढी होती कीं कबड्या पाणी प्यायच्या भांड्यांत घालून हालवून मग टाकायच्या. आम्ही खेळायला यसलों. एका याजूला टिळक, ठोंबरे आणि तारा व दुसऱ्या याजूला मी, दत्तू आणि भास्कर. पहिल्याच डावाला टिळकांची सरशी झाली. फक्त एकच नरद आंत जायची राहिली होती. तिला दोनच पडायला हवे होते म्हणजे आमच्यावर बिनतोड झाली असती. पण जर का दहा पडते तर तिनें उलट खाऊन आपल्या शत्रूच्या समोर प्रस्थान टोकलें असतें व मग खात्रीनें तिच्या प्राणांवर येतली असती. कबड्या हातांनीं टाकायच्या असल्या तर एवढी धास्ती नव्हती. पण त्या पाणी प्यायच्या भांड्यांत घेऊन टाकायच्या म्हणजे जरा कठीणच काम होतें. टिळकांनीं दान टाकलें. त्यात एक पडली कबडी उताणी व एक पडली कुत्रीवर ! एकीकडून पाहिलें तर दोन दिसावे, दुसरीकडून पाहिलें तर दहा दिसावे. टिळक एकदम भोरडले दोन. तशी आम्ही भोरडलों दहा. ते म्हणत दहा कसे होतील ? आम्ही म्हणूं दोन कसे होतील ? ते जमिनीवर जोराजोरानें बुडव्या आपटून आमच्या गळीं उतरवूं लागले कीं मी नारायण चामन टिळक सागतों कीं ते दोन होते. तशी मीहि सांगूं लागलें दोन कसे ! मी लक्ष्मी नारायण टिळक सांगतें ते दहा होते. शेवटीं ते ठोंबऱ्यांना व ताराला विचारूं लागले, काय आहेत रे हे ? ठोंबरे म्हणाले, हे दोनहि नाहींत आणि दहाहि नाहींत, दीड आहे ! टिळक म्हणाले, म्हणजेच दोन. आम्ही सारे रागावत होतों व हसतदि होतों. शेवटी पुन्हा टाका टाव असा आम्हीं आम्रह धरला पण टिळकांना पुन्हा टाव टाकायला नको होता. कारण पुन्हा दोनच खात्रीनें कशावरून पडतील ? शेवटीं त्यांनीं सांगण्या, पट, कबड्या हीं सारीं समोरच्या कंपाउंडांत फेकून दिलीं व घर त्यांच्यामार्गे घावत जाऊन समोरच्या लोहाराकडे जमलेल्या माणसांना

सांगितलें हें सामान घेचून घेऊन जा. त्यांना काय, त्यांनीं सारें आनंदानें गोळा करून नेलें.

* * *

मी एक सामाजिक कादंबरी लिहिण्यास घेतली होती. मला लिहिता लिहिता एखादें जोडाक्षर मध्येंच आडवी ; मग काय पुस्तकांची उलटापालट करून तो शब्द कोठें आढळला म्हणजे माझी गाडी पुन्हा रुळावर येई एक दिवस असेंच माझे कादंबरीलेखन अगदीं जोरात घाटलें असता मध्येंच घोडें अडलें. मला 'मनुष्य' कांहीं काढतां येईना. मी हाताशीं होती नव्हतीं तेवढीं पुस्तकें उलथीं पालथीं केळीं पण 'मनुष्य' कोठें सापडेना. मी चिंतातुर होऊन बसलें आहे, सभोवार पुस्तकें अस्ताव्यस्त पडलेलीं आहेत, घरात काम हाका मारीत आहे, अशा वेळीं टोंबरे घरात आले. हा सारा देखावा पाहून ते म्हणाले,

“ लक्ष्मीबाई गुन्ही अशा कां बसला ? कांहीं हवें आहे का तुम्हांला ? ”

काय करूं रे ! मला हवा आहे मनुष्य इतकी उलथापालथ केळी पण तो कुठें सापडत नाही. ”

टोंबरे माझ्यापुढें छातीवर हात ठेवून उभा राहिला.

“ कशाला ऐवढी उलथापालथ करता ? हा पाहा इथें ठभा आहे मनुष्य. आणखी इथे असतील तर जरा बाहेर या. हर्षीं पितकीं मनुष्यें दाखवितों. कांहीं तोटा नाही. अहो सान्या जगात मनुष्येंच मनुष्यें. माणसांना काय तोटा ? ”

“ भरे मला जगातील नकोत रे माणसें, मला पुस्तकांतला मनुष्य पाहिजे. ”

मग आम्ही दोघें खूप हसलों. टोंबन्यानीं मला मनुष्य काढून दिला.

एक दिवस माझी ती कादंबरी टोंबन्याना वाचायला सांगितली. त्यांनीं ती पाचून तिच्यावर खालीं दिलेला अभिप्राय लिहून ठेवला.

अभिप्राय— सदर कादंबरी मी संप्रुण वाचली. आशी

कादंबरी समग्र माराष्ट्र भाशेंत दूसरी दीखणार नाही

त्रिंशंक वापूजी टोंबरें आहामंद नग्र

तारीख पंद्ररा ज्यून येकोणीशचउदा

जाइरात

नाचें नोदया नाचें नोदया नाचें नोदया

अप्रतिम गंध अप्रतिम गंध अप्रतिम गंध

ही संघीपू न्हायेणा रनादीं

घरील अभिप्रायाचें पान अजून मजजवळ आहे. कादंबरीला नांव ठेवलें नव्हतें. पण वर ठोंब्यांनीं मोठ्या अक्षरांत 'लक्ष्म्याईची कादंबरी' असें ठेवलें होतें तें पान काळाच्या उदरांत गडप झालेलें आहे. पण त्या गोष्टीला आतां एकवीस वर्षे झालीं. आतां मला पुष्कळच चांगले लिहितां येतें, पण तेन्नाचें माझे लिखाण म्हणजे पौरांच्या यष्टेचा एक विषय होता.

वेवी हुजूरपागेत पुण्यास होती. एक दिवस तिचें पत्र आलें कीं मला तुमचें लांबलचक पत्र आलें नाहीं तरी लांब पत्र पाठवा. त्या वेळीं ठोंबरे व मीच घरीं होतों. त्या पत्राला ठोंब्यांनीं उत्तर लिहिलें. पत्र होतें चार सहा घोटें रेंद. कागदाला कागद चिटकवून तें इतकें लांब केलें होतें कीं तें उघडलें म्हणजे तिच्या डोक्यापासून पायांपर्यंत पुरावें.

त्याचा आरंभ असा होता.

“अहमदनगर, फर्ग्युसन गेट,
टिळकाची वाडी, मघलें घर माठानजीक,
जात्यारोजारी, लहानसें अंधरण, त्यावर
निजलेल्या लक्ष्मीसाईच्या उगानजीक

ता ३-३-१४

अनेकोत्तम आशिर्वाद विशेष, आटपाट नगर होतें तेंयें एक गृहस्थ होते. त्यांना एक मुलगी होती. तिचें म्हणणें मला लांब पत्र पाठवा ! लांबलचक पत्र ! लिहूं नये लिहिलें ; फसें लिहावें काय लिहावें, मार्च महिना तिसरी तारीख पिचडी करावी. साच्या पोळ्या, लोणफडें तूप जेवण करावें, चाकराला भांडीं घासायला घाशीं. कोंडीच्या सोलीला शुल्फ लावारं फाटकसं अंधरावें तुटकसं पांघरावें. एक घाजायला आला जरा आडवें व्हावें. असं केल्यानें फाय होतं, देहमान निश्चित होतं, लांबलचक पत्र लिहिल जातं ” वगैरे.

हे पत्र कशाणीसारकें वाचता येतें.

शामच्या घरी असतांना टोंबरे नेहमी धानंदी, रोळाहू, भाशागदी असा असायचा. पण नगर सोडून गेल्यावर त्याची ही वृत्ति नेहमी बदले. पुन्हा परत आल्यावर त्याची :वालवृत्तिहि परतायची. बाहेर जायचा म्हणजे खानदेशांत नाही तर पुण्याला. पुढें पुढें कामानिमित्त तो महाबळेश्वरला जाऊं लागला, पण त्या वेळेपर्यंत त्याची वृत्ति स्थिर झाली होती. तो महाबळेश्वरला जाऊं लागला तेव्हां ही आंदोली वृत्ति राहिली नव्हती.

एक दिवस पहांटे मी मंजुळ्याबाईला हाक मारून सांगितलें, “ पाहा, हानें मला किती घास दिला आहे. पाणी चापीव.” ती गेली. दोजाराच्या खोर्डीत टोंबरे व चानू निजले होते. टोंबरे आला व जोराजोराने दाराला धके देऊं लागला. मी दार उघडलें. तो माझ्यापुढें कंत्रेवर हात खेचून उभा राहिला.

“सांगा, मीं काय घास दिला तुम्हांला ?”

“कशाचा चाघा घास ? कोण म्हणतें घास दिला ?”

“तुम्ही म्हणतां !”

“मी ? आणि कुणाला म्हणालें ?”

“कुणाला ? मवाळ मंजुळ्याबाईला.”

आपल्याकडे मंजुळ्याबाई नांवाच्या दोन चाया एकाच वेळेस कामाला होत्या व त्या पुष्कळ वर्षे कामाला होत्या. मुलांनीं ह्या चायांना जहाळ मंजुळ्याबाई व मवाळ मंजुळ्याबाई अशीं नांवें ठेविलीं होती.

“तिनें सांगितलें तुला ?”

“सांगायला कशाला पाहिजे ? मीं मीं माझ्या कानांनीं ऐकलें.”

“काय ऐकलेंस ?”

“हानें मला किती घास दिला आहे !”

“हें पाहा टोंबरे, नीट ऐकव जा आणि मग भांडव जा. हा पाहा माझ्या पाठीवर ओढा दिला आहे. मीं मंजुळ्याबाईला सांगितलें कीं हानें मला फार घास दिला आहे. पाणी चापीव. मीं येथेंच आहे. आपलें धोलणें मंजुळ्याबाईला ठाऊक नाही. तूं जा. परस्पर मागील दारीं जाऊन तिला विचार.”

ठोंबरे घटकन् मंडुळाबाईकडे गेले तेथें मी सांगितलें तेंच बाहेर आलें तेव्हा ते जे इतके जहाल झाले होते ते घटकन् मवाळ बनले

ठोंबरे आमदांला आमच्या मुलाइतका प्रिय घाटायचा व त्यालाहि आमच्यायइत तेंच प्रेम घाटायचें पुढें पुढें त्यानें शाळा सोडली व तो पढिताचें म्हणजे युरोपियन लोकाना मराठी शिकविण्याचें काम करू लागला त्यामुळें त्याला कधीं पुण्याला तर कधीं नगरला राहाचें लागे उन्हाळ्यात तो नेहमीं महायळेश्वरला जाऊ लागला

ठोंबरे जे पैसे मिळवी ते मजतवळ देवी एकदा नगरास अमतांना मीं त्याच्या त्या पैशांतून थोडे थोडे मागें टाकून पन्नास रुपये साचविले पण मधेंच ठिळकाच्या कांहीं रचिंफपगामुळें मला हे पन्नास रुपये भर घालून तो खंडू बुनवावा लागला होता ठिळकांना कर्ण करण्याची चिंता असे व मला तें फेडण्याची असे मीं ठोंबन्याना म्हटलें,

“ ठोंबरे, मीं तुझे पन्नास रुपये साचवले आहेत त मी खर्च करू का ? मला कर्ण फेडायला ते हवे आहेत ”

“ सुराळ खर्च करा ’

“ मी ते परत कधीं करीन हे सांगता येत नाहीं देईन मात्र नक्की आणि मी जर मेळेंविलें तर दत्तवडून घे आणि तुला जर ते फार निकडीनें हवे असले तर मला निदान एक महिना आधीं कळीव, मी त्याची तजवीज करीन ”

“ आता तर तुम्ही ते घ्या मग परत कसे घ्यायचे त पाहू ”

द्यानतर ठोंबरे पुण्यास गेले थोड्या दिवसांनीं पुण्याहून बाबू आला व पैसे मागू लागला ! मीं म्हटलें, ठिळक धरीं नाहीत पगार झाला नाही पगार झाला कीं पैसे पाठवून देईन पण बाबू ऐकेना तो म्हणे कीं मला अमृतरावांनीं पाठविलें आहे व लौकरच पैसे घेऊन घायला सांगितलें आहे मी म्हटलें बाबू, मजजवळ पैसे असले तर मीं देविले असते का ? ह्यावर बाबू रागासोनें निघून गेला

बाबू सकाळीं आला होता तो दुपारीं गेला सध्याकाळच्या गाडीनें ठोंबरे आला तो साऱ्या वाटेनें रदतच आला

“ ठोंबन्याला पाहाताच मी म्हणालं, ठोंबरे, तुझे पैसे मी टिळक आल्यानंतर पाठवून देईन. ठोंबरे स्फुंदत स्फुंदत म्हणाला, “ लक्ष्मीबाई, मी ह्या बाबुला पैसे आणायला पाठविलेच नव्हतं मला नव्हत हे कारभार त्याने केले. मी तुमची समजूत करायला आलो आहे. मला हें समजल्यावर पुण्यास एक क्षणभर राहावेना. ”

* * *

ठोंबरे स्वतःच्या कविता जितक्या प्रेमळपणाने म्हणत तितक्याच दुसऱ्याच्या म्हणत. त्यांना एखादी कविता आवडली म्हणजे तिच्या बाबतीत त्यांना आपण भाव कधी वाटत नसे व त्याच्या कवितांची हीच सरी मजा होती. काही काही कवि असे असतात की दुसऱ्याची कविता म्हटली की त्याच्या नाकाला मुरड पडते

ठोंबन्याना टिळकाची कविता फार आवडे व वनवासी पूळ तर ते इतके उत्तम समजून सागत की त्याची मजा प्रत्यक्ष तें त्याच्या तोंडून ज्यानी ऐकलें असेल त्यानाच सागता येईल. एकदा टिळकाच्या वर्गाला त्यानी वनवासी पूळ शिकविलें व विद्यार्थ्यांत खुद टिळक बसले होते. प्रगृप्ति व निगृप्ति ह्या दोन मार्गांविषयी ठोंबन्याने भाषण ऐकून टिळक इतके खूप झाले की त्याचे व्याख्यान सपताच ठोंबन्याना त्यानी पोटाशी धाळें.

एकदा टिळक फिरतीवर गेले होते. दत्तू कॉलेजान व बेनी पुण्याला होती. ठोंबन्याना भेटला कोणी ज्योतिषी. त्याने त्याना सांगितलें की तुम्ही अपवादाने मरणार व ते आजच मरणार ! तो आला, तो थेट चुलीपाशी येऊन बसला.

“ लक्ष्मीबाई, मला ज्योतिष्याने आज अपवादाने मी मरणार असे सांगितलें आहे. ”

“ अरे ज्योतिषी लबाड असतात काही तरी सांगतात झालें तू आता कुठें बाहेर जाऊच नकोस ”

“ पण मला गेलेंच पाहिजे तें भविष्य खोटे कसे ठरणार ? ”

भविष्य खरें करण्याचा त्याचा वेत बाहेर पडला तेव्हा मी माझे हातातलें काम तसेच टाकून दिलें व त्याच्या जवळ बसून राहिलें. दत्तूच्या मित्रमंडळीला बोलावून आणलें व त्यांना आमच्या घरीच निगायला या म्हणून सांगितलें.

दोन रपयाची मिगाईं भाण्ठी ती सारी रात्र काहीं करमणूक, काहीं गाणीं, काहीं गप्पा झगत जागून घालविली व तो दिवस व ती रात्र टळेपर्यंत टोंबन्याना धीपुडून हाळ दिलें नाहीं भविष्य त्या वेळेस रोटें टरलें, पण पुढें पाच वर्षांनीं तें खरें टरलें

आमच्या घरीं नाना प्रकारचीं माणसें आलीं आणि गेलीं पण टोंबन्यामारखें कोणोच नव्हतें तो मधून मधून भाडे तरी त्याच्यात कपट नव्हतें, द्वेष नव्हता, स्वार्थ नव्हता तो प्रेमळ, मनमिळाऊ, आनंदी, यष्टेखोर आणि थोडासा खोडकरहि होता निदान आमच्या घरीं त्याचें बाळपण कायम राहिलें होवें तो आला म्हणजे नेहमीं काहीं तरी गमती व्हायच्या दगामस्ती, झाडावर चढणें, घरावर उढा मारणें, भाडणें, कागद घरभर करणें, कविता लिहिणें, त्या वाचून दाखविणें, त्या कोणीं मन लावून ऐकल्या नाहींत तर चिडून फाडून टाकणें, पुन्हा हसणें, गोष्टी लिहिणें, त्या वाचून दाखविणें, दुसऱ्याच्या कविता आपल्या कविताइतक्याच उसादारनें म्हणणें, काहीं गमतीच्या कविता असल्या म्हणजे त्यांची टर उढविणें, घरातच सभा भरविणें, जादूचे खेळ करणें, भास्कररावाच्या चम्र्यावर दोळा टेवणें, मादया लिहिण्याची खेष्टा करणें, रात्रीं अगणात निजलें म्हणजे चादण्याची मोजदाद करणें, त्या वाटून घेणें, घाटणी बरोबर झाली नाहीं म्हणजे भाडणें, घरात पसारा करून टेवणें आणि मी रागावतें म्हणजे तो आवरू लागणें, गिळकाच्या पुढें गभीर चेहेरा करून बसणें— वगैरे क्विती तरी बारीक सारीक गोष्टी दोळ्यापुढें उग्या राहातात व मन उद्विग्न होवें

ये आता घे शेवटचे हे

अश्रू दोन पिऊन

पाखरा येथिल कर्ची परतून

आयुर्मागांतील आणखी कांहीं वाटसरू

कोणी चालत असेल तर त्याला उचलून कडेवर घेण्याची आम्हांला सवयच होती. त्यांतलेच आणखी हे कांहीं प्रकार सांगते. अर्थात् ह्या बाबतींत आम्हांला दोषांनाहि कधीं फंटाळा येत नसे. उलट असे कांहीं नसलें तरच आम्हांला चुकल्या चुरूल्यासारखें वाटे.

एक दिवस संध्याकाळीं आमच्या येथें एक पांगळा आला. त्याला अर्धांगवायूसारखें झाले होतें. त्याला आम्ही घरांत ठेवून घेतलें. मीं आणि रामभाऊंनीं त्याच्या बऱ्याच खस्ता खाल्ल्या. त्याची शेक शेक करायची, त्याला खायला प्यायला घायचें व कधीं कधीं भरवायचें, त्याचा शेण गोठा करायचा हीं सर्व कामें आम्ही करित होतो. त्यांचीं गुड्रींदि मला धुवावीं लागत.

रामभाऊ एक फार मोठा सज्जन माणूस होता. तो ख्रिस्ती होण्यापूर्वी आमच्याकडे आला व पुढें किती तरी वर्षे आमच्या आश्रयाला येऊन जाऊन होता. परंतु बाता मारण्यांत मोठा पटाईत. तसेंच कर्ज करण्यांतहि त्याचा हातपंडा होता. त्याचें धर्मांतर, लम, पुढें बायरो मेल्यानंतर नऊ महिन्याच्या चिकीचा सांभाळ हें सारें आमच्याच घरीं झालें. कोठेहि कामाला राहिला तर फार सुंदर काम करी पण वरील दोन दुर्गुणांमुळे कोठें टिकत नसे. पण आमच्या स्वभावधर्माप्रमाणेंच त्याचाहि असल्यानें असल्या कामांत तो आर्दी मनापासून मला साहा करी. असो. रामभाऊनें व आम्ही आमच्या तैमूर्ळंगाला मेहनत करून बराचसा सुधारला.

त्याला रोज दोन आण्यांच्या विड्या लागत. तीन वेळेला चहा लागे, तेंहि सारे यथास्थितपणें त्याला मिळे. बरें वाटू लागल्यावर तो आमच्याच घरीं चिकटून राहिला व कांहीं दिवसांनीं तो ख्रिस्ती झाला. ख्रिस्ती झाल्यावर मात्र त्यानें आपला नूर पालटला. आपले हात स्वर्गांला पोचल्याचा त्याला भास होऊं लागला. त्याला पर कुटले. आज काय चहा चांगला झाला नाहीं, उद्या काय मला वेळेवर विड्या दिल्या नाहींत, परबां काय माझे जेवणच थंड होतें, तेखां काय बेबी फार गडबड करते. तिला आईनें मुळीं वळणच लावलें नाहीं. बेबीवरून तर

रोन कुररू होई टिळक त्याची समजूत घालीत पण त्याचेंच आपलें रॉ एरूटा टिळक मुलीला रागें भरले म्हणजे त्याचें समाधान होई एक दिवस टिळक करतालासे गापाला गेले होते त्याच्या गैरहजेरीत मी ह्या चिरजीवाना एका जडीपुगीगान्या वैद्याखेरीर पाच रुपये देऊन पाठविलें ते तिकडेच नहमिे झाले

हें पात्र गेन्यानंतर दुसऱ्यानें प्रवेश केला टिळक बाहेर येऊन उभे राहिले तो त्याच्यापुढें णक छाव रद व्यक्ति दत्त म्हणून उभी वर्ण निमगोरा, बसकट ताड, घारे दोळे, चेहेरा रद, डोक्यावर जत्राचा मुगुट, सन्याशाच्या डोक्याप्रमाणें ओठ व हनुवटी गुळगुळीत, अगात घोड्यापर्यंत भगवी कपनी, डोक्याला भगवा फेटा, हातात भगव्या छागीच एक लहान गागेडें, अशा धावत टिळकाच्यापुढें उभ राहून आपणच का टिळक म्हणून त्यानें त्यांना प्रश्न केला

“ हो मीच टिळक ” हे टिळकाच्या तोंडचे शब्द कानीं पडताच त्यानें आपल्या हातातीळ गाडोडें खालीं ठेवून त्यातून एक मला मोठा फुलाचा द्वार बाहेर काढला व तो टिळकांच्या गळ्यांत घातला

“ मी आन धन्य झाला माझ्या जन्माच सार्थक झाल ”

माल काढीत टिळक म्हणाले, “ बुवा, मादया पाया नका पडू, सारा मान महिमा खिस्त्राचा आहे मी काय य कश्चित् प्राणी ”

बुवा आमच्या घरीं राहू लागले टिळकाच्या तोंडून निघणारा प्रत्येक शब्द ऐकण्यासाठीं चातकाप्रमाणें ते टपून बसू लागले टिळकाचें त्याच्यावर फारच प्रेम बसलें ते दोघे कधीं एरूमकापासून दूर होत नसत, टिळक त्यांना खिस्तीधर्माविषयीं सागत बुवा लक्ष लावून ऐकत ऐकतां ऐकता त्याचा कट दाटून येई डोक्यातून अंधुधारा वाहात

टिळक मला म्हणत, ‘ हा माणूस काही साधा नाही हा पुढं पौल, पेत्रस ह्याच्या पत्नीला धमण्यासारखा खिस्त्रशिष्य होईल कारण त्याच्या डोक्यातून अंधु गळतात, त डोक्याच्या कानाच्या बाजूच्या कोपन्यान गळतात खन्या भक्तिभाजार्च व प्रेमाचें हें लक्षण आहे ” खेवीहि म्हणे, “ खरच आई, त्याच्या डोक्यातून पाणी यतें तें डोक्याच्या बाहेरच्या कोपन्यातून बाहेर पडतें आणि मीं देखील पपा म्हणतात तसें कोठें वाचलें आहे ” पण मला काहीं झांचें बोलण पत्र नसे मला त्या पुराणिक्योवाच्या गोष्टीची व बोकड हरवलेल्या रटणान्या धनगराची आठवण होई

धुवा येथेच थांबले नाहीत. त्यांनी हळुहळू आमच्याप्रमाणे घरांत कामे-
करण्यास सुरवात केली. कधी अपरांन्द नाहीं, कधी धुसपूस नाहीं. अत्यंत
सालस, गरीब व प्रेमळ गृहस्थ होता तो. टिळकांबरोबर म्हशी धुणे, म्हशी
पळायला नेणे, वगैरे सारे अगदीं घरच्या माणसाप्रमाणे तो करी. टिळकांची
सेवा तर तो अगदीं मन लावून करी. अगदीं एखाद्या जुन्या काळच्या शिष्यानें
गुरूगृहीं करावी तशी.

पुष्कळाचा असा समज असतो कीं कोणी ख्रिस्ती झाला कीं त्याला खूप
पैसा मिळतो. पण ख्रिस्ती झाल्यामुळे पैसा मिळाल्याचे मला एकहि उदाहरण
ठारू नहिं. मिशनरी किंवा ख्रिस्ती लोक गरिबाना साहाय्य करतात त्याचा
हा असा अर्थ करण्यांत येतो. पण साहाय्य करणे हा ख्रिस्ती धर्माचा एक
महत्त्वाचा भाग आहे.

आमच्या घोवांचाहि असाच समज होता. एक दिवस संध्याकाळची प्रार्थना
झाल्यावर घोवांनीं हळूच चौकशी करण्यास सुरवात केली.

“ आपल्याला किती मुलं आहेत ? ”

“ तुम्हांला माहीतच आहे. ”

“ त्यांची विद्या आपण कोठवर करणार ? ”

“ शिकतील तितकी ! ”

“ पण कांहीं बेत टरला असेल ना ? ”

“ वी. ए. पर्यंत. किंवा पाहिजे तर इंग्लंड अमेरिकेला जातील ”

धुवाच्या तोंडाला पाणी सुटलें. त्यांनीं हळूच पिल्लू सोडून दिलें

“ पाहा महाराज, एक गरीब थाई आहे. तिला दोन मुली आहेत त्यांची
शिकण्याची फार इच्छा आहे मीं आजपर्यंत तिला बरेच साहाय्य केलें. आता
मीं त्या मुली एका सस्यंत ठेवल्या आहेत मुली फारच हुषार आहेत. ह्या
शेर्चीना कमीत कमी पन्नास रुपये महिना खर्च येतो. मी दहा रुपयाची व्यवस्था
केली आहे. आतां तुम्ही चाळीस रुपये महिना द्या. दोन मुलांची इंग्लंड
अमेरिकेच्या प्रवासाची व खर्चाची तुम्हाला सोय करतां येते, तर तीन मुलें
आहेत असें समजा व एवढें कराच ”

टिळक म्हणाले, “ धुवा, दोन मुलांच्याच शिक्षणाची मला पंचाईत पडली
आहे तर मी आणखी कशी व्यवस्था करूं ? मग सुटीला इरूदे पाहिजे तर

“आणू टेंग मग काहीं तरी सोय पाहावां येईल पण पैमे उचलून घायला मानतलच नाहींत ”

“ मला स्वतः ग नरोच आहे वाहीं ! मी त्या मुलीचा पत्ता देना त्याना परस्पर पात्रवीत जा दोन मुलांचा खर्च जर तुम्हाला भरवतो तर आणरी एकीचा करायला काय हरकत आहे ? नाहींतर चाळीस रुपये दरमहा स्यान मिळेल इतकी रक्कम त्याच्या नविं करून द्या ! ”

पुढें घोवासाहेब निराश होऊन गेले ते दिळकाच्यानंतर १९२० सालीं मला मुहाम भेटायला आले होते त्या वेळीं त्याच्या डोक्यावर पगडी होती आणि त्यांनीं त्या दोन मुलींपैकीं एकीशीं लग्न केलें असून त्याना दोन चार मुलांचे पितृवहि प्राप्त झालें होतें लोकमान्य षिळकानीं आपलें लग्न छानून दिल असें त्यांनीं सांगितल रों रों देव जाणे

* * *

एकदा मुमुर्झ्या स्पेशनर दिळकान्त एक तरण ब्राह्मण आदळला त्याला फौजी मन्डतं शुद्धि चलाख होती पण याकी अवतार मात्र भडमुचालाडि छात्रिण्यासारखा होता दिळकानीं वावाला घरीं आणला व माझ्या स्वाधीन केला त्याचें जानवें काळभैरवाच्या गन्धासारखें दिसत होतें; निडीच्या धुरानें दात काळे किट्ट पडले होते, सान्या अगाला सरूज होती, मीं पाणी तापवून कामदारारुडून एा अवताराला चागला घासूनपुसून छरख केला नंतर दिळकाचे कपडे घालायला दिट्टे व त्याला माणसाचें स्वरूप आणलें

दिळक हाचे फारच त्राड करीत तो त्याना पपा व मला ममा म्हणे ! तो ब्राह्मण आम्ही खिस्ती ! नेवताना त्याच्या मनात नाना करपना देव वडवावाग्याची भाची असली, कीं त्यानें म्हणावें मटण आहे व जेजताना उटून जावें जवसाची चण्णी वाडली कीं त्यानें म्हणावें बोंबलाची घटणी आहे आणि ताट वानून सारावें मग दिळकानीं त्याला चार सडा आणे घावे व त्यानें बाजारतः पाऊन काहीं राऊन यावें पुढें पुढें दिळक म्हणत, ‘ झाला माझ्या हपीसात माझ्या देखत जेवायला वाड ’ मीं तें कवूल करून त्याला त्यांच्या हपीसान वाड लागलें त्याला दिवमातून कमीत कमी पाच सडा वेळेस चडा लागे तोडि मी देइ शिवाय दिळकअभववून पैमे घेऊन तो वाहेरून चडा पिऊन येइ तो निराळाच दिळक आपल्या पगारातील आगाऊ पैमे आणून अशाची भरती करीत एखादे वळस दों झूमडि पैसे देत नसत कारण

टिळकानांनीं बहुतेक सात पागार आधींच आणलेला असे. मग गुपचूप रीती वितून ते पैसे ते ह्या अतिथींसाठीं खर्च करीत. सात आठ दिवसांनीं सारीं वर्तमानपत्रे विसर्तीं कीं सहज चार सहा आणे येत.

असो. हे नवीन चिरंजीव अतिशय भित्रे होते. आमचीं घरां सारीं रिनभाट्याचीं होती; तीं म्हणजे एक एक ब्लॉक मिळून तीन ब्लॉकची चाळच होती. त्यांतील एका ब्लॉकमध्ये मागल्या खोलींत ह्या चिरंजीवाची व्यवस्था करण्यांत आली होती. तिच्या पलीकडच्या खोलींत लाकडें सांठवून ठेविलीं होती. तीं जाऊन आणण्याचें कामदारांच्या जिवावर येई. कारण एक तर हे आल्यापासून तींतून घाण येऊ लागली होती व आंत शिरतांच पाय स्पर्श भिन्नत. ह्यांनीं तेथें दारांतच मोरी केली होती व त्या मोरीचा नळ लाकडां-पार्लीं गेला होता.

टिळकाना सांगितलें कीं ते म्हणत, 'तुम्हांला माणूस खपत नाही.' आतां य करावें, मोठी पंचाईत झाली होती. शेवटीं एक दिवस मी त्याला गालें !

"दादा, तुम्हांला रात्रीं भय वाटतें तर राणूला उठवीत जा. तो तुमच्या वळच निजतो. जरूळ फंदील जळत असतो तो नेत जा. पण हा काय आळस ? आणि पुन्हा जरा कांहीं झालें कीं तुम्ही वर चहाड्या करायला तयार !"

माझ्या ह्या बोलण्यानें दादा संतापले. त्यांचा अपमान झाला ! दुसऱ्या दिवशीं नीं दाराला कुळन घातलें. टिळक वाहेर गेले होते. लाकडें नाहीत ! तो त्याला दाराशी भांडत. तो कुळप उधडूं देईना. तो म्हणे, "तुम्ही मला मुलगा झणतां आणि किती पक्षपात करता. दचूला कपडे, बूट किती तरी आहेत. मला नाहीं नाहीं."

"अरे बाबा, त्याला शाळेंला जायचें असतें, तूं तसा जा मग मुलाहि मेळतील तसे कपडे."

"तें कोहीं नाहीं. त्याला नवा बूट आणला तसा मला आणायला पाहिजे. असे कोठें असतात का आईबाप ?"

"मुळींच नाहीं. असे आईबाप मुळींच नसतात. आणि असे चिरंजीवादि कोठें नसतात. दचूच्या मीं उद्यां तीडाल मारली तर तो मला एक शब्द उलटून शेरळणार नाहीं आणि तुम्ही मलाच शब्द तोंडापाटे काढूं देत नाहीं. तुसतें हूं

म्हणजे की तुमचा अपमान होतो. चांगले इंग्रजी सातवी इयत्ता झाली म्हणता आणि इतके कमें ज्ञान नाही तुम्हाला ? चला घाट झिडी. ”

“ मी देत नाही झिडी मी तुम्हाला ओळखत नाही. ”

“ बरं तर मीहि तुम्हाला ओळखत नाही. तुम्ही जेरायला येऊ नसा ”

“ मी जेरायला येणार नाही. माझे जेराग येथेच मिळेल. ”

“ बरं पाहातं कमें जेराग येथेच मिळतं तें. ”

“ पाहा. ”

टिळक घरी आल्यावर त्यांच्या ज्ञानांवर सर्व कागाळ्या गेल्या. तो टिळकाना म्हणाला,

“ तुमच्याकडे पाहून मीं गय झेटी. नाहीतर अमला अपमान मीं सहन केला नसता. मी आपल्या बाईला सुद्धा जोड्याने मारलं असतं मग झाची काय कथा ! ”

टिळकाना त्या दिवशीं मुंबईम जायचें होतें. त्यानीं त्याला मुंबईची तयारी करायला सांगितली. तेथे कोठें त्याची सोय लावून देण्याचें त्यानीं ठरविलें.

चिरन्नीवानीं आपले कपडे, विद्याना सारं फांही—जे आम्हीं केलें होतें तेंच अर्थात्—लोडाना वाटून टाकलें सारीं घारांच्या गाडीनें जायचें होतें. पण ‘ फंडांत ’ पैमे नव्हते पगाराची बँक यद् झाली होती ! झाहून सारे पैसे गोळा झालेले एकूच्या माणसाला मुंबईला पोचविण्यापुरते. पण टिळक भयकर आशावादी होते. आपणास स्टेशनवर पैसे मिळणार अशी त्याची खात्री होती. टिळकचे परमप्रिय स्नेही रावसाहेन साडे स्टेशनवर त्याना भेटले. त्यानाहि मुंबईलाच जायचें होतें सारीं घारा साडेगाराची वेळ. टिळकानीं रावसाहेबाजवळ याचना केली. रावसाहेबानीं सांगितलें मजजवळ माझ्यापुरतेच पैमे आहेत. रावसाहेबाना कविताचा रूप नाद लागला होता. पण कवितेनें पैसे थोडेच उत्पन्न होतात ! शेवटीं गाडी फ्रंटफॉर्मवर येऊन उभी राहिली. टिळक व रावसाहेब गाडीत बसले. चिरन्नीव खाडीच राहिले गाडी हालू लागली, टिळकानीं त्याला परत जाण्यास सांगितलें. त्या गडगडीत स्वारी ताग्याचे पैसे सुद्धा मागून घेण्यास विसरली.

थंडीचे दिवस, रात्र घरीच झालेली, तीहि अंधेरी, सोवत कोणी नाही. ताने येत पण हरकतू निघून जात पुलाखालीं नदीत एखादी चिंता जळत अमलेली दिसे आधींच घामा भिशा, त्यात उरात धडकी भरलेली. कमावसा

फर्ग्युसन गेटच्या फाटकांत येऊन उभा राहिला तों कुत्रा अंगावर धावून गेला. राणू ओसरीवर निजला होता त्याला वाटलें चोरवीर आला. तो काठी धेऊन धावून गेला तों चिरंजीव !

“ कां हो आलां ? ”

“ आलों बाबा ! आईला उठवूं नका. ”

दुसऱ्या दिवशीं राणूने सांगितलें, “ पाहुणे परत आले. ” मी म्हणालें, “ येऊं द्या. त्यांच्याशीं तुम्ही कोणी कांहीं बोलूं नका. ” सर्वांनीं नियमाप्रमाणें आपापलीं कामे उरकलीं व फराळ करून घेतले. त्याला कोणीं हारु मारली नाही. तेव्हां तोच आंत आला.

“ ममा, मी आलों ! ”

“ आलांत ! बरें झालें ! आतां मी घराची मालकीण आई. टिळक घरांत नाहीत. तुम्ही कांहीं माझे च्याही जांबई नाही. मी तुमची मिनास चालूं देणार नाही. ”

त्यानें माझा लोफखाना गुपधिप घेतला.

“ हा पाण्याचा बॉयलर आहे, तो चढाचा टया, तो साखरेचा टया, तुम्ही आपल्या अंधश्र्मणानवळ टया हें सारें, तो बॉयलर पेटवा आणि त्यांत टाका सारें. बऱ्याची हुक्मी आली म्हणजे नळ तोंडांत पडल्या पडल्या सोडून देत जा. मी तुमच्या पुढे पुढे करणार नाही. आजपासून तुम्हांला घरांतलें सारें काम केलें पाहिजे. वड्या वांग्याच्या भाजींत तुम्हांला मटणाचे तुकडे दिसतात आणि लसणाच्या चटणीचा तुम्हांला चोंबलासारखा वास येतो. मला वाटतें तुम्ही मुळीं ब्राह्मणच नाही. कारण ह्या जिनसांचा संशयच ब्राह्मणाला येणार नाही. ह्यांची चव घेणाऱ्यांपैकीं तुम्ही कोणी तरी असला पाहिजे. तुमचा असा समज झालेला दिसतो कीं आम्ही पाटेळ तें खातों व दुसरा असा समज दिसतो कीं आपण सांगूं तें टिळक ऐकतात. पण तुम्ही अगून टिळकांना ओळखलें नाही. जर का ते रागावले तर तुमची हुडी मोकळी करतील. ”

माझ्या ह्या दत्तक चिरंजीवांना एवढी गोळी प्रमाणावाडेर लागू पडली. त्यांनीं चटकन् माझे पाय घरले.

“ लक्ष्मीबाई, पायां पडतों. आतां माफी करा. ”

आणि तेभ्यांमून तो खरोखरच घरच्यामारता घागूं लागला. पुढे त्याला घांगळें काम लागलें. टिळकानों त्याचा याहिस्मा केला. त्याचें लग्नहि लागलें. त्याच्या बायकोचें घाळंतपण मीं केलें. त्याला बायको फार मुशील मिळाली व मुलेंघाळेंहि गुणी निघालीं.

* * *

रामभाऊ धर्माधिकार्याशिपयीं मीं मागें सांगितलेंच आहे. रामभाऊचें लग्न झालें. नंतर तो आमच्याकडे जराळ जराळ येईनासा झाला. त्याला एक मुलगी झाली. ती मुलगीहि कधीं त्यानें आपल्याकडे आणली नाहीं. रामभाऊला आमच्यावद्दल फार प्रेम व आदर वाटे. पण त्याच्या बायकोला तें खपत नसे. ती म्हणे, 'हे कोण आपल्या प्रेमाचे घांटेकरी? हे कांहीं आपल्या नवऱ्याचे नातलग नाहींत कीं कोणी नाहींत. मग ह्यांच्याकडे त्यानें एवढें जाणें येणें कशाळा देणें?' मग ईश्वरी योजना कांहीं वेगळ्याच असतात. रामभाऊची ती बायको चारली. ज्या मुलीचें नख आमच्या दृष्टीस पडूं नये अशी तिची खटपट असे त्याच तिच्या मुलीला आमच्यापाचून आधार राहिला नाहीं. चिकीला रामभाऊने आमच्या घरीं आणून सोडलें व तोहि आमच्याकडे राहूं लागला.

चिकी आमच्याकडे आली तेव्हां अगदीं लहान होती. तिला आमच्या सगळ्यांचा फार लळा होता. स्वभावानें ती आपल्या बापाप्रमाणेंच प्रेमळ व त्याच्याचप्रमाणें थोडी बदाईखोर होती. मनांत दुष्टपणा इतकाहि नसे. हीस फार, पण तिची हीस कोणी चालूं देत नसत कोणी तिला हिडीस फिडीस करी कोणी तिच्याकडे दुर्लक्ष करी. पण एवढ्यामुळें तिला फार घाईत वाटे. ती आपली टिळकाना नाहींतर मला चिकटून चिकटून राही.

तिला शाळेंत घातले होतें. पण वगांत तिचा नंबर नेहमीं शेपटचा राही. तिचें सार लक्ष घरात व खेळण्यात असे. टापटीप करावी, तोड चक धुणवें, जरा जमेळ तेथें नखरे कराने व सान्याशीं अतिशय प्रेमळपणानें वागावें असा तिचा स्वभाव होता.

चिकीला आपल्या आज्ञाजीचा थोरपणा दाखविण्याला फार आवडे. तिला कोणीं विचारलें कीं, 'चिके, जेवळीस का रा? काय केलें होतें आज जेवायला?' तर लागलीच तिनें थोरामोठ्याच्या घरीं शोभगान्या पदार्थांची जरी घांवी. बाकीं इकडे अम्ही भाजीभाकर का खालेली असेना.

एकदा मीं सहज पशाचें पुरण घातलें. चिकीर्णें जाऊन साऱ्या मास्तरणींना आमंत्रण दिलें ! माझ्यावर तिचा फारच जीव होता. एवदा तिला मास्तरणींनीं सांगितलें, 'अग चिके, तुझी आजी मेळी.' ती इतकी भोळी होती कीं मीं मेल्याचें ऐकतांच पाटी दसर शाळेंतच टाकून ती ओवसावोवशीं रडत घरीं आली. मीं विचारलें, 'चिके, कां रडतेस ? घरीं कां आलीस ?' तेन्हां तिनें सांगितलें, 'आजी, तूं मेळीस म्हणून रडतें. मला मास्तरणींनीं असें सांगितलें.'

एकदा ती कविता पाठ करीत होती. "नीज न ये तर गीत म्हणावें—कोण करी हें जीवें भावें ती माझी आई" ती ही कविता आळवून आळवून म्हणत होती. इकडे माझ्या दोळ्यांतून अश्रुधारा पडत होत्या. तिनें पादातांच धावत येऊन माझ्या राब्याला मिठी मारली.

"आजी, तूं कां ग रडतेस ?"

"वाई, तुला आई नाहीं म्हणून रडतें."

"आजी, नूच नाहींस का माझी आई ? तूं नसतीस तर मी कुठें असतें ?"

तिच्या ह्या मोडपणानें माझे अश्रु धांवले नाहींत. अधिक जोरानें वाहूं लागले.

न ग र व सा तारा

एखादे घेळेस टिळक आपल्या ह्यासांत शिकविण्यासाठी. मला पाठरीव. भगदीं पहिल्यांदा जेव्हां मी ह्यास घेण्यास गेले तेव्हांच्या एका गमतीची आठवण होते. ते म्हणाले, 'तूं जाऊन माझा ह्यास घे.' मी म्हणाले, "मी काय त्यांना लोणचीं कशीं घालायचीं, मेतकूट कसें करायचे, हें शिकवूं ?" "नाहीं ग. हिंदु चाळीरीतीसंबंधानें त्यांना कांहीं सांग, म्हणजे शालें."

ह्यासांत तीस चाळीस विद्यार्थी होते. हे विद्यार्थी म्हणजे लहान लहान मुलें नसत तर आमच्या एवढाळींच मोठीं माणसें असत. मला पाहातांच विद्यार्थ्यांनीं माझे स्वागत केलें.

"कां गुरुमाउली, आज तुम्ही शिकविणार का काय आम्हांला ?"

"हो. मी तुमच्या गुरुजींच्या बदली आलें आहे आज."

मी कांहीं तरी पोपटपंची करून त्यांना त्या वेळेस शिकविलें तर खरें. माझे लेक्चर सपतांच एरूजण म्हणाला,

"गुरुमाउली, एक विचारू का ?"

"हो, खुशाल विचारा "

"आमच्या गुरुजींना तुम्ही मारतां असें ते म्हणत होते हें खरें का ?"

"तसें कधीं होईल का ? बोलण्याच्या भरांत त्यांनीं तुम्हांला कांहीं तरी सांगितलें असेल. वायका कधीं आपल्याला नवन्याना मारतात का ? आतां शहाण्याला शत्रूचा मार त्या अर्थानें कधीं कधीं मी मारतें त्याना."

अशी कांहीं तरी वेळ मारून मी घरीं आलें. टिळक आपल्या चहाच्या प्रकरणांत त्या वेळीं गुंग होते.

"कसें काय शालें तुझे लेक्चर ? कोणता विषय घेतला होतास ?"

"वा ! आजचा विषय तर फार बहारीचा होता !"

"कोणता ?"

"वायका आपल्या नवन्यांना कां मारतात ? त्यांनीं तसें करणें बरें किंवा घाईट ?"

"म्हणजे ? तूं काय बरळते आहेस ?"

“बरळत नाहीं सरंच माशा हा आजपा विषय हांता ”

“मग ते काय म्हणाले ? ”

“ते म्हणाले तरीच गुहजी सांगत होते कीं गुस्माउळी आपल्याला मारतात म्हणून ”

“मग तू काय बोललीस ? ”

“मी ? खरें होतें ते सांगितलें ! ”

“काय ? ”

“मी सांगितलें कीं ‘ज्या वेळेस ते माझे ऐकत नाहींत, पैसा नाहींसा करतात, विनाकारण सतापतात, कधीं वेळेवर घरां येत नाहींत, त्या त्या वेळीं मी त्यांना चांगला टोक देतें ’ ”

ठिळकाना माझे सारें बोटणें सरें वाटलें ते म्हणाले,

“मी तुला फार शहाणी समजत होतो, पण आज माझी सारी छाती फीं तू फार मूर्ख आहेस पर्यायावेळेस तू माझी अनू घालविशील ”

* * *

आम्ही एवढा उन्हाळ्यात शरणपुरात गेला होता दत्तू आता मोठा शाला होता त्याला नागपुरास कॉलेजमध्ये घातला होता त्याचें लग्न च्हावें, नाहींतर निदान टावें तरी, अशी माझ्या मनात सारखी तळमळ लागलेली होती हिंदु असतें तर इतक्या अवधीत एखादी लहानशी सून हाताशी आली असती पण येथें मुली सांगून येत नाहींत आपणच फींठें रगडे टावून पाहानें असें वाट लागल व तयें ठिळकाना न कळत एक दोन ठिकाणी मीं गडे टावलेहि पण मला उत्तर मिळे, ‘अहो वाई, मुलगा अजून शिकतो आहे आताच काय त्याच्या लग्नाचें घेऊन बसला ? ’ पण माझ्या मनाला तें पटतच नसे

इकडे शरणपुरात [नाशकात] दत्तू व सरोघाची मुलगी स्थ द्याचें चांगलेंच सख्य जमलें मला वाटू लागलें हीच सून आपल्याला मिळेल तर वरें होईल मुलगी चांगली सद्गुणी व बुद्धिमान तेव्हा हें ठीक आहे तीं दोघं एकमेजाना आवडत आहेत हें अतादीं सहच दिमून येत होतें स्थ त्या वेळीं इयजी पाचवीत होती आणि वय केवळ चौदा वर्षांचें होतें हें वय खिस्ती लोकांत लग्नाचें तर नाहींच पण लग्नाच्या कल्पनेचेंहि नाहीं

मीं टिळकांच्या. मागे भुणभुण लावली. लग्न तर होणे शक्यच नव्हते पण निदान मागणी होण्यास काय अडचण आहे ? शेवटी टिळक कवळ झाले व त्यांनीं कृष्णरावांना विचारलें. कृष्णराव म्हणाले, “ मी माझ्या घडणीचा विचार घेऊन कळवीन. ”

उन्हाळ्या संपला. आम्ही परत नगराला आलों. दत्त कोलेजला गेला पण कृष्णरावाचें पत्र आलें नाहीं ! एक दोन महिने घाट पाहून टिळकांनीं त्यांना पत्र घातलें, अर्थात् माझ्या सांगण्यावरून तें घातलें. कारण त्यांना कांहीं माझ्यासारखी घाई झाली नव्हती. मला मात्र मुनमुख वेच्हां पाहीन असें झालें होतें.

शेवटीं सरोधांचें उत्तर आलें कीं, ‘ आम्ही मुलगी देण्यास कवळ आहों. पण एका अटीवर. तिची मॅट्रिकची परीक्षा पास होईपर्यंत लग्नाची गोष्ट काढायची नाहीं. ’ टिळकांनीं लिहिलें कीं, ‘ मुलगा बी. ए. होईपर्यंत मलाहि लग्नाची घाई नाहीं. ’

अशा गीतीनें लग्न जरी नाहीं व हाताशीं लहानशी सून जरी नाहीं तरी चार वर्षांनंतर कोणती सून येणार हें कळलें व मी आनंदात राहून गेलें.

पण जी मी आठ महिने मुलाचें लग्न लांबविण्यास तयार नव्हतें ती आठ वर्षे मागणीनंतर थांबलें व दोघांचा विद्याभ्यास होऊन — सून बी. ए. झाल्यावर — दत्तचें लग्न झालें.

* * *

एक दिवस आमच्या घरी चोरी झाली. पहाटे मी उठलें तर सारे घर उजाड दिसू लागलें ! मागील दार सताड उघडें !

रामभाऊंकडे जाऊन मी त्यांना उठवूं लागलें.

“ रामभाऊ, उठा बघ ! चोरी झाली. आतां घरांत तुपाची वाटी सुद्धा राहिली नाहीं. ”

रामभाऊ रात्रीं पुष्कळ जागले असल्यानें चटखर जागे होईनात. त्यांना मी हलवून जागे केलें.

“ काय ? घर फोडलें आणि तें कोणी ? ”

“ चोरानीं. ”

“ कुठें आहेत ते ? ”

“ तुम्ही नीट जागे व्हा म्हणजे दाखविते. ”

रामभाऊ नीट जागे होतांच त्यांचा मोर्चा टिळकांकडे वळला.

“ पपा, उठा उठा ! चोरी झाली. चोरांनी सारं घर धुजन नेले. ”

“ काय चोरी ? बरं झालं ! आता तरी काहीं दिवस कुलपे लावण्याचा त्रास चुकला. ”

टिळकांनी चोरासाठी प्रार्थना केली. चोरीमुळं टिळकांच्या मनावर काय परिणाम झाला हे त्या प्रार्थनेवरून चांगले ध्यक्त होतं.

दुसऱ्या दिवशीं एक रुपया खर्च करून कुंभारार्ची भरपूर भांडी आणलीं. हीं काहीं चोरीस जाण्याचें भय नव्हतें.

दुकडे टिळकांच्या घृतींत अधिरुधिक बदल होऊं लागला व तो अगदीं क्षाब्धानें होऊं लागला. अगदीं याळपणापासून त्यांच्या मनाची एकसारखी तळमळ व धडपड चाललेली असे. आपण आहो ते व तसे अस्ततां उपयोगी नाहीं. काहीं तरी अधिरु चांगलें व्हावें अशी शेवटल्या घटकेपर्यंत त्यांची इच्छा असे व शेवटीं त्यांच्यांतील मोठमोठाल्या दुर्गुणांवर त्यांनीं जय मिळविला. मनुष्याचा स्वभाव तरुणपणांत पूर्णपणें जो बनावचा असतो तो बनतो असें म्हणतात. परंतु टिळकांच्या बाबतींत तरी तें खोटें ठरलें. कारण त्यांची वाढ अगदीं शेवटपर्यंत होत चालली होती.

‘देवाचा दरबार’ म्हणून त्यांनीं ह्याच वर्षीं एक चळवळ काढली. हिचा उगम त्यांच्या मनातील असल्या सळवळींत असावा. ह्या सळवळीची तयारी वीस वर्षे चालली होती हे त्यांच्या निरनिराळ्या काव्यांवरून व उद्गारांवरून दाखवितां येणें शक्य आहे. परंतु शेवटीं शेवटीं ह्या सर्व कल्पना केंद्रित झाल्या असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. कीर्तनकलाप, अभंगाजलि व ह्यांच्या बरोबरीला आपलें ख्रिस्तायन पुरें करायचें असें टिळकांनीं ठरविलें.

ही झाली काव्याची वाजू परंतु त्यांच्या स्वभावाला एवढें साय पुरसें नव्हतें. त्यांचें विचार क्षेत्रळ कागदावर पडून राहाणारे नव्हते. त्यामुळें देवाच्या दरबाराला प्रत्यक्षांत सुखात झाली. नगरास त्यांना पुष्कळ ‘दरबारी’ मिळाले त्यांनीं निराळीं ‘दरबारीतें’ रचलीं. ही दरबारी मंडळी बहुतेक नव्या पिढीतली होती.

* * *

ह्याच सुमारास त्यांनीं संन्यास गेण्याचें जाहीर केलें. संन्यासाची आपली कल्पना त्यांनीं प्रसिद्ध केली ती अशी —

“माझ्या देशाप्रीत्यर्थ व ख्रिस्ताच्या दरबाराप्रीत्यर्थ मला ह्यापुढें प्रेम आणि सेवा ह्यांचे अनुबंध शिवाय करून अन्य रीतीने कोणत्याहि मानवी संस्थेला बांधलेला राहतां येत नाही. मामा ह्यापुढें सर्व हेतूस्तव सारा हितसंबंध ख्रिस्ताशी व शुभवर्तमानाशी मात्र असला पाहिजे. म्हणून देवाच्या वाणीला मान देऊन मी आजपासून मिशनचा क्रिया दुसऱ्या कोणत्याहि मानवी संस्थेचा आश्रित किंवा वेतन घेऊन काम करणारा घाबर नाही. मी एक ख्रिस्ती संन्यासी म्हणजे निरागाऱ्या नव्हे — तर अनुरागाऱ्या मार्गे जाणारा संन्यासी आहे. मला आजपासून देव जो आत्मा तो सांगेल तसा होण्याचे व तो सांगेल तें करण्याचे प्रयत्न करायचे आहेत.”

आपण मुरू केलेले ख्रिस्तायन महाकाव्य कोटेशरी शान्तरथळी वसून पुरें करावें असें घाटून त्यांनी ती गोष्ट डॉ. ह्यमसाहेब काढली. ह्यमसाहेब होतां होईल तितके त्यांना संभाळून घेत. त्यांनीं ताबडतोब सातारला आपल्या मुलीला लिहून तेथें आमची व्यवस्था केली. तेथला एक मोठा बंगला आम्हाला राहाण्यास मिळाला.

आम्ही आपल्या बगल्यांत राहायला गेलों. राहाणी दरवेशाची होती; पण ती मोठ्या थोरल्या बगल्यांत होती एवढेंच. कोंडें सामान नाही, सुमान नाही. सारं चक्रे — गोसाव्याच्या मठीप्रमाणें चारा द्वारें मोवळीं. कोणीं यावें, कोणीं जावें अशी व्यवस्था होती. आमच्याबरोबर दत्तच्या भावी पत्नीचा अतिभाऊ बॅजी होता. रामभाऊ धर्माधिकार्यांची चिकी होती. मी म्हणे, ‘बगल्यांत कशांला राहायला पाहिजे ? बगल्यांत राहायचें म्हणजे सोबतीचा प्रश्न आहे बॅजी काहीं नेहमीं राहाणारा नाही. बंगला हा असा वस्तीपासून दूर !’ ते म्हणत, ‘करायची काय आणखी सोबत ? चिकी आहे, टॉमी आहे !’ चिकी रिचारी आठ नऊ वर्षांची होती. आणि टॉमी होता कुत्रा !

पण टिळकाची पुण्याई मोठी. येथें आल्यावर टिळकाना ख्रिस्तायन लिहिण्यास म्हणून डॉ. ह्यमसाहेबांनीं एक कारकून पाठविला. टिळक आता ख्रिस्तायनाचें काम करीत होते शिवाय ज्ञानोदयाचें काम तर १९१२ पासून ते पुऋटच करीत होते. तेव्हा टिळकाना कामाचा बोजा पडूं नये म्हणून ज्ञानोदयाच्या कामात हातभार लावायला व ख्रिस्तायनाच्या नकला करायला ह्या गृहस्थाची योजना शाही. ह्याचें कुटुंब चांगलें होतें. दोन मुलापैकीं एक रावई होता. त्याच्याकडून

टिळकांनीं मला 'सा रे ग म' चे पाठ देण्यास सुरवात केली. कधी कधी तेहि घडे घेण्यास बसत, कारण पुढेमागे कीर्तनें करित हिंडण्याचा आमचा वेत होता.

आमच्या कीर्तनांत साहाय्य करण्यासाठीं टिळकांनीं मुंबईहून लिंबाजी नांवाचा एक आंधळा तरुण बोलाविला होता. तो आंधळा, त्याची बायको एक डोळ्याची, पण चार डोळ्यांपेन्नीं ह्या एकाच डोळ्यांत त्यांची प्रेमांमुळे फार चांगली गुजराण होत होती. आम्ही त्याला दहा रुपये व घर दिलें होतें. पण आतां परवां मी ऐकलें कीं त्याला दहा रुपयांच्या ठिमाणीं चाळीस रुपये पगार मिळतो व एका डोळ्याच्या जातीं त्याच्या घरांत आतां नऊ डोळे आहेत !

बांधोरीस एक मनीस ख्रिस्ती मनुष्य होता. त्याचें नांव रामभाऊ ससाणे. ह्याला साहाय्य म्हणून टिळक क्रिश्चर वॉपें दरमहा दोन रुपये पाठवीत असत. पण मातारच्या असल्या ह्या गडबडींत दोन महिने पैसे पाठवायचे राहून गेले होते. शिवाय आतां पैसेहि नव्हते म्हटलें तरी दोभळें असतें.

आम्ही सातान्यास पोचल्यावर एक दोन आठवड्यांतच ससाण्यांची स्वारी आपलें गांठोडें व काठी सावरीत सावरीत बंगल्यांत शिरली !

“सलाम साहेब !”

“समागे ! तुम्ही कसे आलां ?”

“आगगाडीनें !”

“कां आलांत ?”

“पैसांसाठीं.”

“अहो ससाणे, दोन दिडक्यांत मला पत्र आले नसतें का ?

“म्हटलें आठवण राहाते न राहाते, म्हटलें जांचिं झालें स्वतःच.”

“अहो तें खरें, पण खर्च किती झाला ह्याची काहीं कल्पना ?”

“नाहीं म्हटलें ! आपण ते घालच ! मीं उसने आणले ते पैसे.”

“वा ससाणे ! मोठा शहाणपणा केलात. आतां उशीर झाला तर असें येऊं नका. आलांत तर मीं पैसे बंद करीन ”

असें म्हणून त्याचें जातायेतांचें भाडें दहा रुपये व मागच्या दोन महिन्यांचे चार रुपये असे चौदा रुपये त्या म्हातान्याला देऊन वाटिला लावले. दहा रुपयांचा धडा घेतला. मग मात्र शेवटपर्यंत टिळक कधीं ते दोन रुपये पाठवायला विसरले नाहींत.

‘टिळ्कारींनीं सातार्यास आल्यावर कपाडडमर्घ्यें बाग लावण्यास सुखात वेली मी त्यात कांहीं मन घालीत नसे म्हणून ते माझ्यावर सतापत मी म्हणे, ‘आजपर्यंत इतके वेळा बाग लावली ती तुम्हीं कोठेंच टिळू दिली नाहीं आतां मी कांहीं बाग लावायला घ्याय नाहीं ’ तेढा ते आपले पकटेच पाणी घालून चागची जोपासना करीत काय अगेल त असो पण माझे मनच होईन चागरीच्या करायला एन्द्दींनीं मी किती दौशी पण येथें तें काहीं जमेना

टिळकाच्या सन्यासाच्या गडगडीत दत्तूच्या एम् ए. च्या परीक्षेचा बोनवार उडाला आता त्याला काम धरण्यावाचून गत्यतर नसल्यानें त्यानें मुन्ईस मास्तरचें काम घरलें व टिळकाच्या इच्छेविरुद्ध एल्एल् वी च्या टर्मसू तो मरू लागून एल्एल् वी झाल्यास पुढेंमागे त्याचा काहीं उपयोग होईल असें त्याचें म्हणणें होतें

* * *

सातारला आल्यावर टिळक एकदा नगरला जाऊन आले कल्याणीची एक पारडी सोनी तेजडी राविली होती ती येताना ते विकून आले ! पद्दास रुपयाना विकली असें म्हणाले मला काय सोनी गेली एवढें खरें विकली असो वा दिली असो ते पैमे काहीं माण्या हातीं आले नाहीत म्हैस तेवडी गेली

येताना नाम्या नावाचा एक टोणगा मात्र टिळक घेऊन आले नाम्या अन्यत भोळा, बोवडा व कामसू होता कामाचा कट्याळा असा त्याला नसे त्याला जेवून पाऊन एक रुपया पगार व कपडे ही बोली होती टिळक नाम्यावर आपला वेळ खर्च करू लागले त्याला ते रोज प्रभूच्या प्रार्थनेच्या सथा देत त्याना म्हणावें, ‘हे आमच्या आनाशातील बापा ’ तर त्यानें हट्टून म्हणावें, ‘हे आमच्या आईच्या बापा ’ पण टिळकांनीं कधीं कटावून त्याला शिकविण्याचें सोडलें नाहीं

एकदा आमच्याकडे मुन्ईचे कॉरोनर रावबहादूर आठवले ह्याचे बहु बॅरिस्टर आम्हाले व त्याच्या पत्नी सौ मीनाबाई हीं पाहुणीं आलीं होती नाम्यानें मला विचारलें हे कोण आहेत ? मीं सांगितलें ही माझी मुलगी आहे व ते जावई जावयाला कोण कोण आहेत ? नाम्यानें पुन्हा विचारलें त्याना एक भाऊ आहे, मीं म्हटलें ते काय कळतात ? नाम्या बोवडा बोलत असे मीं म्हटलें त्यानाच विचार जा नाम्या हातांत केरसुणी घेऊन जावईबुवाकडे गेला

“ काय हो जावईबुवा, तुम्ही काय काम कळता ? ”

“ हजामतीचें. ”

“ अन् तुमचा भाऊ ? ”

“ बटलरचं. ”

नाम्या हें ऐकून हतबुद्धच झाला ! टिळकांनीं आपली मुलगी हजामाला कशी दिली ह्याचें त्याला मोठें कोडें पडलें. तो पुन्हा माश्याकडे आला आणि निपेधात्मक स्वरानें म्हणाला.

“ अहाहा ! काय जावई पाहिला आहे. एक हजाम तर त्याचा भाऊ बटलर ! भाऊला मुलगी बुटली पाहिली तल मुंबईची. त्याच्यापेक्षां माश्या शलावनमामाची मुलगी किती चांगली. ती कां नाहीं केळीत भाऊला ! ”

ह्या वेड्या गोळ्याचें आमच्या घरांत फार कौतुक होई.

* * *

एकदा नाम्याला मीं एका आजारी बाईकडे सोबत धाडलें होतें. ती दुसऱ्या दिवशीं पहाटे मेळी. पहाटेच नाम्या येऊन घरीं निजला. टिळकांचा चहा झाला. त्यांनीं एक कप बेबीजवळ देऊन नाम्याला घायला सांगितला. बेबी जवळ जाते तों नाम्या ताठ ! दुळदुळ पाहात होता पण हालेना कीं बोलेना.

“ नाम्या ! नाम्या ! अरे असें काय करतोस ? हा चहा घे ! ”

पण नाम्याचें हूं नाहीं कीं चूं नाहीं. शेवटीं आम्ही त्याच्याभोवतीं जमा झालों तेव्हां त्यानें सांगितलें,

“ मी बोलूं फसा ? त्या बाईंसाळखी माझी दातखीळ बसली आहे ना ! ”

* * *

एक दिवस चिकी परार्तीत मडकें ठेवून तें धूत होती. त्यानें तिच्याकडे पाहून कांहीं विचार केला. मग मान तुकवून म्हटलें,

“ काय कळतेस ? मलकें सुलेल ना पाण्यांत ! ”

तिनें म्हटलें, “ सुद्धं दे. पपा आतां गांवाहून पुष्कळ मडकीं आणवील ! ”

“ रळं ? किती आणतील ? ”

“ सादाभर मडकीं आणतील. ”

“ मग मी जातों शेरानवळ ! ती मळकीं घलीं कोण आणिल जपून ? ”

“ हो हो करतांकरतां मला पुरेगट झाली. शेवटीं नाम्याला त्या मढक्यांची एवढी फाळजी वाटू लागली कीं तो उपार्शीच टहून स्टेशनवर चालना झाला. त्या वेळेस रिफ्रूट भरती होती. त्यांत नामा लढाई करण्यासाठीं भरती होऊन निघून गेला. हा वेडा आहे. झाला कांहीं कळत नाहीं असें टिळकानीं पुष्कळ सांगून पाहिलें पण कांहीं उपयोग झाला नाही. मुंबईस गेल्यावर मात्र आपल्याला लढाईचें कांहीं सांगितलें नाहीं. साहेबाचा पंखा ओढायचें काम आहे म्हणून सांगितलें असा त्यानें जबाब दिला व तेथून त्याला हाकलून देण्यांत आलें. नाम्याची गोष्ट येथेंच संपली. पुढें जनसमुद्रांत हा बिंदु कोठें गडप झाला कांहीं कळलें नाहीं

* * *

सिस्तायन लिहायला म्हणून टिळक सातान्यास आले पण येथें आल्यावर त्यांचें तें काव्य पुन्हा मागें पडलें. मी म्हणे, ‘अहो, तुम्ही मुद्दाम सिस्तायन लिहायला सातारला आहां आणि येथें कांहीं लिहीत नाहीं.’ ते म्हणत ‘तुला काय समजतें आहे त्यात. हें काम स्फूर्तीचें आहे. करा काव्य म्हटल्यानें काव्य होत असतें का ?’

सिस्तायन शालें नाही परंतु त्यांनी अत्यंत जिहाळ्यानें लिहिलेली अभंगाञ्जलि मान सातान्यास झाली. हे अभंग लिहिताना त्याच्यामागे अनुभवजन्य तळमळ असे.

टिळक रोज सकाळ संध्याकाळ भजन करीत. पायात चाळ, हातांत झांज, चिपळ्या, मागें तत्रला नाहींतर पन्ववाज अशा शीर्षानें त्याचें भजन चाले व त्यात प्रह्लादनांटीं लागली टाळी । कोण देहांतें साभाळीं ॥ अशी त्याची स्थिति व्हायची. ते भजन करता करता नाचत, पण पाश्चात्य उपासनापद्धतीला आदर्श उपासनापद्धति समजणाऱ्या एका मिशनरी बाईला हें मुर्खीच तपन मये. त्याच मिशनरी बाईला उद्देशून.

मलाहि भेटला मंवाजी दयाळा । धन्य तुझी कळा मायबापा ॥
हा त्याचा अभंग आहे. तिनें आपल्या कामदाराना आमच्या येथें येऊन भजनात भाग घेण्याची दडी केली ते ऐकत ना. बंदी झाली तरी ते तसेच येत. त्यावरून तिचे व कामदाराचे स्वटेके उडत. तिनें एरुदोघाना कामावरून काढून टाकलें. तसें टिळकानीं त्यांना तावडतोय कामें लावून दिलीं. ह्या बाईच्या जाचावर त्यांनीं अभंग लिहिला,

तुझ्या नांचें आरेरायी । तुझ्या राज्यांत नसायी ॥

ठिळक घराला कळ्या लावूं देत नसत. कुलूप तर नाहीच नाही. मी म्हणे असें कसें करतां? ते म्हणत, खरोखर परमेश्वरावर आपला इतका भाव असला पाहिजे की आपल्याला कांहीं सांठवून ठेवण्याची इच्छाच होतां कामा नये व आपलें जें असेल तें साम्यांचें असलें पाहिजे. तुजें माझें हा भेदभाज कांहीं उपयोगी नाही. ह्यावर त्यांचे खालील अभंग आहेत.

या रे या रे या रे लुटा सारें धन । तरीच संपन्न होईन मी ॥

ठिळकांचा तापट स्वभाव, राग, वयरे जवळ जवळ नाहीसिं झाले होते, आतां रागाची जागा कींवा घेई. कोणी कांहीं विरुद्ध धोललें किंवा छळ होऊं लागला तर ते म्हणत, 'वाः ह्या गोष्टी तर मला माझ्या कामांत स्फूर्ति देतात.' ह्यावर त्यांनीं खालील अभंग रचले आहेत.

जों जों जगाला मी होईन अप्रिय । तों तों माझे ध्येय माझे झालें ॥

जों जों निद्रा छळ तों तों घाढे घळ । उज्ज्वळ उज्ज्वळ आत्मनिष्ठा ॥

मात्र त्यांना सात्त्विक संताप अतिशय येई. स्वतःचा अपमान झाला म्हणून ते रागावत नसले तरी हिंदी ख्रिस्ती लोकांतील कित्येक दुर्गुणांची तसेंच मिशनरींनीं त्यांना आणलेल्या पांगळेपणाची त्यांना अत्यंत चीड येई. एकदा तर वाईच्या चर्चमध्ये उपदेश करवांना त्यांचा आवेश इतका परमापधीला गेला कीं त्यांनीं योळतां धोलतां पुढें असलेल्या टेबलावर बुकी मारली आणि एका बुकीसरशीं तें टेबल ताडकन फुटून गेलें.

केरपोतेन्यापासून ठिळक आतां घरांतलें सर्व काम माझ्या घरोवरीनें करीत.

ते म्हणत ख्रिस्ताला कुठें चारु नोकर होते? त्याला कुठें घरें माळ्या होत्या? त्याला कोणें टेशायलामुद्रा जागा नव्हती मग आपल्यालाच कशाला हे चोचले पाहिजेत? त्यावर त्यांनीं आपले दोन अतिशय प्रसिद्ध असलेले अभंग रचले. त्यांतील एकाचा आरंभ असा होता.

तुला कुठें होते चारु नोकर । मला हा जोजार कशाला रे ॥

तुशीया पुढारें घाडिलें फदन्न । मजला पक्का न्न कशाला रे ॥

लक्षांत ठेवण्यासारखें वर्ष

टिळकाच्या आयुष्याचें हें शेवटलें वर्ष परंतु हें एरच वर्ष पुष्कळ दृष्टीनें दहा वर्षांच्या किमतीचें होतें ते म्हणत आपल्या देशाची सरी उन्नति शिस्ताचें शिक्षण आचरणात आणल्याशिवाय होणार नाहीं व हिंदुस्थान अद्यापेशा मिया पयापेशा व्यक्तीकडे अधिक लक्ष देतो

ह्या विचारसरणीमुळे त्याचें व त्याच्या भोत्रतालच्या परिस्थितीचें फेनासें होई शिस्ती माणूम शिस्तासारखा पाहिजे व तोहि पौर्वात्य शिस्तासारखा असायला पाहिजे असें ते म्हणत आपणच तसें होण्याचा प्रथम त्यानीं आटोकाट प्रयत्न सुरू केला ह्या वर्षाची त्याच्या जीवनक्रमाची तयारी आधीं दहा वर्षांपासून चालली होती त्यानीं दहावारा वर्षांपूर्वी म्हटलें होतें, “पुष्कळ अनुनी उणा प्रभू मी पुष्कळ अनुनी उणा ! खडीतुन रति नाहि फेडिलें बहुभगिनिच्या ऋणा । तुझा ऋणी तर सदाच राहिन अगा पतित पावना !” त्यानीं जन्मताच आणलेले किन्येक दोष ह्या काळात हळुहळू नाहींसे होत होत ह्या शेवटल्या वर्षांत अगदीं नाहींसे झाले होते

टिळकाना जाता पगारी काम नव्हतें लिहिण्यावर थोडेसे पैसे कधीं कधीं मिळत तेवढेच गरिया आमची पहिल्यापासूनच असे तशीच जाताहि होती मात्र जाताच्या गरिबीत व पूर्वीच्या गरिबीत एवढें अंतर होतें कीं जाता आगहाला कर्न नव्हतें देवाच्या कृपेनें माणसें पूर्वीप्रमाणेंच जाताहि भरपूर होती भिन्न जातीचें, भिन्न धर्माचें, भिन्न विचाराचें पण एका दिलाचें समेलन आमच्या घरीं होतें

* पेशाच्या अमावामुळे टिळक भग्या कफन्या घालू लागले कारण त्यामुळे घोव्याचा खर्च वाचला त्या कफन्याहि त्यानीं जुन्या धोतराच्या वनविल्या होत्या सर्व मडळी वसून भजन करीत टिळक मात्र उभे राहात प्रत्येकानवळ शाज चिपळ्या असत कोणी तगला किंवा नाल वाजवी कधीं कधीं टिळक पायात चाळ बाधून सल्लीन होऊन नाचत

टिळक नेहमी प्रार्थना करीत कीं देवा, मला दरिद्री ठेव मला पैसा नको मी प्रार्थना करीं, देवा मला कर्ज नको

टिळकांची एक कविता आहे की " ह्या पैसाचे नसोत अमुच्या करांस हृदया चटके. " आमच्या दोघांच्या प्रार्थना परमेश्वरानें ऐकल्या. मला पैसा हवासा पाटेना व टिळकांनीं कर्ज करण्याचें सोडून दिलें.

टिळकांचा सारा विश्वास प्रार्थना व उपवासावर होता. ते आतां एकच वेळेस जेवता. कधी कधी तेंहि वच्य करीत. जेवायला वसठे कीं त्यांचा कंड दाहून येई. ते म्हणत, " माझे आत्मित्र अत्राला महाता झालेले पाहून मी हें अन्न खाऊं तरी कसें ? ह्यापेशां दे ते माझ्या भुकेलेल्या बंधुभगिनींना. " घरांत असेल नसेल तें पीठ मीठ ते गरजू लोकांना वाटूं लागले.

टिळकांना भेटलेला ' मंवाजी ' त्यांना आतां अधिकच प्रतिबंध करूं लागला. बंगला सोडा म्हणून तागादे येत. पण बंगला काहीं सुटला नाहीं. दोन्ही वेळेस भजन चालत. ' मंवाजीचे ' कामगार दोन्ही वेळेस न चुकतां व धाकांना ताकिर्दींना न जुमानतां भजनाला येत. मग मग टिळक नेहमीं उपासनामंदिरामध्यें उपदेश करूं लागले. त्या वेळीं मंदिराची निराळी हमारत नसल्यानें उपासना शाळेंत भरे व हेंच देऊळ समजण्यांत येई. पण शाळा मंवाजीच्या ताब्यांत ! तेव्हां मंवाजी घारवार ती बंद करीत. टिळक म्हणत, " शेरा वाशाचें कां होईना पण स्वतःचें, तुमच्या हातांनीं बांधिलेले मंदिर तुम्ही बांधा. एकभुक्त राहा, हाल सोसा पण स्वतःचें मंदिर बांधा. दुसऱ्याच्या ओंजळीनें किती दिवस पाणी पिणार ? वाटाखालचीं मांजरे किती दिवस राहाणार ? तुम्हांला त्यांचा अभिमान नको का ? कां तुम्ही आपली मान दुसऱ्यापुढें वारुवितां ? "

मिशनरींना ते सांगत, " आम्हांला तुम्ही आपल्या हातांनीं किती दिवस भरविणार ? आपल्या पायांवर आम्हांला उभें राहूं द्या, आम्हांला पोहूं द्या. "

मला ते म्हणत, " पाहा, अशी वेळ येईल कीं हेच खिस्ती लोक व मिशनरी माझ्या विरुद्ध होतील. पण मला जें ह्याच्या हिताचें वाटतें तेंच मी घोलणार व फरणार. मी छळ सोरीन. पण मरेपर्यंत त्यांचें हित करीत राहीन. "

पण एका मंवाजी खेरीज कोणीच खिस्तीमाणसाने किंवा मिशनरीनें टिळकांचा छळ केला नाहीं. उलट सगळे अगदीं सग्याम्योयन्वाप्रमाणें वागले.

एका रविवारी मंवाजीनें उपासनेच्या वेळीं क्लिष्टा दिल्या नाहींत. शाळा बंद ! मंवाजीचा निश्चय कीं आज काहीं शाळें तरी क्लिष्टा घायच्या नाहींत. मंडळी टिळकांकडे सांगायला आली. टिळक म्हणाले, " होऊं द्या. देव देवळांत

राडात नाही देव कोडे शेचे तिचे एका दिलाने मजकरिता जमाल तेथे मी आहे
असे प्रभू म्हणतो आहे चडा आपण मैदानात झाडाखाली मंदिर उघडू
टिळक निघाले त्याच्यामागे मढळी निघाली

महाजीनें दुरून ह पाहिलें लागलाच एक मुलगा धावत धावत किह्मी घेऊन
ह्या मढळीच्या मागे आला व त्यान सर्वास फिरविलें त्या दिवशीच्या टिळकाच्या
भाषणानें मढळींचे डोळे ओले झाले त्याच्या उपदेशाचें प्रतीक “ दास म्हणे
विस्ता तुम्या कथेवरी । मला जागा करी थोडकीशी ॥ ” हें होतें भाषण सपता
सपता टिळकानीं सांगितलें आता माझा हा तुम्हाला शेवटचा उपदेश आहे
मी पुढा मंदिरात पाय टाकणार नाही मी येथून जाईन तो मी पुन्हा
ह्या सातान्यांत पाणी पिगार नाही लोक रडू लागल टिळकाचें म्हणणें ररें
झालें तो त्याचा त्या मंदिरातील शेवटला उपदेश ठरला परंतु परमेश्वराची
योजना किनी विलक्षण असते ज्या सातारच्या मढळीला उपदेशासाठीं शाळेंत
जमावें लागे त्याच सातारच्या मढळीला टिळकाच्या मृत्यूनंतर लौकरच एक
नवीन सुंदर मंदिर मिळालें व त्या मंदिराचें नावहि टिळक स्मारक मंदिर ठेवण्यांत
आलें

ज्याप्रमाणें पखादा लवाह माणूस आपल कार्य साधण्यासाठीं काहीं तरी
कारण शोधित असतो त्याचप्रमाणें मृत्यूला काहींहि कारण पुरतें उसाचा रस
टिळकाना बाधला ते आजान्याप्रमाणें दिसू लागले

मी त्याच्यामागे पुढा भुणभुण लावली आचाराला अडचणीला आपल्या
जवळ एकहि पैसा नाही आपल्याला काहींच करता येऊ नये म्हणजे काय ?
पैसा तुम्हाला वेऱ्यासारख्या दिसतो आतां पुढें औपधपाण्याचें कसे होणार ?

ते म्हणाले आम्ही काय खावें व काय प्यावें हें परमेश्वर जाणतो माझी खात्री
आहे कीं तो औपधपाण्यालाहि काहीं कमी पडू देणार नाही माझ्या अन्वविधीला
तो कमी पडू देणार नाही माझ्या मागे एक महिनाभर तुम्हाला दु खत बसून
खायलाहि तो दडल पुढें मात्र तुमचें तुम्ही पाहून घेतलं पाहिजे एक महिना
दु खाला पुरे झाला

एक दिवस रात्री तीन वाजता टिळक उठून माझ्या खोलींत आले ते मला
झोपेंतून कधींच उठवीत नसत कारण एकदम कोणी जागे वेल्यास मला कापरे
भरे मला उठवून ते म्हणाल, “ मी तुला आजपर्यंत फार त्रास दिला मला
क्षमा कर ”

आम्ही रात्री पुण्यास गाडीत बसलों ते दुसऱ्या दिवशीं पहाटे भायखळ्याच्या स्टेशनवर उतरलों. स्टेशनवर जे. जे. हॉस्पिटलमधून टिळकांना नेण्यासाठीं स्ट्रॅचर पाठविण्यांत आलें होतें. तें पाहून टिळक हसूं लागले. त्यांनीं तें परत केलें व स्वतः जाऊन गाडी वगैरे ठाविली. आम्ही दत्तूच्या दाराजवळ उतरलों. टिळकांहि घर येत होते पण मलेखू पाळक म्हणाले, 'तुम्ही आतां येथें थांबूं नका. एकदम दवाखान्यांत जा.' 'मला दत्तूला भेटूं घा. प्रातर्विधि उरकूं घा' असं ते म्हणाले. पण उं हूं. त्यांना काळज चोलावीत होता. ते पायरीदेखील चढले नाहींत. एका कफनीनिशीं स्वतः चालून ते 'जेजे'त गेले.

टिळक 'जेजे'त गेले. मी व बेबी माडीवर गेलों. भायखळ्याच्या स्टेशनवरच माझी कंवर खचली. माझे जें हातपाय गळाले ते बेमुमारच. वर येऊन पहातें तों दपू असरीं सडा मडिन्यांचा आजारी ! त्याला पाहून माझ्या तोंडचें पाणी पळलें. मी जरी आजारी नव्हतें तरी एकसारखी पडून राही. सुनेला दत्तूचें घोंच पहावें लागे. टिळकांची खबर घेण्यास घरांत कोणीच नाहीं. मुंबईत पाय पडतांच आम्ही त्यांना मुळों व ते आम्हांला मुकळे. पुढील भाकीत जाणून मी पाळकांच्या हातून डॉक्टरला निरोप पाठविला कीं डॉ. गोरे ऑपरेशनच्या विरुद्ध आहेत. पाळकांच्या हातीं परत निरोप आला कीं, 'मी का हजामाचा धंदा करतो का ?' शहाण्याला कोण शिकविणार ? तो त्रिचारा कोणता का धंदा करीत असेना. पण केस हातीं घेतल्याच्या तिसऱ्याच दिवशीं त्यानें हंगडंडला प्रयाण केलें ! तेव्हां त्याच्या सर्नीत व न्हाण्याच्या धोपटीत कांहीं अंतर असल्यास तें माझ्यासारख्या अडाणी चाईला कसें कळणार ?

सिंहस्थ्याची पर्वणी व गंगापुरांचा मुळमुळाट, तशीच 'जेजे'त ह्या वेळेस परीक्षेची पर्वणी व विद्यार्थ्यांचा मुळाळ होता. प्रत्येक रोग्याचा अवयवागणीक होतकरू डॉक्टर रोगांची चिकित्सा करण्यास जमत. टिळकांची परीक्षा कसून जोरांत चालू झाली. आमचें घर म्हणजे आतां रोगांचें माहेरघर बनलें होतें. सून अशक्त, मुळगा विळान्यावर पडून, मी मुंबईस पाय ठेवतांच पयारी धरलेडी, चिन्नीला मुंबईची हवा न मानवल्यामुळें ती कशी तरी दम धरून राहिलेली. देशाच्या रूपेणें घेरी तेवढी बरी होती. जवळ दुसरे कोणी माणूस नव्हतें. घेरी दवाखान्यांतून विचारपूस करून यायची. प्रोफेसर पाटणकर त्या वेळेस मुंबईस होते. ते आपलें काम संधाहून उरला वेळ आम्हांला मदत करण्यास येत.

त्याची मूळव्याध दुराहागली व त्यासाठी आग्नी पुण्याच्या मिशन दवाराच्यात त्यांना घेऊन गेल। तेथे कामाला बाई होती व साज्जाला रामभाऊ धर्माधिकारी होते. तो विचारा रात्रदिवस उभाचा उभा असे.

— जगन्नाथ बाप बाई । उर्ण मला काहीं नाहीं— ह्या टिळकाच्या अभंगाचा प्रत्यक्ष अनुभव घेऊ लागला. येथेहि टिळक निवृत्त नव्हते. इतर रोग्याकडे ते जात. प्रार्थना करीत, भजन करीत. तेथेहि एक दरवारी त्यांना भजन म्हणू लागे चण्याच अभंगाचा येथे जन्म झाला. कधी कधी ते भाषणाहि करीत. पण कधी कधी ते इतके कासावीस होत कीं मी घायरून जाईं. मी केव्हाहि डॉ गोण्याकडे धूम ठोकली कीं ते हजर असत. तोंडातला घास पानात तसाच टाकून ते उठत ऑपरेशन रुममध्ये असले म्हणजेच तेवढे डॉक्टर हाथीं लागत नसत पडिता रमाबाईनीं आपल्या मुलीला आमच्याकडे नेटायला पाठविलें. मनोरमाबाई परोपर फराळाचे व शंभर रुपये घेऊन आल्या. टिळकाच्या म्हणण्याप्रमाणें खूप आयादानीं झाली. मुद्दी घेऊन सुवईहून घेवी आली दत्तुनेहि काहीं दिवस रजा घेतली. मुनेला बरें नव्हतें तरी तेवढ्यातच्या तेवढ्यात तिनें काहीं काहीं जिनसा करून दत्तुशेखर पाठविल्या मुनेचा आजार तिच्या आईबापांना तसाच आम्हालाहि मानवला होता. आपण आजोबा होणार म्हणून टिळकानाहि त्या आजाराज मधून मधून आनंद होत असे मी तेवढ्या गडबडीत नातबाबें शिवण काढलें होतें व त्यातील एक गोधडी टिळकानीं शिवली होती.

पुण्यास जाल्यावर टिळकाना पुष्कळ बरें चाटूं लागलें होतें पण आपलें ऑपरेशन झालेंच पाहिजे असें त्याच्या डोक्यान घेतलें ते म्हणाले मला पुष्कळ कामें जाहेत मला चांगलें बरें झालें पाहिजे खिस्तायन आहे, देवाचा दरवार आहे. तुम्ही देवाच्या इच्छेनिरुद्ध घेऊ नका ह्यावर डॉ गोरे निरुत्तर झाले पुण्याच्या दवाखान्यातील सर्व मंडळी त्याच्या सुवईस जाण्याच्या विरुद्ध होती डॉ गोण्यानीं टिळकाना शंभर वेळेस सांगितलें कीं तुम्ही जाऊ नका. ऑपरेशननें भलतेंच होईल परंतु कित्येक मित्रांच्या आप्रहावरून, डॉ. गोण्याच्या विरोधाला न पुमानता टिळकानीं सुवईस येण्याचें ठरविलें

तिरुडे सून जरा कोठें लोवून घोवून उठलें तोच दत्तू आजारी पडला. आम्हाला इतकेंच कळलें होतें कीं त्याला साधारण बरें नाहीं व डॉ. दाढेकराचें औषध त्याला चाटू आहे, पण त्याला झाला होता दायफॉईड व मुनेला होता सगळा महिना.

व म्हणू लागला, “चल, आपण दोघेजण जाऊन येऊं.” पण माझे धैर्य होईना. शेवटीं आम्ही पायींच निघालों. तो मला व मी त्याला सावरीत चाललों. कसेतरी करून एकदाचा दवाखाना गांठला. दारशीं येथी एका झाडाला टेकून उभी होती. आम्ही तडक त्यांच्या वाडांत गेलों. त्यांना मोंफियाचें इंजेक्शन देण्यांत आलें होतें! जखबच मनोहरराव उजगरे व प. वा. काशिनाथ रघुनाथ मित्र उभे होते. अखेर टिळकांना आपला मुलगा भेटला. त्यांनीं त्याच्याकडे दोळे भरून पाहिलें. बोलवत नव्हतें पण त्यांनीं तोंडाकडे घोट दाखविलें. दत्तूनें त्यांच्या तोंडांत चमचाभर पाणी घातलें व त्यांचें प्राणोत्क्रमण झालें. ते रोज सकाळीं म्हणत ती भूषाळी मला आठवली.

उठ उठ माझ्या जिवा । वंदुनि दिनरजनीच्या घवा
आयुर्मागीं आक्रम नवा । कर गौरवा देवाच्या ॥

येथी बाहेर उभी होती. तिला येऊन मीं मिठी मारली.

आम्ही दोघी घरीं आलों; थोड्या वेळानें मित्रांनीं व मनोहरराव उजगऱ्यांनीं दत्तूला घरीं आणून पोचविलें. चिकी दारशींच जामची वाट पाहात उभी होती. तिनें विचारलें,

“आजोया कसे आहेत ?”

“आतां वरे आहेत.”

“मग मला कां नाहीं नेत त्यांना भेटायला ?”

“ते तुला उद्यां भेटलील.”

आमच्या घरांत मृत्यूनें पाय टाकल्याचें चिन्ह देखील दिसत नव्हतें. शेजारीं पाजारीं कोणाला कळलें देखील नाहीं. टिळकांच्या इच्छेप्रमाणें येथवर तर पार पडलें.

ज्या घरांतून सहा महिन्यांपूर्वीं नाताळाचा सण करून टिळक बाहेर पडले होते त्या घरांत ता. १० मेला टिळकांना परत आणण्यांत आलें. चिकीला आतां रस प्रहार कळला! पुष्कळ मंडळी बाहेरगांवीं गेली होती तरी वर्तमानपत्रें तारा, टेलिफोन छांच्यामुळें नगर, अलियाग, पुणे, लोणावळें, वगैरे ठिकाणांहून लोक जमा झाले. टिळकांच्या म्हणण्याप्रमाणें काळ्या रंग धर्त्य केला होता व काळ्या क्रिंश पांढऱ्या गाडीचा प्रक्षेप आला नाहीं, कारण त्यांची पेटी हातोहातीं उचलून नेण्याचें मंडळीनें ठरविलें.

एक दिवस टिळक मला म्हणाले, “मी भावा लीकरच यरा होईन काळजी करू नको. मला माझी दोन मोठेली कामे जून करायची आहेत. तिसऱ्याच व देवाचा दरवार

माझे आरुढत गाणे कोणते आहे साग पाहू !

शत्रु गणडा घालून बसले
 बसोत त्यांना कोण पुसे
 पिता परात्पर ज्याचा त्याहुन
 परंत शतही धीर नसे
 आकाशाची कुन्दाड आली
 कुन्दाड आली येऊ घा
 पिता परात्पर ज्याचा त्याला
 येळ्याया होइल सध्या —
 आधी व्याधी उभे पुढे, हे
 जरा मरण पाठीमागे
 पिता परात्पर ज्याचा त्याशी
 शक न हे लढण्याजोगे.

१९१९ साल हे लक्षात ठेवण्यासारखे होणार आहे. ”

हा उपदेश मला आहे हे मी ओळखले माझे अत करण भडभडून आले व माझे ओले होले त्याच्या स्थीस पडू नयेत म्हणून मी हळूच बाहेर आले व मनसोक रडले. त्याच दिवशी सुनवाई खबरीस गेली तिला जवळ घेऊन त्यांनी आशीर्वाद दिला व सांगितले की तुला आता मुळगा होणार आहे

दुसऱ्या दिवशी मेडिकल कॉलेजमधील दत्तूचा एक विद्यार्थी—मित्र घेऊन सागू लागला की टिळकना ताप आला आहे पण काळजीचे काही कारण नाही तोच ताप १०५ पर्यंत चढला तिसऱ्या दिवशी यानू पाठणकर रात्रभर त्याच्याजवळ बसून राहिला

शुक्रवार ता. ९ मे, १९१९ दुपारी दोन वाजता बेबी ‘जेने’त गेली मी दत्तू निजूनच होतो दत्तूचे मन त्याला सागू लागले पपाना भेटायला जावे तो जून अथरुणतून उठव मुद्दा नव्हा, तरी तो पत्ताच उठून मजकडे आला

श्री म ती

टिळकांच्या अस्थी पेटित जातांच माझे अस्तित्व जाणवू लागलें. दुसऱ्याच दिवसापासून मला पुष्कळशीं समाधानाचीं पत्रें येऊं लागलीं. त्या पत्रावर माझ्या नांवामागचें नेहमींचें परिचयाचें सौ. हें अक्षर जाऊन त्या जागी श्रीमती हें अक्षर आलेलीं पाहून माझे मन व्यग्र होऊन जाई. श्रीमती नांव जरी मोठें सन्मानाचें असलें तरी मला तें मोठें अशुभ वाटे. टिळकांच्या धर्मान्तरानें प्रथम आमचा वियोग झाला तेव्हा ज्या सर्तीनें मला सोरत केली तीच आता पुन्हा माझ्या साहाय्याला धावून आली. ती माझी सर्ती म्हणजे कविता. टिळकांच्या नंतर लिहिटेली माझी पहिलीच कविता 'श्रीमती' ही होय. नंतर तीन महिन्यांनीं माझ्या नातवास पाहून पुन्हा मी कविता लिहिली.

टिळकांच्या मागें मी रचलेली ही दुसरी कविता. मुळें म्हणूं लागलीं, "आई, बॅरं केलेंस कविता केलीस. आतां तर लोकंना म्हणतां येणार नाहीं ना कीं तुला पपाच कविता करून देत होते म्हणून ?" मी म्हणालें, "अरे, लोक म्हणतील त्यांनीं हे सारे प्रसंग वळपून आधींच कशावरून नसतील ह्या कविता रचून ठेवल्या ?"

मुंबईस मिशनमध्ये मलाहि काम मिळतें आहे असें कळलें. मला कोणतें काम मिळणार ? असेल मज्जन कीर्तनाचें, असें मला वाटलें ! परंतु तें मज्जन कीर्तनाचें काम नव्हतें. 'श्रीमती' ला साजेल असें काम माझ्यापुढें वाडून ठेवलें होतें ! बहुतां करून हें काम करणाऱ्या श्रीमतीच असतात. काम भेटूनचें होतें ! दरमहा पंचेचाळीस रुपये पगार व राहाण्यास पैसपैस जागा. दत्तूलाहि तेथें राहातां येणार ! मग माझ्या आनंदाला काय विचारतां ?

"टिळक गेले तरी मुलगा, सून व मुलगी जवळ राहाणार म्हणूनच मला फार समाधान झालें पण 'घी देखा लेकिन बडगा नही देखा !'

मी बिगारी इयत्तेंत पाऊळ टाकलें. श्रीमती झालें असल्यामुळें ह्या इयत्तेला 'श्री' पासून आरंभ केला म्हणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. आतां माझ्यापुढें पाटी आली. भाकरीची पाटी, भाजीची पाटी, बाजाराची पाटी, धोब्याची पाटी,

भायखळ्याच उपासना मंदिर मडळीनें गच भरून गेलें. त्यांत हिंदुहि होतें व सिस्तीहि होत. मी रडत नव्हतें तरी भानावर नव्हतें उपासना झाल्याना मडळीनें भान करीत करीत ती पेटी बरळीला दहनभूमीकडे नेली व दुसऱ्या दिवशीं एका लहानशा पेटींत अस्थि गोळा करून आणल्या.

भजनीमडळीनें प्रेतयात्रेत म्हणण्यासाठीं निवडलेलें भजन टिळकाचेंच होतें त्याचे सूर व शब्द आज सोळा वर्षे झालीं तरी माझ्या कानांत तसेच घुमट आहेत असें वाटतें व भजन हें—

भय काय तथा प्रभु ज्याचा रे—धु०

सर्व तिसरली प्रभुमय झाली पूर्ण जयाची घाचा रे—१

जगात विचरे उपकारास्तव परि नच तो जगताचा रे—२

येंधें निर्घन परत्र ज्याचा सर्व घनाचा साचा रे—३

देह तथाचा परतु आत्मा त्यात वसे त्रिस्ताचा रे—४

आधिव्याधी मरणावरती पाय अशा पुण्याचा रे—५

श्री म ती

टिळकांच्या अस्थी पेटित जातांच माझे अस्तित्व जाणू लागलें. दुसऱ्याच देवसापासून मला पुष्कळशी समाधानाचीं पत्रं येऊं लागलीं. त्या पत्रावर आल्या नांवामागचें नेहमींचं परिचयाचें सौ. हें अक्षर जाऊन त्या जागीं श्रीमती । अक्षरें आलेलीं पाहून माझे मन व्यग्र होऊन जाई. श्रीमती नांव जरी मोठें ग्मानाचें अमळें तरी मला तें मोठें अशुभ वाटे. टिळकांच्या धर्मान्तरानें प्रथम आमचा वियोग झाला तेव्हा ज्या सर्जीनें मला सोनत केली तीच आता पुन्हा माझ्या साहाय्याला धावून आली ती माझी सर्जी म्हणजे कविता. टिळकांच्या नंतर लिहिलेली माझी पहिलीच कविता 'श्रीमती' ही होय. नंतर तीन महिन्यानीं माझ्या नातवास पाहून पुन्हा मी कविता लिहिली.

टिळकांच्या मागे मी रचलेली ही दुसरी कविता. मुलें म्हणूं लागली, "आई, बरे केलेंस कविता केलीस. आतां तर लोकाना म्हणतां येणार नाहीं ना कीं तुला पपाच कविता करून देत होते म्हणून ?" मी म्हणालें, "अरे, लोक म्हणतील त्यांनीं हे सारे प्रसंग कल्पून आधींच करावळून नसतील ह्या कविता रचून ठेवल्या ?"

मुंबईस मिशनमध्ये मलाहि काम मिळतें आहे असें कळलें. मला कोणतें काम मिळणार ? असेल भजन कीर्तनाचें, असें मला वाटलें ! परंतु तें भजन कीर्तनाचें काम नव्हतें. 'श्रीमती' ला साजेल असें काम माझ्यापुढें घाडून ठेवले होतें ! बहुतरुन हें काम करणाऱ्या श्रीमतीच असतात. काम भेटूनचें होतें ! दरमहा पंचेचाळीस रुपये पगार व राहाण्यास ऐसपैस जागा. दत्तूलाहि तेंच राहातां येणार ! मग माझ्या आनंदाला काय विचारतां ?

टिळक गेले तरी मुलगा, सून व मुलगी जवळ राहाणार म्हणूनच मला पार समाधान झालें पण 'धी देखा लेकिन बडगा नही देखा !'

मी विगारी इयत्तेंत पाऊल टाकलें. श्रीमती झालें असल्यामुळें ह्या इयत्तेला 'धी' पासून आरंभ केला म्हणण्यास काहीं हरकत नाही. आता माझ्यापुढें पाटी आली. भाकरीची पाटी, भाजीची पाटी, घाजाराची पाटी, धोव्याची पाटी,

दळ्याची पाटी, लिहिण्याची पाटी, कचऱ्याची पाटी, अशा नानाविध पाट्या माझ्यापुढे आल्या मुलाच्या लहानपणी मीच त्याची शिक्षक होते. पण आता ती माझी शिक्षक झाली याजारचा हिशेब इंग्रजीत तपासावा लागे

तेव्हा मुलांनी मला एक युक्ति सांगून टेरली होती त्यांनी मला इंग्रजी आकडे शिकवून टेरले होते व शब्दांचे पहिले अक्षर पाहून व माल पाहून सद्या करण्याचे तत्र मला सांगितले होते, C=सोरें S=साखर P=बटाटे T=चहा अशा रीतीने मी हिशेब पाही

वयाच्या अकराव्या वर्षापासून म्हणजे अगदी गळपणापासून माझ आयुष्य एकरसारखे टिळकाच्या बरोबर व बरोबरीने चालू होतं मधे पाच वर्षे आम्ही विभक्त होतो पण त्या पाच वर्षांत टिळक एकद्वि क्षण माझ्या पुढून हालले नाहीत, की मी त्याच्यापुढून हालले नाही. मी जी आई ती केवळ टिळकाच्यामुळे टिळकांनी आपली ध्येयें ठरवावी, मी दोळे झाडून तीं आचरणात आणावी त्यांनी कविता रचल्या, मी त्या गाव्या त्यांनी भीक मागावी व मी त्याच झोळी धरून चाळावे आमच्यामध्यें जे खटके उडत ते जेव्हा जेव्हा मला त्याच्या प्रगतीचा वेग सहन होत नसे तेव्हा तेव्हा डेकनचीनच्या मार्गे एतदा रतारा बाधला व ती आपल्या पूर्ण वेगात निघाली म्हणजे त्या रतारान्याची ती आदळ आपट होईल ती माझी होत असे त्याचा वेग मला मानवेल इतपत असला व मला त्याची ध्येयें पटवून घेण्यास अवसर मिळाला की मग मात्र आमचें गाईं सुखीव चाले एजिनच्या अर्गी असलेली स्वयशक्ति ती टिळकाच्या अर्गी होती तर त्या एजिनानें दिलला वेग तो माझ्या अर्गी असे एकदा ख्याबर माझी गाडी लागली की मात्र ती कोणाला बाधविता बाधधी नाही

पण आता माझा सूनभार गेला नवीनच जग माझ्याभोवती उत्पन्न झालें नवीनच आयुष्याला सुखात झाली

पाझ्या शिक्षणात व मनाला न झोपणारे हे काम हातें

मडमसाहेब रोज दोन वेळेस येत त्या का येतात हे मला समजेना अशा एव्हेचें काम करण्याची माझी ही पहिलीच वेळ होती पण मुलींकडूनच मला कळले की मेटूनचें रोज दोन वेळेस तरी मडमसाहेबाच्या कानाशीं लागवें असा शिरस्ता आहे हा कानगोष्टी म्हणजे अमकीला धोरून पत्र आल, तमकीनें दोळा वाकडा केला, ती उद्धटपण बोलली, ही तिच्याशी बोलत होती मग कानगोष्टी साह्यावर त्या त्या अपराधाच्या मगदुराप्रमाणें तशा तशा शिक्षा द्याव्या

सान्याच मुली चांगल्या करा असणार? अडीचरो टिकणच्या अडीचरो मुली. एका गावातील, एका घरातील, एका आईबापाचीं मुलें असलीं तरी त्यांच्यात मुद्रा किती भिन्नपणा आढळून येतो व त्यातच तर मजा आहे. नाहीतर सान्याच पुणेरी चाहुल्या असून उपयोग काय? घाईट नसतें तर चांगलें कळतें नसतें.

मी सान्या आयुष्यात कोणाच्या चहाड्या केलेल्या नाहीत की कोणाची हाजी हाजी नेलेली नाही. सरळपणा नि मोकळेपणा हा आमचा विशेष. पण ते येथें दुर्गुण समजले जात होते आणि त्यामुळें दोन तीन वर्षांत आम्ही येथें अगदीं नकोसे झालां. पण आम्हाला काढायचें कसें हा मोठा प्रश्न त्याच्यापुढें येऊन पडला.

* * *

येथें माझ्या आयुष्यातील एक अत्यंत कठीण प्रसंग येऊन गेला

अलीकडे आमच्या मजमसाहेबाना व त्यांच्या पतींना पोहण्याचा बराच नाद लागला होता. 'आपणासारिसे करिती ताव्काळ । नाहीं काळवेळ तयालागीं.' त्यांनीं मुलींनाहि पोहण्यास नेण्यास मुद्दाम केली. आज शाळेलाहि सुटी होती व मनातहि हौस होती. तेव्हा मुलींना घेऊनच पोहण्यास जाण्याचें त्यांनीं ठरविलें.

साहेबानीं पोहण्यासाठीं आधींच निवान्त व निर्जंत अदी जागा ठरवून ठेवली होती. मुली, मास्तरणी, मी यांरे सर्वांनीं जमून निघायचें असें आदल्या रात्रीच ठरलें होतें. सर्वजणींनीं पहाटेच उठून आपापलीं कामें उरकून घेतलीं. मोठ्यात्या भाणसाना मुद्रा असा वेळेस काहीं सुचत नाही. मग लहान लहान मुलींचा उत्साह तो काय विचारावा? आज त्यांच्या आनंदाला भरती नाली होती. दोन दोन घास खाऊन जिनें तिनें सर्व काहीं व्यवस्था तिनबोभाट करून सदाळा सर्वजणी तयार होऊन उभ्या राहिल्या. रात्रीच सर्वजणींनीं आपापले दागिने काढून मजबूरळ ठेवले होते. दागिने ते काय असणार? पण होतें तें किडुक मिडुक मिडून बरेंच झालें.

साहेब मोठ्यानें नाहीमपर्यंत गेले. मजमसाहेब आमच्याबरोबर आगगादीनें आल्या. त्या नाहीमास उठवून साहेबाबरोबर पुढें गेल्या. आम्ही घालत गेलें.

स्थानर उतरताच आम्हाला एम्स मुलीचे बडीळ भेटले. आमच्याबरोबर ते बरेंच बोलले. ती त्याची एगुळी एरू मुलगी होती. तशीं त्यांना मुलें घरींच

होती. पण ही शेवटचीच व सर्वांच्या पाठीवर पाय देऊन आलेली होती. ती फार बुद्धिमान व हुषार असल्यामुळे सर्वांना हवीदवीशी वाटे.

मी आजपर्यंत अधिकाराची कामे कधी केटी नसल्याने अधिकार कसा तो मला कधीच गाजविला नाला नाही. मुली व मी नातेवाईकांप्रमाणे वागत होतो. एखादी काही, मावशी, जिवा आज्ञी अमावी वसा त्या माझ्याशी वागत व मी त्याच्याशी जागे. मात्र कोरडीच हो.

आम्ही सर्वजणी खेळीमेळीने चाललो होतो. सर्वजणी माझीच धट्टा कल्ल बोलत होत्या. कोणी म्हणे, " पाहू आज्ञी कसा धावतात. "

" अग त्यांना चांगले क्षरक्षर चालतात हेत नाही नि धावताहेत कसच्या ? "

" आज्ञी पडल्या तर ग ? "

" तर मी त्यांना उचलून घेईन. "

" तुला पकटीला नाही उचलली तर ? "

" अग चार भाणसं बाणून आज्ञीला उचलून नेऊं. "

" नाहीतर डोली करून नेऊं. "

" अन् जलमी झाली तर ? "

" पट्ट्या बाधू "

" अन् बुडाली तर ? "

" पाण्यातून काढू. "

" अन् मेळी तर ? "

" आपण रडू. "

" अग नका ग आज्ञीला अस बोलू. "

" बायानो, मला बोल पण तुम्ही मुखरूप असा बोलताना नेदमी मुधे बोलवें, व्हायचें तें होतेंच. "

आम्ही सरासरी साडेदहाला लुहूला पोचलो. सामानसुमान लावले. कोणी आपल्या सतरज्या इथरल्या कोणी लोळू लागल्या, कोणी बाधीत बसल्या कोणी इकडे तिकडे बागडू लागल्या. पोर व डोर सारखेंच डोराला चारा असला की चाललेच तें पुढें पुढें. पोराला गमत तिसली की लागलेच तें तिच्या माग मागे.

मडमसाहेब म्हणाल्या, “असले टिकाण कधीच मिळाले नाही व पुढेहि मिळणार नाही. हे फारच आठवणीजोतीं आहे.”

त्यांचे हे भाकीतच ठरले.

मी गोदावरीची, भाई व सागराची जानपटान नव्हती. तरी सुसती नजरभेट झालेली होती इतकेंच.

निघतांना बऱ्याच जणांनी मोडा घातला होता की, “आज नागपंचमी आहे. तेव्हा भरतीच्या वेळस तुम्ही जाऊ नका.” पण आमच्या साहेबांना व मडमसाहेबांना भरती दोनळा येणार असे कोणी सांगितले होते व त्यावरच ते अवलंबून होते.

आम्ही गेलो तेव्हा पाणी कोठेच नव्हते. मला गंगेचे पाणी पाहण्याची संवय. तेव्हा हे सारे उघडे वाळवंट पाहून मला नवल वाटले. मी म्हणे, “येथे घोटा भिजण्याची मारामार, येथे ह्या पोहणार कशा ?”

मुली म्हणाल्या, “आतां भुका लागल्या आम्हांला, कांहीं तरी खायला घा.” आपल्या देशाची रीत कीं भुकेचे नांव काढल्यावर खाह्यावांचून जाऊं घायचे नाही. तर जेवल्यावर आंधोळ करायची नाही अशी पाश्चात्य रीत. येथे माझा व मडमसाहेबांचा मतभेद होऊन त्यांनीं आधीं आंधोळ व मग जेवण असें फर्मावले.

एकीभागे एक अशा सर्वच मुली निघाल्या. कांहीं मोठ्या व मध्यम मुली शिपा वेचीत वेचीत आमच्यापासून बऱ्याच दूर गेल्या. कांहीं मुली पोहायला शिकण्याजोग्या मडमसाहेबांजवळ होत्या व तीस चाळीस लहान लहान मुली माझ्याजवळ होत्या. दपू, बेबी आलीं नाहीत म्हणून मला वाईट वाटत होते. ह्या मुलींत एक लहानसा दे स्कॉलर मुलगाहि आला होता. तो आपल्या आईबापांचा एकुलता एक मुलगा होता. आंधळ्यांची शाळाहि आली होती.

अकराचा सुमार. पाणी येऊ लागले. पाणी फारच संय होते; आत्तांशा कोठे घोट्याचे पाणी गुड्याला लागू लागले. पाणी गडूळ व गरम होते. माझे दोळे सुपीरुच. मला वाटले आतां याराचा सुमार झाला आहे तेव्हां सर्व गिरण्या सुटल्या असतील व त्यांचे हे सोडलेले गरम पाणी असेल. आतां पायांतालची वाळू सरळू लागली तीच एक आरोग्यी पेकू आली. “भरती आली वाडेर द्या.” जवळ नाही माणूस, हातांत नाही काटी. पायांजवळ नाही दगड. मोरळे

मैदान, फोणाचा दारू योणाला ऐकू येईना मडम पोहण्याच्या नादात. मुळी शिपाच्या नादात मडम म्हणाली होती की हाच मुर्लीना पोहण्यास योग्य जागा आहे. कारण यथे पात्रराचा चारा नाही, की माणसाचा धार नाही मला त्या बोलण्याचा अनुभव आला. एवढी चारा कोसाची मुबई, माणसांनी गजबजलेली पण तेथे चिंटापररू नसावे घोड्याचे पाणी गुड्याला लागले, गुड्याचे कमरला लागले, पण अगदी सय कमरेला पाणा लागू लागले, ते माझ्या बरोवरीच्या लहान लहान मुर्लीच्या गळ्याशी आठ पाणी सय असल्याने व त्या परिस्थितीच्या भयानकपणाची जाणीव मला नसल्याने मला माझ्याजवळच्या सर्व मुळी पाण्यातून काढता आल्या फोणाचे केस तर फोणाचे खवाटे, फोणाची ज्याकिते, तर फोणाची मनगटे धरून मी त्या मुळी भरानर पाण्याच्या बाहेर काढल्या तोच कोळी लोक आपल्या होड्या घेऊन आले. त्यांनी आपल्याच्या दाळेंढील एक तुडणारा मुडगा काढला. त्याची शाळा आमच्यापासून वऱ्याच अंतरावर उतरली होती

आमच्याकडे सर्व खीराज्यच होतें माझ्याभोवती सर्व लहान लहान मुळी होत्या, पण त्यात वीरस्वामी नावाची एकच मुळगी मोठी होती ती अशक व आजारी म्हणून मागे राहिली होती माझ्या बरोवरीच्या मुळी पाण्यातून काढून त्यांना हरं हरं करीव करी वरी हाकीव त्या मोठ्या मुळीजवळ घेऊन गेले ती तेथे पडलेल्या सामानाजवळ बसली होती.

हा मुळी भोरल्याप्रमाणे इकडून तिकडे सैरावैरा धावू लागल्या शिपाच्या मागे गेलेल्या मुर्लीचे चेहरे अधुक दिसत होते कोणी वर हात करून आपल्याकडे बोलावीत, कोणी उच दगाढावर चढून बसत, पण फोणाचे आवाज ऐकू येत ना आता मात्र समुद्राने उग्र स्वरूप धारण केले कोळी पाचसे रुपये मागू लागले मी त्यांना म्हणाले, " पाचसे रुपये देते पण मुळी पाण्यातून काढा. " ते म्हणत, " आधी पसे घा " कारण माझ्या बोलण्यावर कोण विश्वास ठेवतो ? एक नूर आदमी व दस नूर कपडा मी नेहमीचीच लठ्ठेची पार्वती माझे कपडे चागले नसले तरी मजजवळ त्या वेळेस विम्याचे अडीच हजार रुपये आलेले होते माझी खात्री होती की मी ते सारे पैसे देऊन टाकले असते तरी टिळकानी मला कधी मना केले नसेत व दत्तूडि नाही म्हणणार नाही पण त्या कोळ्यांना पैशाचे वचन हवे होते मडमसाहवाकडून आणि मडमसाहेब

बवळच्या मुली फाडून साहेबांना टेलिफोन करण्यास गेल्या होत्या. साहेब परत गेले होते व थोड्या वेळाने येणार होते.

हा सर्व खेळ साडेबऱ्यापर्यंत चालला. दोनाची भरती साडेदहाला आली ! वाराला मुली किनाऱ्याला लागल्या. नाशिक पंचवटीप्रमाणे हें असेल. मुलींना दुसऱ्या वीरावर कोणी धरील. मग आपण त्यांना चांगली शिक्षा करूं असें मी म्हणत होते.

पण समुद्राला त्या मुली पंचविणें अशक्य झालें. त्यानें ताबडतोब स्वतः होऊनच त्या किनाऱ्याला आणून टाकल्या.

साडेबारा झाले. सकाळपासून सगळे उपाशी. लहान लहान मुली कळो कळो भुकेनें व्याकूळ झाल्या. साहेब आले. त्यांनीं आपली शिंदेरी सोडली व पाण्याला आधार केला. तोंच आसपासच्या वंगल्यांतून लोक इड्डइड्ड जमून आमच्याभोवती कडे करून उभे राहिले व आम्हांला प्रश्न विचारूं लागले, "मुली होत्या किती ? हुडाल्या किती ? त्यांना कोण कोण आडे ? का सान्याच ओर्पल ? तुम्ही आज आळांत ईंच मुलीं चुकलें. आज धादान्त नागर्पचमी. देवाला हें म्हणार कसें ? आणि तुम्ही खाव तरी कसे बसलां आहां ?"

रोबटलें वाक्य ऐक्यांच विचाऱ्या साहेबमहामेनें आपल्या तोंडांतले घास तसेच टाकले.

माझा पदर बांधलेलाच होता. मी त्या कळ्यांत उभी राहून कमरेवर हात देऊन एक खणखणीत व्याख्यान दिलें.

"खाव तुम्ही आम्हांला एक पोट तरी लावतां आहां का ? तुम्ही सर्वे नुसता उमारा पाहायला जमलां आहां. चला सारे वाजूला न्हा. आमचें आम्हांलाच ओसें वाहिलें पाहिजे."

आतां हें कडे फुटलें व सर्व पांतापांता झाली. पहिली जी मुलगी आली ती इमवी सदाप्रीतली. ह्या मुलीचा जन्म माझ्याच हातचा. विला मीच न्हाऊं पावलेलें. तिची आई बाळपणीच वारलेली. त्यानंतर तिच्या बापांनें व बहिणीनें विला जतन केलेलें. काळ तिचा वाढदिवस होता. काळ मी तिच्या दोक्यांत पुढांची येणो घातली होती ती अजून वरीच तिच्या दोक्यांत ! तिच्या हावांठील बागड्या तीन दिवसापूर्वी मीच भरल्या होत्या. एका मागे एक असा अकसा मुली व बापावा मुलगा—बाहेर आलीं !

हैं सार खरें का स्वप्न ? मीं हाताळा चिमटा घडून पाहिला स्वप्न नव्हतं एक खदारा भरून त्यात द्या मोठ्या भरून जे जें त पायविल्या माझी अहत् माझ्याचपुरती मला वाटलें कीं द्याना कुभाराच्या चाकावर घालून पोटात पाणी काढतील आणि त्या घन्या होतील साडेघाना विचारलें, “ ह्या घन्य होतील ? ” त्यानीं म्हटल, “ होतील ” एक गाढी भरून चार पाच मुर्ल उरल्या त्या साडेघानीं आपल्या मोटारीत भरल्या मला ते म्हणाले, “ धाडी आता तुम्ही थरुला असाल मोटारमध्ये या ” मी म्हणालें, “ मी बसणा नाही ज्याच्या निवावर मी पोट भरतें आहे त्या दु खात पायीं आणि मी मोटारमध्ये ? मला हें पसत नाही ” पुढे पोलिसानीं मोटर अडवली साडेब असो नाहीतर रात्रा असो, त्याना काय ? तेथून साडेब सहीसलामत सुटून पुढें गेले आम्ही सारीं पायदळच परत आलों पण येजानाचा तो दुरूप, वा उद्धास, तो आनंद हें जाता चटसारें नाहीसिं झालें होतें त्याची जागा आता मेसूर अधिकारानें व्यापिली होती पायाचा गळाठा, उरात धडधड, मनत चिता ! आतां आमचे पाय मात्र चालत होते तोंड उघडून बोलण्याचा इच्छा होत नव्हती सान्या वाटेनें त्या मुली दिसत होत्या अमकी असें बोलली तमकीनें तिला तसें उचर दिलें, एक ना दोन वेच्यावर असा प्रसंग येऊ नये

आम्ही स्टेशनवर आलों पुन्हा तीच व्यक्ति त्यानं विचारलें, “ माझी मुलगी कुठें आहे ? आम्ही स्टेशनवर पोचण्याच्या आधीच टेलिफोननें तिकडे तिकडे ही अशुभ वार्ता पसरली होती

तो जिला तिला विचारी सर्वजणानीं माझ्याकडे बोट दाखविलें मी वरिष्ठ त्या आपल्या मोठ्या शहात्या माझ्या पोटात मोठी धोंड उभा राहिली

“ का वाई ? बोलत नाही ? काय झाल ? माझी मुलगी कुठेंच दिसत नाही ! सागा ! चोरून नका ठेवू ”

मी काय बोलणार ? आपला केवदाहि पैरी असला तरी त्यालाहि असली अशुभ वार्ता सागण्यास धीर होणार नाही प्रिय वाचकडो, माझ्यावर केवढें हें मोठें सकट आलें होतें खरें बोलू का खोटें बोलू हेंच मला कळेना ररें बोललें तरीहि पाप आणि खोटें बोललें तरीहि पाप जें आहे तें पुढें देणारच मीं सांगितलें मला काहीं बरोबर माहीत नाही कदाचित् ती मागे असेल कदाचित् पुढेंहि गेली असेल

आम्ही करी तरी गाडी गांठली.

सात वाजतां आम्ही आपल्या व साहेब आपल्या ठिकाणीं पांचलों.

बंगल्यावरून साहेबांचा निरोप आला कीं फाटक बंद करा. कोणाला आंत येऊं देऊं नका व परवानगीवांचून कोणा मुलीला जाऊं देऊं नका.

दों. गुरूदाई करमकर व मि. व्युपल भेटून गेलीं. माझे व्याही व विहीण येऊन गेलीं. कांहीं म्हणाले वरें झालें हें अधिकाऱ्यांच्या समक्ष झालें.

आम्ही हुकमाचे वंदे गुलाम ! आम्ही फाटक बंद केळें. चौकीवर जहागीरदार मांडा ठोसून बसले. जहागीरदाराच्या हातांत एक सोटा होता. त्याची जात सुसलमान आहे. द्या गृहस्थानें चाळीस वर्षे ह्या ठिकाणीं इमानें इतबारें चौकीदाराचें काम केळें आहे. गेटच्या बाहेरच्या बाजूनें लोकांची सुंबड उठलेली. बाहेर काढ्याचे आवाज एरुसारखे होत होते. भिंतीवरून दगडांचा वपांव होत होता. जो तो म्हणे दार उघडा, नाही तर आम्ही तें मोडूं. मग काय होईल तें सांगवत नाही. मेलीं तरी वेहत्तर. सरकार कांहीं कुठें गेलें नाही. आमच्या मुली आम्हांला दाखवा नाही तर खून पडतील.

घरांत चहुंकडे रडारड व बाहेर हें काहूर. दे माय धरणी टाय, असें होऊन गेलें. पृथ्वी तुमंग होऊन आतां पोटांत घेईल तर वरें होईल असें वाटूं लागलें. आंतमध्यें धीर देणारे तिघेच पुरय. दत्त, नारायणराव व जहागीरदार. कामदारणी बायापैठीं एकीची गेलेली वहीण, तर एकीची मानलेली मुलगी. तेव्हां त्या आपापल्याच दुःखांत चूर. घरांत अन्न पुष्कळ होतें पण तें घेण्यास कोणाचा हात उचलेना व राण्यास तोंड उघडेना. जागोजागीं मोटकुळीं पदल्याप्रमाणें मोटाल्या मुली पदल्या होत्या व लहान लहान मुली मास्तरणींच्या आश्रयाला पडल्या होत्या. मोठीं माणसेंहि असल्या इलच्छोळ्यांत गागरतात तर त्यांची बिवाऱ्यांची काय कथा ?

रडारड. आरडाभोरडा हीं चाललींच होतीं. मी फाटकापाशीं गेलें व मोठ्यानें ओरडून बाहेरच्या माणसांना सांगितलें—

“मी दार उघडतें, तुम्ही माझे हवें तें करा. मी भीत नाही. पण तुम्ही असा दंगा करूं नका. मला कोणाच्याच मुली ओळखून दाखवितां येणार नाहीं. पण मी घोडोकडची पोवर उघडतें. तुम्ही आंत येऊन आपापल्या मुली ओळखा.”

इतकें बोलून मीं खुस्स कादलें घों घों घों माणसं जात सारलीं जितक्यांच्या मुली होत्या तितक्यांचे नातलग आले, त्याच्याबरोबर माझाहि तपास करण्यास एक चाई आली.

प्रयेझनें मला व माझ्या अधिष्ठात्याना शिष्याची खासोली वाहिली विश्वेझनीं आपल्या मुली त्याच वेळेस मेल्या, मी म्हणालें,

“ अधिष्ठात्याचा हुद्दा नार्ही. तुम्ही त्याना विचारून मुली न्या ”

“ आम्ही तुला आणि तुझ्या त्या अधिष्ठात्याला भीक घालीत नार्ही तुम्ही आपल्या अधिष्ठारावर घासलेट भोता आणि काडी लावा एवढ्या मुली मेल्या आणि तुम्ही न करशा बाचलात ? ”

ती रात्र म्हणजे वेण्याचीच दत्तू, वेरी, मी व नाहायगराव रात्रभर उभेच उभेच, चाहेर जदागीरदार उभा मुवई व आसंपासर्चीं गावें इकडून माग्तें मुलींच्या तपासाला येऊ लागलीं लहान मुली घापरून गेलेल्या कोणी पहिल्याच आजारी, तर कोणी आजारी झालेल्या भशा एक ना दोन, क्तिरीवरीं भानगडी कोणाला चहा, तर कोणाला कॉफी, कोणाला सोडा तर कोणाला मोहोऱ्या, शोगळ्या, गरम पाणी, रोटी, लोणी काय लागेल त्याचा नियम नव्हता माडीवरून खाली व खालून वर पुन्हा पाहुण्याची मनघरणी. कोणाचें समाधान करणें, कोणाला धीर देणें, कोणाला बावापुता म्हणून परत लावणें एका रात्रीं त माझे बीस पचवीस रुपये वरच्या वर खर्च होऊन गेले पुन्हा पोयत धडकी लहान मुली राहून राहून मोठ्यानें ओरडत,

“ आज्ञी चर्मिद्र, चर्मिद्र ”

तेथें धीधराव गायब्याड मॅनेजर होते एताद्या लक्षाच्या वेळेस वडील माणसास विचारार्थें कीं मुलीला जमके धमके मागताहेत घायची का तेथें ? त्याप्रमाणें मला वडीलकीचा मान घायला ते आले ऐक्या क्तिरी लागलीं, त्याची लावी रूढी उंची क्तिरी धरावी धारे मला तरी काय दगड कळत होतें मी नुसती होस हो करीत होतें

सकार्थीच साहेब आले.

“ आजीवाई, तुम्ही मुली ओळखाल का ? ”

“ दो. ”

“ त्यांचीं नावें सांगाल का ? ”

“ हो. पण कोणापुढें ? ”

पण माझ्या प्रश्नाचें कांहीं उत्तर न देतां साहेब निघून गेले. माझ्या उरांत धडकी भरली. दोक्यांत चक्र सुरू झालें. आतां जर का नावें बरोबर न सांगितलीं तर काय होईल ? पहिल्यांदा साहेबच माझ्याबरोबर होते. त्यांनींच मला नावें सांगितलीं. मला एकहि मुलगी ओळखूं आली नाहीं मग नावें कसली मी सांगणार ? पण नावें सांगण्याचा प्रसंगच आला नाहीं.

माझ्या जीवांनें सर्व अनुभव घेतले आहेत पण अद्याप कधीं कोटांची पायरी चढण्याचा मजवर प्रसंग आला नव्हता. पण अकराच्या सुमारास कोटांची व टिळक रोल्यानंतर पहिल्यानदाच जे. जे. ची पायरी चढलें. तेथें लोकमगोला भरती आलेली होती. दाराशी मोटारी व दग्या ह्यांची गर्दी उसळली होती. सायकलीहि असंख्य होत्या व पायदळांची तर कांहीं गणतीच नव्हती.

मला कोणी आळशी म्हणा किंवा गचाळ म्हणा, पण माझ्या अंगावर समुद्रावर अंग धुताना जें लुगडें होतें तेंच अजून होतें. माझा त्या वेळेस जसा पदर थाडलेला होता तसाच अजून होता. तें लुगडें तसेंच ओलें अंगावर वाळलें होतें. माझ्या शरीराचे घुसळण चालूच होतें. आधींच माझी मान हालते त्यांत हें वारें. मग काय ? सारेंच शरीर ताजाचा कळस बनलें. मी तांग्यांतून उतरलें व चिन्नीच्या थापानें मला उचलून आत ज्युरीपुढें उभें केलें. त्या गर्दीत मला माझ्या जीवामावाची एक व्यक्ति दिसली. ती म्हणजे डॉ. गुर्याई करमरकर. त्यांच्या-बचल मी जाऊन बसलें. माझें नांव पुकारताच ही धरधरणाऱी मेना पिंजऱ्यांत बघकली. आता जपानीला सुरवात झाली. तेच लुगडें व तोच पदर. दोन्ही तात कळव्यावर टेकलेले. जणूं काय लडुंगाई देराच घुसळण्यास उभ्या आहेत. सर्व अंग हालतें आहे. पाठीवर मोरळे केस लोळत आहेत. पुढें कळव्यावर मान थापटत आहे. आतां ऊद कापराचाच उशीर, कीं हें वारें लागणार थोडायला. जपानीला सुरवात झाली, पण त्या भायंत तोंडांतून शब्दच निघेना.

दुक्यांत डॉ. गुर्याई उभ्या राहिल्या. त्या म्हणाल्या, “ मला ज्युरीला एक वेनंती करायची आहे. कृपा करून मला ह्या याईच्या पाठीमागें उभी राहूं ना. मी तिला कोणतीच सूचना करणार नाहीं. पण मागें उभें राहून तिची मान

धरती वर ती चोळेळ." त्याप्रमाणें त्यांना परवानगी मिळून त्यांनीं नर पाठराज्य फेडी.

पुढें पाहार्तें तों रायचहादुर आटवले! मला थोडा धीर आला. आमचीं प्रभोतें येणप्रमाणें झालीं—

“ तुम्ही गेलात वेम्हा पाणी कित्ती होतें ? ”

“ मुळींच नव्हतें. ”

“ मुळींजवळ कोण कोण होतें ? ”

“ आम्ही दोघी. ”

“ तुम्ही कशा बुडालां नाहीं ? ”

“ तें मी काय सागू ? ”

“ पाणी कोणीकडून आलें व कोणीकडे गेलें ? ”

“ मला भूगोल येत नाहीं, पण डावोकडून आलें व उजवीकडे गेलें. ”

झाली माझी जयानी. मुळींचे पुढील सोहोळे पाहण्यास मी गेलें नाहीं जे. जें तीळ देखावा वर्णन करणें माझ्या शक्तीबाहेरचें आहे. आयावहिणी दगडाच्या जमिनीवर धडाधड अग टकीत होत्या. नसे ती आठवणसुद्धा असद्य होते.

पुढील मार्ग क्रमण

आमच्या घरी सुरु झालेल्या ह्या मृत्युसत्रातील पहिली आहुती टोंबल्याची. वतर टिळक, त्याच्यानंतर लागोपाठच माझे वडील यधु केशवरावमामा. आम्ही शोडिंगमधें येऊन स्थिरस्थावर होतो न होतो तों केशवरावमामाची अशुभ बातमी कार्ना पडली. त्यानंतर आमची चिक्की, मग भाऊजी, मग माझ्या व्याख्याची वहीण, मग ज्याना मी मुली नाती समजत होतें त्या अरुण मुली, मनोरजन मासिकाचे रा मित्र, रेंदाळकर कवि, काकासाहेब मिरीकर, पडिता रमानाई, माझे व्याही-अर्शां एकंदर वीसवावीस माणसें त्या वीसवावीस महिन्यात काळानें हिरावून नेलीं. मृत्युच्छायेच्या खिंदीतून आम्ही चाललों होतो. मधल्यामधें कोण उचललें जाईल ह्याचा नियम नव्हता.

टिळक जाण्याच्या आधीपासून चिक्कीला फारसें बरे नव्हतें. पण त्या गडगर्दीत चिक्कीकडे फारच दुर्लक्ष झालें व त्याचें मला एकसारखें वाईट वाटतें. माझ्यामागे काम धावत होतें व पुढें पोट धावत होतें. दिवाळीच्या सुटींत मुली आपापल्या घरीं जाण्यास निघाल्या. आपणहि जावें असें चिक्कीला वाटूं लागलें. तशी चिक्की फार हीशी मुलगी होती. फिरायला जाणें, वनभोजन करणें, खादण्यात बसणें, गावाला जाणें, ह्या सान्या गोष्टी तिच्या मनासारख्या तिला कोणी करू देत नसे. तिच्यासाठीं आणि वेवढ्यातल्या वेवढ्यात असल्या भूमधडाक्यात पैसा व वेळ कोण खर्च करतें? तिचा बाप इकडे तिकडे कोठें तरी कामाची धरसोड करीत फिरत होता. त्यानें दुसरें लग्न केळें होतें. त्या आईकडे मला पुण्यास पाठीव म्हणून ती एकसारखी माझ्यामागे लागली. ह्या गायलेकींनीं कधीं एकमेकींचीं तोंडेंडि पाहिलीं नव्हतीं तेव्हा अनापासेंच मुलींची सोयत होती म्हणून मीं तिला पुण्यास पाठविलें, पण तिची चागाडीच वापालट झाली. पुण्याहून जीं आली ती अधिकच आजारी होऊन आतां तिकू मासं लक्ष तिच्याकडे गेलें हें दाढेकराचें औपथ तिला सुरु केळ. पण वेळ गेला नि शोपा केला, ह्याप्रमाणें तें झालें. दत्तू, देवी, रूप, ह्यांनीं तेंची परीच काळजी घेतली, डॉक्टर रोज येत तशी ती काहीं निजून नव्हती. एक दिवस ती मला म्हणाली,

“आजी, रोमन कॅथोलिक लोकांचें मरण किती चांगलें. मेणवत्त्या, उदरप्या वशींच चित्रीतरी फुलें ! मला तसें मरण फार आवडतें.”

“चिके, तू मरू यिरू नकोस ह. वय, तू मेळीस तर आजोबा तुला चांगला टोळ देवील,” बेबी म्हणाळी.

“खरं का ग आजी ? सयगांत ते कसे मारतील ? ते मारायला लागले तर मी टेबलासारकीं लपेन.”

मरायच्या आधीं तिनें फार नाद घेतला कीं, ‘आजी, तू आपल्या हातानें मला न्हाऊं घाल.’ मला फाम होतें. मी म्हणालें, ‘चिके, असें काय करवेंस ! तुला आल्या घाडील न्हायला. नाहीं तर बाईं घाडील’ पण ती ऐकेना. ती म्हणे, ‘आजी, तुला काम असतें ग, पण मला मुझ्याच हातानें न्हाऊं घाल मुझ्याच हातानें मला आवडतें.’ मीं तिला रागारागानें न्हाऊं घातलें.

कामाच्या बाईला तिनें एम्र चाचूला सांगितलें, ‘हें वय, माझ्या आजींचा बिलाना घालून ठेवीत जा आणि तिचें पाणी पिण्याचें भाडें घासून ठेवीत ज ती कामामुळें दमून जाते आणि वशीच काहीतरी खाते पिते नि कशीतरी निजते.

चिकी फारच फाळजी घेत असे माझी. माझीच असें नाहीं. घरातील सर्वांच्या वी फार उपयोगी पडे. इतर मुर्छींच्याहि ती रस्ता खाई. ती फारच प्रेमळ मुळगी होती. लवकरच आपल्या गोड आवाजानें ‘आजी, येतें ह. आजी, मं लीकरच येईन’ असें म्हणत म्हणत तिनें प्राण सोडला. तिचे ते शब्द अजून कधीं कधीं माझ्या कानांत घुमतात. त्यामुळें दुःख होतें

औपधाचें विल चाळीस रुपये झालें. तें मीं डॉ. दादेंकराना देण्यासाठीं गेलें पण त्यानीं त्यावीळ एम्र खरयाला हात लावला नाहीं ते म्हणाले, ‘बाई, तुम्ही तिच्यासाठीं इतकीं यें इतकें केळें. मीं तिला घोडेंसैं औपध दिलें त्याच काय झालें.’

मऊ महिन्याची सभाळलेली माझी चिकी बारा वर्षें सुख देऊन गेली

तिच्याबद्दल १५ जुलै, १९२० च्या ज्ञानोदयात साठीं दिलेला लहानसा मृत्युलेख आला आहे—

“—एका लहान प्रेमळ मुलीला ता ११ जुलै रोजीं देवाज्ञा झाली. लहान मुलापासून वृद्धापर्वंत ज्या ज्या व्यर्चींचा ह्या बाळगशीं सवध आला, त्या त्या

व्यक्तीला ही वातमी पेकून सुकल्यासारखें वाटल्यावाचून राहणार नाहीं. जगाच्या थोड्या दिवसाच्या ह्या मुशाफराचें नांव सुभद्रा रामभाऊ धर्माधिकारी ”

* * *

मुवईस आम्ही जेमतेम दोन वर्षे टिकलो आम्ही तैथे पचले जात नव्हतो व हे आमच्या लक्षातहि येत होतें.

पण एकाळाहि उघड उघड येऊन शोळण्यास धैर्य होईना. माझ्या प्रवृत्तीविषयी आता सर्वांना एकदम काळजी वाटू लागली ! तसें माझ्या प्रवृत्तीला काहींहि झालें नव्हतें, पण ह्या इतरांच्या काळजीनें मात्र होणार होतें खास ! मला काहीं होण्याऐवजीं त्यांनाच मात्र आमचा खोकला लागला होता व तो सुगीवाचून कसा घालवावा ह्याची ज्याला त्याला काळजी वाटायला लागली होती. जो कोणी मला भेटे तो म्हणे, ' आजीवाई, तुम्ही हवा बदलण्यास जा. ' मी म्हणे, ' शालय काय मला ? मी जाऊ कशाला ? ' मला काहीं झालें नव्हतें तरी माझा जीव मात्र मला ह्याच्या काळजीनें नकोसा झाला होता. उघड उघड धडधडीत बोलण्यास कोणाचें भय थोडेंच होतें ? पण हा सुसस्काराचा परिणाम. डोळा फोडायला - को काडी मोडायला नको

कोणी जरा न कळत दोकावळें तरी आमच्या घरीं चोरून, लपून कर्बाच काहीं होत नसे, सारें काहीं उघड उघड होत भसे. आम्ही बोलत वसलो असताना आमचीं दारें त्रिडक्या सताड उघडीं असत पडदा-पडतीचें आम्हाला नेहमींच वावडें असे. फानोला घेऊन, चोरून पाहून, कल्पना करून, जेव्हा माझ्यात लपदान दिसून येईना, तेव्हा हें हवा बदलण्याचें यड उठलें

ह्याच गडबडींत एक दिवस एका सम्य स्त्रीनें घेऊन आग्रहाचें बोलणें लायलें, ' आजीवाई, तुम्ही खरोखरच कुठें तरी जा. तुम्ही दिसाच्या तरा दिसत नाहीं. ' मी म्हणालें, ' हें पादा, तुम्हा सर्वांना वाटतें आहे कीं मला तुमचें बोलणें कळत नाहीं. मला सारें कळतें अलोकडे माझ्या प्रवृत्तीबद्दल तुम्हा सर्वांनाच एकदम फार काळजी उत्पन्न झाली आहे पण माझी आता एवढीच झुज आहे कीं हें कान बिनपगारी करावें. दसूची रमं भरोपर्यंत मला राहायला जागा पाहिजे आहे. ' सम्य स्त्री म्हणाली, ' पण घाई येथें मला दयास्वान। काढायचा आहे. ' मी म्हणलें, ' कादा दयास्वाना मी हाताची नीट आहे मी मित्रांचें सुकान कादीन आणि त्यावर माझ्या नावाची पाटी लावीन. '

चाई गेली दुसऱ्या दिवशी पाळक आले त्याचाहि ठोच सवाल आता मात्र माझ्या काळजीनें खव सोडला दत्तू दूर, तशात तो तिकडे जाऊन आजारी पडलेला माझ्यामार्गे ह्या लोक्याची कुरकूर. मला आता खरेंच वाटू लागलें कीं मी आजारी पडणार व हवापालट मला करावीच लागणार !

वेवी म्हणाली, “आई, तू घाबरू नको ” थोड्या वेळानें तिनें टाळी वाजविली “आई, मीरा पायगुणाची झाली तिनें आपली ह्या पारतय्यातून सुटका केली ”

“तें सारें खरें न पण मुलें लहान मुबईची वस्ती जाणार कुठें आणि राहाणार कसें ? ”

“आई, मला आता पुरेसें शिक्षण आहे कामाचें काय घेऊन बसली आहेस ? ”

कराचीच्या डों ताराचाई ह्याच वेळीं जामच्याकडे परजेसाठीं आल्या होत्या त्याची आई मला आपली उद्दीण मानी व जगदीं वहिणीप्रमाणें वागे ताराचाई म्हणाल्या,

“मावशी, कराचीला येता का ? मी बेबीला आणि वहिनीला काम लावून देतें मग भाऊ वकिलीचा अभ्यास करावयाला माकळ्या होईल ”

“कराचीच काय, इग्लंडला सुद्धा जायची माझी तयारी आहे स्वदेशी घोरी आणि परदेशी भीक. ”

दत्तू पारोळ्यास आजारी होता त्याची मला दादच नव्हती हीं मुलें मला काहींच सांगत नसत ताराचाई, पुनःत्या, पाटणकर, बेबी ह्यांची पारोळ्यास वाग नि पत्रे येत जात, फळ्याचीं पालेंडें जात, पण मला त्याचा गंधगर्वादि नसे इकडील हकिमातीचीं पत्रे दत्तूला जात

परीक्षा शाळ्यापर ताराचाई कराचीस गेल्या त्यानीं तेंचें जाणाच मुलींच्या कामाचा खटपट घालविली आता दत्तूला बरें वाटू लागल्यानें तो सहकुटुंब सहपरिवार परत आला आतां सर्व एकत्र झालां फळ्यां काय ती खाण्याची व नाण्याचीच उरली होती याही आजाराविजार काहींच उरला नव्हता नाहीं म्हणायला लोक्यानीं आणलेला तरडा जाजार होता पण त्याला डॉक्टर काय करणार ?

डॉक्टरच ताराचाईचें पत्र आलें परीक्षेच्या रिझल्टासाठीं आम्ही ह्या पत्राची पाठ पाहतात हातीं एकदाचा निव्वळ जागळा ही परीक्षा म्हणजे आमच्या नाजपाचा परीक्षा हातीं तीत आम्ही उतरताच वरचा वर्ग गाठ्या

तारावाईचें पत्र आलें कीं आमची व्यवस्था झाली. तारावाईला पगार १३० रुपये व रुथवाईला पगार १५० रुपये ठरविला आहे. तीस रुपयांचें घरहि पाहून ठेविलें आहे. तरी ताबडतोड तारें तुमचें म्हणणें कळवा.

कराचीस तार गेली व आमची आवराआवर व बांधाबांध सुरू झाली. तसाच बाजारहाटहि सुरू झाला. दत्तूची राहाण्याची सोय त्याच्या सासूकडे केली.

मी कामाला लागल्यापामून माझ्या अधिकाऱ्यांना कधीं जेवायला बोलाविलें नव्हतें, कीं कधीं त्यांना कांहीं वाढून पाठविलें नव्हतें. कारण मेटूनच्या कामापैकीं हिंहे एक काम असते असा समज झालेला आहे. वाढून पाठविणें कित्या जेवायला बोलावणें ह्यापेक्षां चोख कामानें आपले वरिष्ठ अधिकारी आपल्याला संतुष्ट ठेवतां येतात अशी माझी समजूत होती. आतां काम सोडायचें आमचें नकीं टरलें असल्यानें व सारी सोय व तयारी जय्यत करून ठेवली असल्यानें मी आमच्या साहेबांना व मडमसाहेबांना पहिलें व शेवटलें जेवायला बोलावलें. माझ्या स्वभावाच्या विरुद्ध पण दत्तूच्या आग्रहामुळें मी जेवणाचा दिवस काम सोडण्याच्या बरोबर एरु महिना आर्धीचा धरला. जेवण संपेपर्यंत आम्ही कोणी कामाबद्दल कांहीं बोललों नाहीं. सर्वे वेळ मोठ्या आनंदांत घालयला. मग साहेब व मडमसाहेब निघण्याच्या वेळेस त्यांच्या हातांत राजीनामा व महिन्याची नोटीस ठेवली.

राजीनामा अशा तऱ्हेनें हार्ती पडल्यावर त्यांना मोठें आश्चर्य घाटलें.

“तुम्ही कोठें जाणार ?”

“देव नेईल तिकडे !”

“ह्या एवढ्या सामानाचें काय करणार ?”

“सामानाची आम्हीं सोय केली आहे !”

मडमसाहेब म्हणाल्या, “मी तुम्हांला सर्तिफिकेट पाठवून देईन.”

“मला त्याची गरज नाहीं. माझें हें पहिलें व शेवटलें काम आहे. मी कोणाची ताबेदारी केली नव्हती व पुढें करणार नाहीं.”

नाताळची सुटी आली. इकडचें काम पहिलीपासून सोडलें होतें. कराचीचें दुसरीपासून सुरू होत होतें. आम्ही नाताळ्यांत कराचीला जाण्यास निघालों. दत्तू आम्हांला पोचविण्यास आला.

बदरावर आमची मित्र मडळी पोचविण्यास आली होती म्हणजे आम्हाला हारतुरे घायला नव्हती आली कारण आम्ही असला काहीं पराक्रम गाजवायला निघालों नव्हतो पण सामानाची व्यवस्था करायला व मुलाबाळना उचला-साचलायला ही मडळी आली होती

घोटीत करणा फुकळा ती आम्हाला पोटाच्या वाटकडे घडून निघाली आम्ही दूर सरकणाऱ्या सुबईकडे व तिच्या काठावर उभ्या असलेल्या आमच्या मित्रमडळीकडे आनदानें पाहात होतो सागर शात होता पाण्याचे रंग मधून मधून बदलत होते आमच्याहि मनात निरनिराळ विचार येत होते जगाच्या दृष्टीनें नसल तरी आमच्या दृष्टीन कराची म्हणजे आम्हाला इग्लंड वाटत होतें इतक्या दूरच्या परकीय प्रदेशात केवळ तीन मुलें व तीन बायकांनीं जाऊन तीन वर्षे काढायचीं होती ! आम्ही एकीकडे व दत्त एकीकडे जवळ पुरप माणूस नाही तसे आमच्या जवळ दोन पुरुष होते, पण त्याचा उपयोग पगतीचाच सगतीचा मुळींच नाही एक पुरुष अडीच वर्षांचा होता व दुसरा पुरुष दीड वर्षांचा होता

स्वतंत्रता ! टिळकाचें एक गाणें ह्या वेळेस आठवळें

साग कुठें पाहु तुला सखि स्वतंत्रते
जनिं विजनीं साग कुठें रमशि सुवृते
फिरिच मळा दाहि दिशा
कर मम अत्रात्र दशा
परि तू हो माझी एकदा—

तुजविण मज जगत सफल विकल भासतें

* * *
(लेखक देवदत्त नारायण टिळक)

माझ्या आईनें, पत्नीन व भगिनीन वेचडें धरपें दारविलें ह्याची वरुना पार पाड्याना करता येईल आपला देश सोडून, लहान लहान तीन मुलें घेऊन केरळ बायारायानीं शेकडां मैल दूर जाऊन निराळ्या सग्याला आरंभ करणें ही सारी गोष्ट नव्हती सर्व सगार आईच्या अंगावर टाकून ह्या दोघी कामाला जात आईच्या निधयी, प्रेमळ व विनोदी स्वभावामुळें ताहि काळ मोठा मनेत गेला भी मुंबईत राहून पकिलीचा अभ्यास करू लागला कराचीचें वास्तव्य दोन अडीच वर्षांचें सात तें सपून येची इग्लंडा गेली व आम्ही बाकी सगळीं नाशरास एकत्र जमलों

१९२४ सालीं आम्ही नाशकास आलों. पहिल्या रात्री आम्हाला डोकें टेकायला जागा नव्हती.

माझी अजून परीक्षा संपली नव्हती तेव्हां मी मुंबईसच राहिलों होतों. पण आई आपल्या सुनेस व नातवंडांस घेऊन नाशकास पोचली. तेथें तिच्या सुनेला सरकारी शाळेंत काम लागलें होतें. आल्याबरोबर ही मंडळी प्रो. पाटणकरांच्या घरीं उतरली. पाटणकर एन्टेच होते. पण तेथला पायखाना चाटूं लागल्यामुळें दुसऱ्याच दिवशीं तें घर सोडून रक्तपित्यांच्या मुलांसाठीं बांधलेल्या लेडी पोलवर्थ होममध्ये मोठ्या पंचायतीने आम्हांला जागा मिळाली, तेथें जाऊन राहाणें लागलें. तेव्हांपासून चाटूं लागलें कीं स्वतःचें सत्तेचें घर असावें.

पुढें सात आठ वर्षांत आमचा तेथें चांगला जम यसून आईच्या डोक्यादेखत आनवें स्वतःचें घर झालें.

घर बांधायच्या वर्षे दोन वर्षे आधीं एक दिवस आई आपल्या नातवंडांना घेऊन आपा रोडनें फिरायला गेली. नवरात्राचे दिवस, अतिशय गर्दी व गाडीघोडेहि त्या गर्दीत भरपूर. एक गाडी अशीच वाटेंत जोरांत येत असतां नाना धावपळींत पडला. आई तेथेंच घडाच्या झाडाखालीं मुलांना घेऊन बसली. तिच्या डोक्यांत विचार घोलत होते. येथेंच आपल्याला जागा मिळाली, दत्तूनें येथें जर घर बांधलें तर किती छान होईल. अर्थास ही तिची कल्पना सत्यस्वरूप बनणें अशक्यच होतें; कारण ती गोलफ ग्राउंड होती. पण तिला आपलें तसें वाटलें. तिनें बसल्या बसल्या त्या ठिकाणीं घर असल्याची जागेपणाचीं स्वप्नें पाहिलीं व प्रार्थनाहि केली कीं देवा चाण्या त्या कल्पनेला मूर्त स्वरूप देऊं दे.

ही गोष्ट आईनें घरीं आल्यावर आम्हाला सांगितली. मग आम्ही ती सर्व विसरून गेलों.

पुढें आई मुंबईस गेली. नंतर चाईस जाऊन मिसेस् झूमजयळ राहिली. ती चाईला होती तेव्हा आम्ही जागा घेतली व घर बांधायला काढलें. परत आल्यावर तिला जेव्हां घराची जागा दाखवली तेव्हां ती म्हणाली, “अरे हीच ती जागा—येथेंच मी यसून प्रार्थना केली होती!”

अशा रीतीनें शेवटीं आमचा प्रवास व धावपळ संपून आम्ही नाशकास स्थायिक झालों. पन्नास वर्षांनीं आई पुन्हा आपल्या गांवीं परत आली.

आ जी वा ई

आजी होण्याच्या किती तरी आधीं चिकीन भाजी म्हणून आईच्या घुग्या वाटल्या होत्या नाशकास अगरीं आरभीं ती मनी होती, मग मनुताई झाली, मनु मावशी झाली व तिच्या शेवटल्या काळात आजीबाई झाली. सारीं तिला आजीबाई म्हणत व तें नाव तिला शोभेहि योपील कवि कुसुमाप्रजनीं तिच्यावर एक मुदर कविता लिहिली आहे तींत ते म्हणतात, " पुढामधें फुलपासरु होइल, होइल कोरिल वा । अशा उत्फुल वसतात ॥ " आणि ' आणिक सत्नी वसत, होता पुढ वाळवट । तरीहि येइल मजसग ॥ " .

टिळकची आध्यात्मिक उन्नति त्याच्या शेवटल्या शेवटल्या काळात जशी कमालीची झाली तशी आईची दौष्टिक उन्नति तिच्या ह्या शेवटल्या काळात अतिशय झाली ज्या बाईला घड लिहिता येत नव्हतें तिनें स्मृतिचित्रासारखें गद्य लिखाण व स्निस्तायनासारखें महाकाव्य लिहावें हा एक चमत्कार नवें काय ?

नाशकास सन १९३३ सालीं कविसंमेलन भरविण्यात आलें होतें आईची काहीं काहीं मासिकद्वारे कवयित्री म्हणून प्रसिद्धी होती काहीं काहीं हिस्ती सभातून तिनें आपलें वक्तृत्व दाखविलेले होतें समाजसेविका म्हणून तिची प्रसिद्धी न घोलणाऱ्या, न लिहिणाऱ्या जनतेनें आयुष्यभर केलेली होती परंतु ह्या कोणत्याहि गोष्टींनीं तिची प्रसिद्धी झाली नव्हती इतकी प्रसिद्धी ह्या कविसंमेलनांत केलेल्या स्वागताध्यक्षीय भाषणानें एकदम झाली

कविसंमेलनात ती जेव्हा आपलें अस्खलित भाषण करू लागली तेव्हां नाशकातील चित्रीवरी साहित्यिक आश्रयचक्रित होऊन गेले भाषण संपल्यावर कित्येकांनीं मुद्दाम येऊन माझे अभिनदन केलें मुलांनीं काहीं पाठ्यम गाजवला म्हणजे आई-बापाचें अभिनदन करण्यात आलेल माहीत होतें परंतु असा प्रसंग पारच थोड्या मुलांना अनुभवण्यास मिळाला असेल आईनें आपलें भाषण एकदाहि व्हाद न उघडतां अस्खलितपणें केले खीवपत्यांच्या नेहमींच्या पदवीप्रमाणें तें मुळमुळ किंवा छद्मद्वय नसून अगरीं खणखणित होतें व सर्वांना आश्चर्य वाटलें तें व्हाचें

कविसंमेलनाचा शेवटला कार्यक्रम कान्यगायनाचा होता. विष्टर चिह्नार मारलें होतें व ह्या ह्या लोक अतिशय गडबड करूं लागले. अमूक एका कविनेच म्हणावें, दुसऱ्यांनीं वोंडहि उघडूं नये असा लोकांनीं आग्रह सुरू केला. कार्यकारी मंडळानें होतां होईल तों प्रत्येक कवीला आपली एक एक कविता म्हणण्याचा प्रसंग घाबऱ्याचें ठरविलें होतें. एका हायस्कूलच्या मुलानेहि त्यांत आपली कवी लावून घेतली होती. पण त्याचें कोणी ऐकून घेईना. मुलाचा आवाज कोठा, त्यात तो घाबरलेला. शेवटीं आईला राहवेना. ती स्टेजवर येउन उभी राहिली. त्या एवढ्या मोठ्या श्रोतृसमूहापुढें, त्या सान्या गोंगादला मागें सारणाऱ्या सणखणीत आवाजांत तिनें जे चार शब्द सांगितले ते इतके परिणामकारी झाले कीं, नंतर शेवटपर्यंत, टांचणी पडली असली तर तिचा आवाज स्पष्ट ऐकूं आला असता, इतकी शांतता राहिली.

कविसंमेलनानंतर आईनें आपलें लेखन व वाचन पुन्हा जोरांत सुरू केलें. तिचें बहुतेक लक्ष आतां ख्रिस्तयानांत गुंतलें होतें व त्यात होतां होईल तें व्यत्यय येऊं नये अशी छिची खरपट असे. इतक्यांत माझ्यापुढें एक अवघड प्रश्न येउन पडला. निपाणीस ख्रिस्ती साहित्यसंमेलनाचा भी अध्यक्ष होवों. त्यानंतरचें संमेलन नागपूरच्या ख्रिस्ती लोकांनीं भरविण्याचें ठरविलें. पण त्यांना कोणी अध्यक्ष मिळेना किंवा त्यांना मीच अध्यक्ष पाहिजे होवों. त्यांची पत्रावर पत्रें व तारावर तारा येऊं लागल्या. मला पुन्हा लागोपाठ दुसऱ्याच वर्षी तें अध्यक्षस्थान स्वीकारणें अशक्य होतें; तेन्ना मीं आईला माझी अडचण सांगितली. पाटणकर नेहमीं प्रमाणें आमच्या साहाय्याला झाडि घेलेस धावून आले व त्यांनीं सुचविलें कीं आईनेच अध्यक्ष व्हावें. ही सूचना नागपूरच्या मंडळीला पसेत पडली व आईच्या नेहमींच्या स्वभावाप्रमाणें तिच्या माडीं म्हणणें घटीण असल्यानें संमेलनाचें अध्यक्षीय भाषण लिहिण्यास तिनें कामधोरें सुरवात केली.

त्या वर्षीं नागपुरास मराठी साहित्यसंमेलनाचें अधिवेशन होतें. त्यांतिले उपस्थसे पावुणे ख्रिस्ती साहित्यसंमेलनास आले होते. आईचें वक्त्र त्या वेळेस अधिक मोठ्या सभाजापुढें प्रगट झालें व तिचें तेंदि भाषण फार यशस्वीचें झालें.

१९३३ सालीं झालेले कविसंमेलन व त्यांतिले तें भाषण, १९३४ सालचें नागपूरच्या ख्रिस्ती साहित्यसंमेलनांतिले भाषण, १९३५ सालांत प्रसिद्ध झालेले

स्मृतिचित्राचे भाग, १९३५ च्या शेवटीं ह्या लेखा विचा सत्कार समारंभ व १९३६ सालातील विचा ओजार ह्या गोष्टींनीं विच्या आयुष्यातील शेवटीं चार वर्षे अत्यंत सस्मरणीय केलीं आहेत.

* * *

मुळगी, वहीण, आई व भाजी ह्या नात्यांनीं आयुष्यभर तिने जे भेटवीळ त्याची, जी करता येईल ती सेवा केली. ती करीत असताना उच्च नीच भावाचा तर प्रक्षेप उरत नसे, पण तिला चुकून कधीं किळस देखील आली नाहीं. टिळकांनीं म्हटल्याप्रमाणें " ह्या सृष्टीतील दिव्यपण तेंच तेंच हें मनुजपण " अस विचा पक्का विश्वास असल्यानें आपण असें पागतों हें तिला ठाऊकसुद्धा नव्हतें. तें वागणें हा विचा एक स्वभावच वनून गेला होता.

एखाद्या दिवशीं सभाळींच आई बाहेर पडायची. घरातील प्रत्येकजण कामात गुतलेलें असल्यानें दिवसभर तिची आठरण होत नसे. पण संध्याकाळ झाली, मग रात्र झाली म्हणजे काळजी वाटायला लागे. तिकडे आई कोणा मावशीकडे नाहींतर जाल्याकडे तिच्या कोणा नातळगाची कोणी मैत्रीण नडलेली असेल तेथें बसलेली असायची, नाहींतर घरीं येण्यास निघतां निघता बाईतच कोणाला ताप आलेला कळून परत फिरलेली असायची. पण तिला घरची काळजी मात्र अविशय. घरीं आईची चाटकळून काळजी करीत बसलों असू हें तिला माहीत असे व तशा स्थितींत कोणालातरी दादापुता करून तिनें घरीं पाठवायें व आपण अमूक अमूक ठिसणीं आहेत, काळजी करू नका असा निरोप धाडावा.

माधव मनोहर आपल्या आठवणींत लिहितात—

" श्री. टिळकांच्या समोरच माझे स्नेही प्रो. जोगळेकर राहातात. गेल्या सालीं कानिंशा सौ. कमलाबाई जोगळेकर रूप आजारी होत्या. कोणतेहि परिचयाचे माणूस आजारी आहे अशी सुसत्री भोझरवी वाटां आईना कळायचा भरकात घीं मग आईना कधीं क्षणभर घरीं स्वस्थ बसवत नसे. मग ती वेळ करी व कोणतीहि असो आणि त्या आजारी माणसाचें घर कितीहि दूर असो, आई लगेच ठेपपयंत तशा वेळीं पायीं चालत जायला निघायच्या आई घरीं नसल्या कीं त्या कोणाच्या तरी समाचारासाठीं गेलेल्या असायच्या आणि मग काळबवेळची, धडीयान्याची, आपल्या स्वतःच्या उतार बयातल्या सदादृग परिस्थितीची यथिचिजिदि पुरीं न करतां त्यांनीं त्या आजारी माणसाच्या पुढेलेला प्रारन करावा, मग त्या आजारी माणसाच्या स्वगतयेंतेजारचें आईचें आसन किती

तास व किती दिवस स्थिरावेळ हें काहीं कुणाला सांगता येत नसे. सौ कमलाबाई जोगळेकर आजारी आहेत असें कळल्याबरोबर स्वतः आजारी असूनसुद्धा, जाई त्याच्या समाचारासाठीं आपल्या खोफल्यासह आल्या आणि लगेच झाला त्याच्या शुश्रूषेला प्रारंभ ! ”

एकदा भर थारा वाजत शरणपूरच्या रस्त्यावर एका झाडाखालीं जाई जरा विसावा घेत असलेली तिकडून येणाऱ्या एका गृहस्थाच्या दृष्टीस पडली. ओचे खोबळेले, पायात बाहाणा, खात्यावर पदर, हातात एका हिरव्या कागदाची घडी, अशी जाईतेथें सावलीला उभी राहिली होती. गृहस्थानीं विचारलें, “ आज्ञाबाई, तुम्ही इतक्या उन्हाच्या कुठें निघाला ? ”

“ झाडिच्याकडे जाऊन येतें. तिला तिनेमाची जाहिरात मिळत नाहीं. आमच्याकडे हे लोक आणून टाकतात, तिकडे नेऊन टाक न्हटलें तर अळटळ करतात. ”

गृहस्थानीं जात जात मला ही गोष्ट येऊन सांगितली व मीं जाईला उभी पाठविली.

नाशिकच्या श्री. सौ. वाईसाहेब विंजुरकर म्हणतात, “ माझे त्याचें आज्ञा नावीचें नातें होतें. यहुतेक ठिकाणीं त्या आज्ञाबाई म्हणून ओळखल्या जात होत्या व आमच्या छी-भट्ट्याच्या पण त्या आज्ञा होत्या

त्याच्या प्रेमळ स्वभावामुळें त्या सर्वांना दृष्ट्याशा होत्या त्यांना कोठेंहि जाण्यास मजाव नसे. गरीब, श्रीमत्, लहान, वृद्ध व शूद्र अशा सर्व मर्त्यांना त्या प्रिय असत व जेथें जातील तेथें त्याचें स्वागत होत असे

त्याच्या उपदेशाची मला आता पावलोपावलीं आठवण होते त्या नेहमीं म्हणत, ‘ अग, दुसरे कसेहि वागळे तरी आपण नेहमीं त्याच्याशीं चांगलें वागावें ’

महिना पंधरा दिवसातून एकदा आपल्या इष्टमित्राच्या घरीं जाऊन समाचार घेऊन आल्याशिवाय त्यांना चरें वाटत नसे त्यांना नावी, डेकी, सुना झाचें चार फौतुक असे काहीं नवीन घातलें किंवा घरात पाडिलें कीं त्यांना आनंद होई व अत्यंत आपलेपणांन त्या चौकरी करून समाधान व्यक्त करीत. दुसऱ्याच्या उपयोगी पदव्याची तर त्यांना भारी दौस कोणाला नीपध करून दे, तर कोणाच्या घरीं सोपत निजावयास जा, आज्ञाच्या सोपतील जा तर कोणाला चाई (नोदर) पाहून दे असे अनेक व्याज त्याच्यामागीं सरा

असायचेच. ऊन, पाऊस, तहान, भूक सर्व योज्ला ठेवून दुसऱ्याचीं कामें त्या फार आस्थेनें करीत.

आमच्या स्त्री-मंडळ्याच्या सभेला त्या नेहमीं हजर असायच्या. त्यांना आमचा फार अभिमान असे. एकदा दुसऱ्या गांवच्या एक वयस्कर वाई मंडळ्यांत भापण करावयास आल्या होत्या व त्यांनीं बोलतांना आम्हां तरुण स्त्रियांवर बरेच कोरडे ओढले. त्यांचें भापण संपतांच आमच्या आजीवाई उठल्या व आवेशानें त्यांनीं आमच्यावरील आक्षेप खोडून काढले व सर्व मुठी (बायका) खऱ्या आर्थं स्त्रिया असून अत्यंत सुशील आहेत असें प्रतिपादन केलें. आजीवाईंनीं आमची बाजू घेतली तेव्हां आम्हांला स्त्री आनंद झाला असेल बरें! खऱ्या आपलेपणानें वागत असतां त्या आम्हांला परक्या कशा वाटतील? आमचें कोठें सुकळें तर मात्र आम्हांला त्यांचीं बोलणीं पण खार्वीं लागत असत.

एकदा सभेंत एका प्रोफेसरसाहेबांना व्याख्यान देण्याकरितां विनंती करावयास मंडळ्याच्या सेक्रेटरी विसरल्या. आतां काय करावचें? आयत्या वेळीं प्रोफेसरसाहेबांना विनंती करण्याचें धादस आमच्यानें होईना, कारण आमी वेळेवर कोण हो म्हणणार? मग आम्ही आजीवाईंना पुढें केलें. आमच्यासार्य आजी उन्हांतून प्रोफेसरसाहेबांच्या घरीं जाऊन त्यांना सा बेटा करून ऐकच देण्यास कवूल केलें. त्यांना आईचा शब्द मोडवेना व अशा रीतीनें आजींनीं नार्तीचा हट्ट पुरविला. एकदा मंडळ्यांत आम्ही त्यांना काव्यगायन करण्यास सांगितलें, तेव्हा त्यांनीं तें एका अटीवर कवूल केलें कीं प्रत्येकीनें तिच्या घरचे जुने व टाकाऊ कपडे आजीवाईंच्या घरीं पोचते करावचे. २-३ दिवसांनीं आजीवाईं जुन्या कपड्यांचा गट्टा घेऊन भंगीवाड्याकडे जातांना दिसल्या.

एक दिवस सकाळीं ८ ॥ वाजतां आजीवाईं माझ्याकडे आल्या व म्हणाल्या, 'तुझ्या घरचे जुने, लहान होत असलेले कपडे दे पाहूं! आज दिव्याची अवस आहे तर वेळ गमावूं नकोस.' मला कांहींच समजेना. मीं म्हटलें, 'हें काय आजीवाईं? आज कोठली दिव्याची अवस? तुमचें आपलें कांहीं तरीच!'

तेव्हां त्या हसल्या व म्हणाल्या, 'हें पहा आज हरिजन-दिन आहे. वर्षांतून एक दिवस त्या लोकांना आंचोळी, कपडे व राऊ घालून कौतुक करावचें. दिव्याच्या अपसेला नाहीं का आपण डेवणीतल्या समया काढून स्वच्छ करीत. आ असेंच हें आहे.'

आईला कोणतोंही काम मनापासून करायला आवडे. हरिजन दिनाच्या मिस्वणुमी व महार मांगवाढ्यांची त्या दिवसापुरती साफसफाई तिला अगदीं आवडत नसे. ती हरिजन-दिनाला दिव्याची अवस म्हणे. खरोखर प्रकाश पडायला हवा तर दिवे रोज घासायला पाहिजेत. ती मात्र हे दिवे रोज घासण्याचा प्रयत्न करी.

पतिव्रत्यांच्या यावर्तीत तिला फार काळजी वाटे व १९०८-१९०९ पासून तिने ह्या यावर्तीत भाषणें करून व लेख लिहून लोकमत वनविण्याचा आटोकाट प्रयत्न केला होता.

एक पत्नि जिवंत असतां दुसरी करूं नये असा तिचा ठाम विश्वास होता. त्यासाठीं तिला अगदीं स्वतःच्या मुलाप्रमाणें प्रिय असलेल्या माणसांशीं तिने तटे केले. त्यांचे खरोखरच कान पिरगाळले. त्यांनींही - जरी करायचें तेंच केलें तरी - आईच्या कानपऱ्डीनें ते बुजून गेले नाहींत; उलट त्यांच्या मनांत तिच्याबद्दल असलेला आदर व प्रेम हीं तिच्या ह्या निःस्पृहपणानें द्विगुणित झालीं असें मला खात्रीपूर्वक वाटतें.

आईला मुलगे, मुली, नातवंडें तेव्हांच सापडायचीं. तसंच सोपानदेव चौधरी यांचें झालें. त्यांत ते आमच्यासमोरच राहाण्यास आले. तेव्हां ते पांच पांडवांपैकीं एक बनलें.

एक दिवस आई सोपानदेवांकडे निजली होती. रात्रीं दोनाच्या सुमाराला तेंच ती उठून लिहायला बसली. लिहितां लिहितां तिला आठवण झाली कीं आदल्या दिवशीं आपण आपल्या लिखाणाचें बाब दांतिसदनाच्या ओसरीवर टाकलें. ती तशीच उठली. त्यांच्या व आमच्या घरामधला रस्ता अगदीं झाडीतून व अंधारांतून होता. पण आईला भीति ही फरी टाकूच नव्हती. ती तशीच घरीं आली व बाब घेऊन परतली. म्हातारी पदराखालीं कांहीं घेऊन जाते आहे हें दोघा चोरव्यानीं पाहिलें. ती झाडींत जातांच ते तिला आडवे झाले. पण आई दचकली नाहीं कीं म्याली नाहीं. तिनें त्यांनाच दरदावून 'काय पाहिजे?' म्हणून विचारलें. त्याच्यापैकीं एकजण म्हणाला, "कांहीं नाहीं, आम्हांला वाटलें चोर आहे." आई म्हणाली, "काय रे, चांदण्या रात्रीं कोणी चोर असा उघड उघड चोरी करील का?" ते दोघे झानंतर निघून गेले. दुसऱ्या दिवशीं तिनें आम्हांला ही गोष्ट सांगितली.

सोपानदेवांकडे एक दिवस एक कविमित्र पाहुणे भाले होते. ते मध्यरात्री जागे झाले. आत झालेले संभाषण त्यांना स्पष्ट ऐकू येत होते. तेही धारले. पण सकाळपर्यंत कांहीं चोलले नाहीत.

“अरे सोपानदेव, उठ थाया. बऱ्याचें चिन्ह ठीक दिसत नाही. जरा प्रॅडी असली तर दे पाहूं.”

“आई, तुम्ही केव्हां उठलां ?”

“अरे सारी रात्र मी जागीच आहे. बऱ्या माझ्या मांडीवरच आहे.

बऱ्याला प्रॅडी पाजली, बऱ्या जगला.

सकाळीं पाहुणे विचारतात कोण आजारी होतें ?

सोपानदेवांनीं आज्ञ्याला त्याच्यापुढें धरलें. तो बऱ्या बोका होता ! आईचें. प्राणीमात्रावरुद्ध प्रेम आहे.

आमचा एक कुत्रा होता त्याच्यासंबंधीची आठवण आईच्याच शब्दांत देतों.

“म्हशी गेल्या, कोंबळ्या गेल्या, पोपट होता तो उडून गेला, आतां राहतां राहिला व्हेकी कुत्रा व त्याची बायको. व्हेकी आमच्याकडे तेरा वर्षे होता. एक कुत्री राहुरीस आमच्या घरीं प्याली व त्यांतील एक पिल्लें आईचीं येऊन घेतलें होतें. चार वर्षे एक कुत्री व्हेकीजवळ राहिली. शेवटीं तो मेल्यावर तीहि अन्नपाणी सोडून मरून गेली ! ती रात्रदिवस आमच्या घाटींत राहत असे. व्हेकी म्हातारा झाला तेव्हां त्याला शारीरिक पीडा फारच होऊ लागली. पण चंपी मात्र त्याला सोडून कोठेंच जात नसे. व्हेकीकरतां खाद, दोगडी आणविली होती. त्याच्या अंगाला मी औषधें चोटी. लोक हसत. पण तो कुत्राहि सारें माणसासारखें करून घेत असे. दोळ्यांत औषध घालणें, पोटात घेणें, खाटेवर पडून राहाणें, हे सोपस्कर तो करून घेई. दु.स फार झालें म्हणजे तो कुत्रे. वशी पपी धारत धारत घरात येऊन माझा पदर ओडून मला त्याच्याकडे घेऊन जाई. एक दिवस दुपारच्या दोनच्या सुमाराला चंपी आली व मला बाहेर घेऊन गेली. मी पाहतें तें तो फारच कण्हत होता. मला पाहाताच तो रगटेखाली उतरला. त्यानें माझे पाय चाटले व तेथेंच पडून प्राण सोडला. त्याचीं चार लहान पिळें त्याच्या अंगावर उड्या मारू लागलीं. चंपी मोठमोठ्यानें गळा फाडून रडूं लागली. दिवकरना व मला हा देताया पाहायेंना. आई तिच्या

भातल्या खोर्लीत कोंडलें व ब्लॅकीला तेंथेंच कंपाउंडांत पुरलें. पण चंपी सुट्याच तिनें ती जागा शोधून काडली व पुढें महिनाभर तेंथें बसून ती रडत असे. तिनें अन्नप्राणी वर्ज्य करून शेवटीं दु खानें प्राण सोडला. धन्य विचारी. ”

सोपानदेवाच्या शेजारीं एक गृहस्थ राहात असत. त्याचा पुतण्या वयानें अठरा वर्षांचा झाला होता, पण बुद्धीनें तीन चार वर्षांचाच राहिला होता. छद्मानपणीं टायफाइड होऊन त्याचा परिणाम त्याच्या मेंदूवर झालेला होता. आईला त्याची फार कीच येत असे. तिनें रोज सकाळीं त्याला फिरायला नेऊन शिक्षण देण्याचें ठरविलें. आईनें त्याला म्हणार्हे,

“ हं विन्दू, हें झाड कसलें ? ”

“ वडाचें. ”

पण तें असायचें पिंपळाचें. दुसरें झाड वडाचें असलें कीं विदूनें हट्टून पिंपळाचें म्हणून उत्तर द्यावें.

एकदा सोपानदेव म्हणाले, “ आई, तुम्ही कशाला राटपट करता ? आयासाहेवानीं करता येईल तें सारें केळें आहे. कांहीं करायचें ठेवळें नाहीं. तुम्हीं वडाचें झाड दाखविलें कीं तो पिंपळाचें म्हणतो नि तुम्ही पिंपळ दाखविला कीं तो वड म्हणतो. ”

द्यावर आई म्हणाली, “ अरे त्याचेंच काय घेऊन बसला आहेस, मोटमोटे लोक वडाची साल पिंपळाला लावतात नि पिंपळाची साल वडाला लावतात. हा तर बोलून चालून पोरच आहे. ”

सत्कारसमारंभ

अशिक्षित परंतु अत्यंत सुसंस्कृत अशा उदार आणि प्रेमळ वृत्तीच्या 'लक्ष्मुम्पाई'चा सत्कार करावा असे नाशकातल्या वित्त्येक सस्थानी ठरविले आणि ह्या सार्वजनिक जाजीपाईंनी त्या गोष्टीला समति दिली

आयुष्यभर अनेक विचित्र परिस्थितींचीं छुज देत देत तिनें येथपर्यंत मजल मारली होती पंचवीस वर्षांपूर्वी तिनें एक कादरी लिहायला घेतली होती त्या 'कादरीची' आम्हां पोरानीं चेष्टा करून तिला त्या वेळीं भडानून सोडले होते पण आजच्या तिच्या लिखाणाची चेष्टा करण्याची आमच्यापैकी कोणाचीहि योग्यता नव्हती त्या पोरापैकी जितक्याना ह्या सत्कारसमारंभासाठीं येता येईल तितक्यानीं नसें हि करून यावे म्हणून मी व प्रो पाटणकरानीं आमच्या सहाचीं पत्रे आमच्या बालमित्राना धाडलीं त्यात सहज असें एक वाक्य लिहिलें होतें कीं 'आईचें वय आता फार झालें आहे हे लिहायला नकोच' पण ह्या वाक्याचा परिणाम असा झाला कीं पधरापैकीं दहाजण सत्कारसमारंभाला हजर झाले हे झालें आमच्या मित्रमंडळीसपर्यंत, साहित्यिकांपर्यंतहि कितीतरी इतर होते

ता १५ डिसेंबर १९३५ रोजीं ह्या सत्कारसमारंभ नाशिक येथें सकंल थिएटरमध्ये झाला स्मृतिचिन्नाचे पहिले दोन भाग प्रसिद्ध झाले होते व तिसरा ह्या समारंभात प्रसिद्ध व्हायचा होता उत्तम लेखिका म्हणून आईची प्रसिद्धी ह्याच मयानें झाली होती

आम्हा सगळ्यापुढें तिचें चरित्र उभे राहिलें एक 'मनुष्य' शब्द शोधायला जिला एतदा एक घटाभर खटपट करावी लागली होती तिचेच शब्द जाता इतके मोलाचे ठरले होते कीं शेकड्यां माणसें एक घटाभर आधीं, तिचें कौतुक करण्या साठीं थिएटरकडे आता जमा झाली होती जागा मिळेना कित्येकाना बाहेरच उभे राहावे लागले घरीं पाहुण्याची व्यवस्था करायची असल्यानें मला तेथें जायला थोडा उशीर झाला पण तेथे जातां तें मलाहि जात प्रवेश मिळणें कठीण झालें माझ्या डोळ्यात आनंदाचे अश्रु उभे राहिले त्या वेळीं एक एसा संस्थेतर्फे आईच्या गळ्यात पुष्पहार घालण्यात येत होते, शेवटीं तिच्या माहेरच्या

नातलगातफ तिला माळ घालण्यात आली ! नाशिक सोडून ती पतीकडे गेली त्या वेळीं हें दृश्य कोणाला कल्पननेहि रगविता आल नसेतें

व्यासपीठावर मध्य सत्कारसमारंभाच अध्यक्ष रा प्र के अत्र, त्याच्या एका गुरू ह भ प लक्ष्मण रामचंद्र पागारकर, दुसऱ्या राजस आइ व सभोवतालीं तिला प्रिय वाढणारी इतर मडळी वसली होती

भापणें झालीं फार सुंदर भापणें झालीं त्याचा विशेष हा होता कीं तीं सर्व भापणें आपुलकीच्या भावनेनें ओलावलेलीं होतीं त्यात रा पागारकरापासून रा अयापर्यंत सर्वांनीं सारखाच महत्त्वाचा भाग घेतला होता

अने म्हणाले, “ लक्ष्मीनाईना टाक देखील वापरता यत नाही त्यानीं आपलें पुष्कळसें लिखाण आगपटीच्या काडीच्या टोकान लिहिलेल आहे आपणापैकीं पुष्कळ साहित्यसेवक फाउटनपेन वापरतात ! पण त्याना ‘ स्मृतिचित्रा ’ इतका हृदयगम ग्रंथ निर्माण करता आलेला नाही ज्या काडीनें लक्ष्मीनाई लिहित असत त्या काडीच्या टोकाशीं असलेली जळजळीत आग त्यानीं आपल्या वाङ्मयात ओतली आहे इतर लेखक फाउटनपेन वापरीत असले तरी त्याच्या फाउटनपेनच्या साईतून त्यांचे हृदय झरत नाहीं

“ आता मी सर्वांच्या वतीनें लक्ष्मीनाईच्या पायावर डोकें ठेवतो आणि शेवटीं त्याना अशी कळकळीची विनती करता कीं आपण मराठी साहित्याची इतकी उदड सेवा केली आहे कीं आता जाणरी लिहा असें आम्ही तुम्हाला सांगणें म्हणजे आम्हाला अंतःकरण नाही, आम्ही निर्दय, कठोर आहो जसा अर्थ होतो आपल्या उतार वयात आपण पूर्ण विश्रांति घ्यावी व आपलें आयुष्य अत्यंत जानदात व विसाव्यात जावो अशी मी प्रार्थना करतो ”

शेवटीं आईनें भापण केलें त्यात ती म्हणाली, ‘ ज्या दिवशीं मला पूर्ण विराम मिळेल त्याच दिवशीं माझ्या लेखनाला पूर्ण विराम मिळेल ’

आणि खरोखरच म्हटल्याप्रमाणें शेवटपर्यंत ती लिहित होती त्यात तिनें खड पडू दिला नाही स्मृतिचित्राच्या चौथ्या भागाचे अर्धे लिखाण पुरें झाल्यावर व खिस्तायनाचा ७४ वा अध्याय लिहिल्यावर तिनें लेखणी रालीं टेवली आणि सत्कारसमारंभातील भविष्यवाणी तीनच महिन्यात ररी केरी

वि सा वा

आठ दिवस राहिले !

आई जळगावला सो. आनदीबाई शिके ह्याच्याकडे गंठी होती तथे तिला इन्प्लुपझा झाला तिला तेथून तिच्या मानसकन्वेनें म्हणजे हो पद्माबाई शिंदे ह्यानीं आपल्याकडे भुसावळला नेल. माझी पत्नी आजारी होती तिला घऊन मी अकोल्यास गेलो होतो

आईला इन्प्लुइझा झाल्याचें हो पद्माबाईंच्या पत्रावरून आम्हाला कळलें व तेथून खामगावला जाण्याचा तिचा येत अकोल्यापर्यंत कुजबुजला गेला, तो तेथ पेंकू आला. पत्नीला अकोल्याला ठेवून मी नाशकास परत आल्यावर मला घेन पडेना मी नानाला जळगावला पाठविलें तो दुसऱ्या दिवशीं आईला घऊन आला ती थरी दिसली आजारी होती असें हो पद्माबाईंच पत्र पाहून मी जी कल्पना केली होती तशी मी मुर्लीच दिसली नाहीं. आल्यावरोवर भेटतां येईल तेवढ्याना ती भेटून आली मी म्हटलें, "आई, आतां तू दमली आहेस नुक्तीच चापातून उठली आहेस, वेढा आतां काहीं दिवस त्रिस्तायन राहू दे " तिनें माझ म्हणजे क्यूळ केलें इतक्यात सोपानदेव रेकॉर्डिंगसाठीं मुंबईला जायला निघाले व त्याच्या पत्नीना सोबत म्हणून आई त्याच्याकडे निजायला गेली आजीबाईंबरोबर मुळेंडि गप्पा मारायला गेलीं साडेआठ नवाच्या सुमाराला मुळें येऊन सांगू लागली कीं आजीबाई 'धर्मात्मा' पहायला निघाल्या !

मी नानाला पळत जाऊन तिलां धाववायला सांगितल पण नाना परत येऊन सांगू लागला कीं त्या गेल्या

मला आईचा मोठा राग आला नुक्तीच आजारातून उठलेली थडीच दिवस नवाच्या शोळा गावात सिनेमाला जाऊन रात्री वारा पकळा परत पाषपें पण तिच्या उस्ताडाला कधीं सीमाच नव्हत्या.

परा पारत्यावर आई म्हणे, 'टिळगनीं आपलें मरण ओढवून घेतलें. स्वर्गांत त्याची गांठ पडली म्हणजे मी त्याच्याशीं आधीं सप्याटून माडेन '

आईला जसे परांशीं भांडावेंसें वाटले तसे आज मला तिच्याशीं भांडावेंसें वाटतें. दुसऱ्या दिवशीं बोललों नाहीं पण तिसऱ्या दिवशीं बोललों. तों ती म्हणाली, 'अरे परवां गेले नि काळहि पुन्हा गेलें होतें!' मीं आर्दीं हतबुद्धच झालों. तिळा म्हटलें, 'आई, आतां ते कांहीं चालायचे नाहीं. तूं आतां इकडे निजायला पे पाहू कशी आजपासून.' तेव्हां तिनें कवूळ केंले कीं आतां जपेन प सोपानदेव रव येतांच घरीं येईन.

पण तो योगायोग आला नाहीं. त्याच रात्रीं दोन तीनच्या सुमाराला डीलावाई घाबऱ्या घाबऱ्या येऊन हाका मारू लागल्या. नाना व मी खालींच निजलों होतो. डीलावाई सांगूं लागल्या, 'आई फार घाबरल्या आहेत. चला, यांना फार थंडी घाजते आहे.' मी पुढे धावत गेलों. नानानें व अशोकनें मागाहून पाणी गरम करून रवरी पिशऱ्या व ओपधें योगे आणलीं. आईला हतकी कमालीची थंडी वाजून आली होती कीं सारीं पांघरणे घातलीं, वर अशोक व नाना निजले, आंत गरम पाण्याच्या पिशऱ्या ठेगल्या तरी ती थडथड पडपड उडत होती. सोपानदेवांच्या घरीं कोणी पुरप माणूस नव्हतें. दोन उद्दान लहान मुलें तेवढींच. डीलावाई, नाना, अशोक व मी पहाटेपर्यंत यसून राहिलों. पहाटे आईला ताप भरला.

मला त्या दिवशीं नांदगांवला काम होतें व दुसऱ्या दिवशीं जळगांवला काम होतें. जळगांवचें काम दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच करून परत तापाच्या पाळीपर्यंत येतां येण्यासारखें होतें. पण पाय निचेना. आई सारखी म्हणत होती कीं तूं कमाला जा. तिचे प्रेमळ शब्द अजून माझ्या कानांत घुमतात.

'वाळ्या, जा वरं. मी बरी आहे. काळजी करूं नको. जा वरं वाळ्या.'

ती मला कधीं वाळ्या म्हणत नसे. पण त्या दिवशीं मी जाईपर्यंत अत्यंत प्रेमळ स्वरातें तिचें एकसारखें हेंच चाललें होतें. हाताला ताप लागत नव्हता. पण अंगांत बराच ताप असला पाहिजे किंवा तिच्या मानानें तो ताप बराच असला पाहिजे. मी डॉक्टरना आणलें व त्यानीं मलेरिया आहे अशी रात्री दिल्यावर मी निघालों. जाताना तिच्याजवळ जाऊन उभा राहिलों. तिचे डोळे मिटलेले होते. शोप लागली असावी असें मला वाटलें. पण मी जवळ जातांच 'वाळ्या, जा वरं. मी बरी आहे. फाळती करू नको.' असें ती म्हणाली मला कसें तरी

वाण्ट पण मी तसाच निघालों नादगात्रला कस तरी काम आटोपून तसाच रात्रीच्या गाडीन जळ्यावास पोचलों मध्यरात्र टवून गली होती स्टेशनत गाडी शिरताच हॅटफामवर रा फडणीस दिसले, त्याना पाहाताच पोटात धसस झाल

‘चला, घरीं चलता ? पण मला वाटतें तुम्हीं जाताच परत जावं आता गाडी आहे पाटणकराची तार आली आहे ’

मी तार वाचली तारत मला परत बोलावळें होतें. पण का हें काहीं कळवळें नव्हतें त्यामुळें मी अगदींच घाबरून गलों आपण नाशिक सोडल्यावर काहीं कमजास्त झाल कीं काय कळना सारी रात्र वसून काढली पहाट नाशिकस उरतला आता काय झालें आहे समजायचें कसें ? घरीं येताच आधीं समोर सोपानदेवाच्या घराकड नजर फेकली वाहेर एक कदील जळत होता इकडे आमच्या घरातहि सामसूम दिसत होती पुन्हा घाबरला नानानें दार उघडताच आजीवाईच कसें काय आहे म्हणून विचारलें तो म्हणाला, ‘आजीवाई वऱ्या आहेत ’ माझ्या त्रिवात जीव आला

पाटणकराना रात्रीं डों. वदीनीं सांगितलें होतें कीं हाटला अतिशय अशकता आलेली आहे तें पकून पाटणकरानीं मला ती तार केली होती काहींदि कसेलें तरी ती घरी आहे हें पकून आनंद वाटला

त्या दिवशीं तिला भेटायला रूच माणसें जालीं ताप आला नाही मात्र विनोदाला व प्रेमळपणाला भरतें जालें

काहीं खिवा भेटायला आल्या वेळा आई त्याना म्हणाली, ‘आ तुम्ही माझा सत्कारसमारभ केलाव ना ? वेढां मला लागली आहे दृष्ट. थोड्याना मीठमोहऱ्या ओवाळून थन्म माझ्यावसून ’

सर्वांना मोठी गंमत वाटली व त्या इसू लागल्या तिचें पोट आतां अतिशय दुसू लागलें तरी वा दुसऱ्यांना इसवीत होती व त्यामुळें आम्हाला सर्वांना मोठ्य धीर येत होता पांगारकरपुरा भेटायला आले त्याना ती म्हणाली, ‘या पुवासादेव ! जात्मा व कुडा झाच हगदा चाखला आहे पाहू या अर्थां कारण दिवले व ’

सध्याकाळीं डॉ. वर्ती म्हणाले, 'हं पादा, पोटात असें मध्येच टेंगळासारखें काहीं तरी दिसतें आहे. मला वाटतें तुम्ही दुसऱ्या पराद्या डॉक्टरला कन्सल्टिंगकरता आणा.' डॉ. वावळे ह्यानीं कानडा हॉस्पिटलच्या डॉ. रॉबिन्सनना आणलें. त्या तिघानीं मिळून बराच विचार केल्यावर डॉ. वावळे व डॉ. रॉबिन्सन ह्यानीं सर्जन मेजर प्रे ह्याना आणलें.

इकडे ही गडबड चालली आहे तो जहाल मज्ज्यावाईची मुलगी तुळसावाई येऊन दाखळ झाली. त्याना आई आजारी असल्याची गधवार्ताहि नव्हती. तुळसावाईना पाहून आईला आनंद वाटला.

डॉक्टर लोकांनीं चिकित्सा करून ठरविलें की इन्टेस्टाईनल ऑब्सट्रुक्शन आहे व त्याचें ऑपरेशन झालें पाहिजे त्याचें बोलणें इंग्रजीत चाललें होतें. पण आईला तें सारें कळत होतें. मला एका बाजूला घेऊन डॉ. रॉबिन्सन म्हणाल्या, 'ऑपरेशन करायला पाहिजे. तुमचें फाय म्हणणें आहे?' मी म्हटलें, 'मी तिला विचारतो' इतक्यात लीलावाई आईला सांगू लागल्या, 'आई, तुम्ही भिऊ नका. ऑपरेशन करणार नाहीत काहीं.' पण आई त्याना हसून म्हणाली, 'अग, ऑपरेशन करायचेंच असलें तर केलेंच पाहिजे. मला ऑपरेशनचें काहीं भय वाटत नाही'

आईचे हे धीराचे शब्द ऐकून मी म्हणालों, 'आई! ऑपरेशन करायचें आहे. तुम्हा मनाची तयारी आहे ना?' ती म्हणाली, 'मी अगदी तयार आहे'

'वीक हार्ट' म्हणून मला तार आली होती! वास्तविक तेथें असलेल्या आमच्यापैकीं एकाचेंहि 'हार्ट' तिच्याइतकें सशक्त नव्हतें.

आईला डॉ. वावळेंच्या मोटारमध्ये निजविल्यावर निघता निघता आई म्हणाली, 'अग, माझ्या चढिणीला सांगा मी परत येईन, काळजी करू नसो.' ही वहीण म्हणजे माईसाहेब घेदरकर. त्या चिचान्या आजारी होत्या. पण त्या तशाच उठून काठी टेकीत टेकीत पाहेर आल्या व त्यानीं आईला भेटून घेतलें. 'प्रभर दवासान्यात ऑपरेशननाचून जें बरता येण्यासारखें होतें तें सारें मेजर नीं करून पाहिलें. पण काहीं उपयोग झाला नाही सगळींच आठ बाजूत ऑपरेशन करण्याचें ठरळ.

तिच्या खोर्लांतून बाहेर जाण्याच्या आधी नर्सबाईंनी तिचे फेस विचरून दोन वेण्या घातल्या भी भुवाला घेऊन तिच्याकडे गेलो, तर ती त्याला म्हणाली, 'घघ भुवा, कसे लहान पोरीसारखे माझे सोपस्कार करताहेत '

स्ट्रेशरवर घालून तिळा ऑपरेशनरूममध्ये नेताना वॉंडावर उन येत होतं म्हणून डॉ शंखबाईंनी तिच्या वॉंडावर चादर घातली ती दूर सरकवून त्यांना आई म्हणाली, 'अग, मला का मू भित्री समजवतेस ?'

ऑपरेशनरूमच्या बाहेर आम्ही सगळे चिंताग्रस्त मनाने उभे होतो आईला भात नेल्यावर एक घटाभर तरी तिचे धोळणे ऐकू येत होतं मला वाटे ऑपरेशन रूढित झाले चरे का तेवढेच समाधान वाटलं इतक्यात एक नर्स फ़्नालाशी बाहेर आली तिळा विचारता ऑपरेशन चालू असल्याचें तिने सांगितलें आई डॉक्टरांनी गप्पा मारीत होती व तथेहि यद्वा रिनोद चालला होता ! शेवटी मेजर ग्रेनीच तिळा योळू नका म्हणून सांगितलें आधी आधी ऑपरेशन स्पायनल इन्जेक्शनने झाले शेवटी थोडा क्लोराफॉर्म दिला एकदर नदीच वास ऑपरेशन चालून ते अगदी यशस्वी झाले

मेजर ग्रेनी मला तथेच एल खोली दिला होती त्यामुळे मला आहूनय राहावा आले तुळसाबाई तर एकसारखी वसूनच होती

ऑपरेशन सफल्यावर अर्ध्या पाऊण वासनं आई शुद्धीवर आला व मला म्हणाली, 'दनु, धुव आला होता ना रे ? त्याची माया आडे रे मनवर तो विचारा बाहेरच डोक्यावून जातो '

मी भुवाला आणून तिच्यापुढे उभा केला त्याच्या पाठीवर हात फिरविल्यावर तिळा फार समाधान झाले नाना तिच्याजवळ उभा राहिला होण त्याची मेंदूकधी परीक्षा जवळ आली होती त्याला तिने आमद्दाने परत पाठवून दिले माझ्या पनीला मी शास्त्र्या हकिमतीचें पत्र द्यालें व कळविल की येण्याची घाई करू नको, कारण घरात दोन आजारी माणसाचें करणें फार कठीण जाईल पण आपण येथील सामानसुमानाची बाधाबाधी आटयताच नाशक्यास येत असल्याचें तिचें पत्र आलें ! मी येऊ नको म्हणून तिळा तार केळी इकडे भरी तार केल्याचें मी आईला सांगितलें असूनहि तिने दोन वेळेस 'स्थ आली का' म्हणून विचारलें, वेळा मला शहें घमक्यारिक झालें तार नमती क्रेटी

तर वरें झालें असतें असें मला वाटूं लागलें. पण माझ्या तारेचा कांहीं उपयोग झाला नाही. रुथ आली व आईच्या उशाशीं जाऊन उभी राहिली तेव्हां आम्हां तिघानांहि समाधान झालें. ऑपरेशन उत्तम झालें. तिसऱ्या दिवशीं आईनें मला सांगितलें, 'आतां एकच टांका काढायचा राहिला.' मला आनंद वाटला. पण आतां तिला खोकळा येऊं लागला व छाती भरूं लागली. आतां दोन दिवस राहिले होते. ह्या दोन दिवसांत तिनें जें धैर्य दाखविलें, जी उदारवृत्ति दाखविली, जी उमेद दाखविली ती खरोखर अवर्णनीय होती. रोगी अतिशय अशक्त झाला असल्यानें भेटायला कोणाला येऊं देऊं नका असें डॉक्टरांनीं मला बजावून सांगितलें होतें. तरी दिवसभर सर्व दजांचे स्त्रीपुरप एकसारखे येत. त्यांची समजूत करतां करतां आमची पुरे वाट होत होती. इकडे पुढल्या दारानें मीं माणसें लावून घावीं तर मागल्या दारानें माणसें आंत येऊन बसत आणि छांत तिच्या माग विद्यार्थी विद्यार्थिनींपासून तो विद्वान मित्रमंडळीपर्यंत सर्वच तन्हेच्या श्रीमंतांचा व गरिबांचा भरणा होता.

ह्या दोन दिवसांत तेथें घडलेल्या धारीकसारीक गोष्टींची माहिती नंतर सोपानदेवांनीं मिळवून जें लिहिलें आहे त्यांतून कांहीं आज खालीं देत आहे.

"असल्या तन्हेच्या पोटाच्या ऑपरेशनचे रोगी सांभाळणें नर्ससना फार अवघड होतें. कित्येक वेळेस त्यांचे हात पाय देखील धांधून ठेवावे लागतात. परंतु आमच्या आईचें नांव हॉस्पिटलमधील सर्व लोक घेत आहेत कीं त्यांनीं औपध घेण्याच्या वाचतींत, इंजेक्शनच्या वाचतींत किंवा इतर दुसऱ्या कोणत्याहि वाचतींत यत्किंचितहि त्रास दिला नाही. हॉस्पिटलमधील तीन दिवसांत एकदाच मात्र चिरूनसूपचा चमचा घेतांना त्यांनीं वाकडें तोड केलें. कारण त्यांनीं जन्मांत कधींहि मांस खाणें नव्हतें. तरी नापसतीदर्शक शब्द तोंडांतून काढला नाही. आपल्याला वेदना होतात असें त्यांनीं नसला केव्हाहि भासूं दिलें नाही. त्याच्याजवळ असलेल्या तुळसावाई धी. भाऊसाहेबाना बाहेर येऊन दोनदां तीनदां सांगून गेल्या कीं आई म्हणतात, 'प्रायमस स्टेज घेवून काढ व वातीची चूळ आणून ठेव.' भाऊसाहेबाना वाटलें आईनीं अशक्तपणानुळें हा असा नाद घेतला असावा, परंतु त्यांना आईनीं जवळ बोलावून सांगितलें, 'या नर्सस मोठ्या अचपळ असतात. एखादी पदर-विदर जावून घेईल. म्हणून हा स्टेज काढून वातीची चूळ ठेव.' स्वतः दुःखात असणानाहि दुसऱ्याची काळजी घेण्याची त्यांची वृत्ति पाहून परिचारिकाना आश्चर्य वाटलें असेल !

“ तिलाच्यावर आणल्यावर त्याच्या अगाला एक कुसळ टोचलें तें चाचून त्यानीं हातात घेतल व जखळच्या परिचारिकेला दाखवून म्हणलें, ‘ हीच का ग तुमची न्यवस्था ? माझ्या जागीं एखादी लेहूरयाळी बाई असती तर लेकराला मिठी त्रास झाला असता ! आता झापुडें चादरी चागल्या तपासून घेत चला ’ ही गोष्ट सांगताना परिचारिका ओज्यात पाणी आणून म्हणाल्या, ‘ असा आपलेपणानें आम्हाला कोणी उपदेश वेळा नव्हता ’

“ एका खासगी परिचारिकेच धर्मांमिटर फुटलेलें आईनीं पाहिलें त्यानीं लागलीच भाऊमाईच्याना आपलेजवळ घेऊन सांगितलें, ‘ बिचारीचा धर्मांमिटर फुटला आहे तो तिला विकत घेऊन दे. तुला खर्चाला पैसे हवे असतील तर माझ्या कपायमध्यें डेली लाईट पुस्तकाच्या पोटात पैसे आहेत ते घे ’

* * *

“ आपल्या काहीं आशा अपुच्या राहिल्या आहेत असें त्यानीं मुळींच दाखविलें नाहीं. मरणाचें त्यांना भय वाटत नव्हतें मात्र आपलें धोंडेंसें काम न्यायचें उरलें आहे, असें त्यांना वाटत असावें. कारण त्या एका परिचारिकेला म्हणाल्या, ‘ माझी भाकर तज्यावर भाजून झाली आतां फक्त विस्तवाचें रोकापची राहिली आहे स्फुरिवा ती शेकापीशी वाटते माझ्या लेकराना ती बाघायला नये ’ स्मृतिचित्राचा चौथा अर्धवट राहिलेला भाग व स्त्रियायनचे शेवटचे अध्याय तपासावयाचे राहिले आहेत, ते संपून मग आपली जीवितयात्रा संपवावी असा त्याचा मानस असावा ”

तेवीस चारीस रारीं पाटणकर दवाखान्यांतून परत गेले त्यानीं मला सांगितलें, ‘ डॉक्टर म्हणतात आता थरें आहे, वेळां तू नीज तुज्जसागई तुला उठवितील ’ मला तें खरें वाटलें पाटणकराची रारीं तेथेंच आईजवळ राहाण्याची इच्छा होती पण इतिहासाची पुनरावृत्ति होऊ नये म्हणून मुद्दाम ते गेले पणत्या मृत्यूच्या आदल्या रारीं पाटणकरच त्याच्याजवळ होते व ह्या वेळेस मुद्दाम जाणूनवुजून तो प्रसंग टाळला म्हणून, नाहींतर ह्यादि वेळेस तेच आईजवळ रारींच बसले असत

मला मोठें समाधान वाटलें मी समाधानानें जाऊन निजलां पाटणकर व रूय मी निजल्यावर केव्हा गेलीं कोणास बजक पण फार वेळ झाला नसेल मध्यरात्र टवून गेल्यावर तुज्जसागईनीं येऊन मला उठविलें

‘भाऊ, चला ; आई बोलावतात.’

बाय वाजूत पचास मिनिटें क्षालीं होतीं. आईनें मजरुडे पाहिलें नाहीं. ट्रेणाकडेच पाहिलें नाहीं. तिला झोंप लागत होती. तिचे डोळे मिटलेले होते. दोन्नावर समाधान पूर्णपणें विलसलेलें होतें. मृत्युलायेच्या खिडींतून ती चालली होती तरी मृत्यु तिच्यावर परिणाम करित असलेला दिसत नव्हता.

तुळसानाई हंवरडा फोडण्याच्या वेतांत होत्या. मीं त्यांना बाहेर लोटलें. इतक्या समाधानानें चाललेल्या प्रवाश्याला आपल्या रडण्याओरडण्यानें दुःखाची मला मला लागूं घायची नव्हती. मला रडूं आवरेना. पण .तो प्रसंग अत्यंत धैर्यानें व आईच्या स्वतःच्या वृत्तीला शोभेल अशा रीतीनें पार पाडायचा होता. मीं परमेश्वराची व आईची मनांतल्या मनांत प्रार्थना केली व परमेश्वराच्या रूपेनें व आईच्या शील-प्रभावानें त्या प्रसंगाला तिला शोभण्यासारखें मला वागतां जालें.

अद्या तासांनीं तिचें शरीर स्मशानभूमीरुडे नेलें. प्रेतयात्रेच्या वेळेपर्यंत तिच्या चेहेऱ्यावरील स्मित व समाधान हीं नाहींशीं क्षालीं नाहींत ! प्रेतयात्रेस सर्व धर्मांचे, सर्व तन्हेचे, सर्व विचाराचे युरोपियन व हिंदी स्त्री-पुरुष नाशिकडून व परगांवाडून आले होते.

आईच्या चरित्ररुडे व शेवटच्या घटकेरुडे पाहिल्यावर मला त्या दिवशीं टिळकाची एक कविता एकसारखी आठवत होती. शेवटी शवपेटिका स्मशानभूमीरुडे नेतांना कोणतें गीत म्हणार्वे म्हणून मला भजनी मंडळीनें विचारलें व मीं तेंच गीत सांगितलें.

जिंकुन मरणाला मरणाला
जीव कुडींतून गेला
अक्षयतेचा अधिकारी हा
इकडून तिकडे झाला
चिश्वासाचा जिना चढोनी
दिव्य मंदिरीं शिरला
मेला नाहीं निजला क्षणभर
पुन्हा सुखानें उठला
प्रभुनें ह्याला किती दयेनें
अजरामर हो केला

टिळक कुटुंबाची साहित्यसंपदा

*****

मुलासाठी सुंदर कवितांचा संग्रह वालोदान

कवि नारायण वामन टिळक हे 'फुलामुलाचे कवि' म्हणून प्रसिद्ध आहेत. फुलामुलाकडे पाहण्याची त्याची दृष्टि वास्तव्याची असे त्यांचे अंतःकरण पित्याच्या वत्सलतेने अमर्त्यां तुडुब भरलेले होते. दाहाज्यामध्ये जसे गोड आणि गार पाणी भरलेले असते तसा टिळकाच्या काव्यामध्ये मधुर आणि शीतल वत्सलरस जागोनाग भरून राहिलेला आहे.

मूल्य दोन रुपये

स्मृतिचित्रे : १ ते ४

'सक्षिप्त स्मृतिचित्रे' ज्या मूळ पुस्तकावरून तयार करण्यात आली ते चार विभागात प्रसिद्ध झालेले आहे. चारही नाग आता उपलब्ध झाले आहेत. स्मृतिचित्रे संपूर्ण वाचनेचे श्रेयस्कर सक्षिप्तला संपूर्णाची सर नाही. विद्यार्थ्यांना ते ठीक

मूल्य प्रत्येकी अडीच रुपये

घटकाभर करमणूक

कवि टिळक ह्याच चिरंजीव श्री देवदत्त नारायण टिळक ह्यांनी लिहिलेल्या आठ गमतीदार प्रहसनांचा संग्रह मुट्टीच्या दिवशी, पात्राची फारशी तुळवातुळव न करता मुलांनी सहज गमत म्हणून घराच्या घरी करण्यासारखी ही प्रहसने आहेत. याठ आणे

बोधमुधा

श्री देवदत्तराव टिळक यांच्या पत्नी प. वा. सी. रुथ टिळक ह्यांनी मुलासाठी लिहिलेल्या गोष्टींचा हा सुंदर संग्रह आहे. बोध आणि विनोद ही दोन्ही ह्या गोष्टी वाचून साधवीळ गोष्टीच गोष्टी! चित्रेच चित्रे! मूल्य एक रुपया

*****

के. ज. व. भिकाजी ठवळे, मुंबई २

V.D. 43

*****